

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

**İBNU'L-HÂCİB'İN EL-İZÂH FÎ ŞERHİ'L-MUFASSAL
ADLI ESERİNİN İNCELEMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

EMİNE ALPMALA

22810601958

DANIŞMAN

DOÇ. DR. MURAT TALA

KONYA-2024

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emine ALPMALA		
	Numarası	22810601958		
	Anabilim/Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İBNU'L-HÂCİB'İN EL-ÎZÂH FÎ ŞERHİ'L-MUFASSAL ADLI ESERİNİN İNCELEMESİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Emine ALPMALA

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emine ALPMALA		
	Numarası	22810601958		
	Anabilim/Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Murat TALA		
Tezin Adı	İBNU'L-HÂCİB'İN EL-ÎZÂH FÎ ŞERHİ'L-MUFASSAL ADLI ESERİNİN İNCELEMESİ			

ez-Zemahşerî, Mu'tezilî olması sebebiyle daima eleştirilere maruz kalmış bir alimdir. Ancak aldığı tenkitler, onun pek çok alan için araştırma konusu olmasına engel olamamıştır. Arapçada el-Mufassal isimli eseri, ilim ehli yanında kabul görmüştür. Onun bu kitabının üzerine şerh ya da muhtasar tarzı telifler yazılmış ve oluşan bu literatür en az eserin aslı kadar ilgi görmüştür. Bu bağlamda el-Îzâh, el-Mufassal üzerine oluşan şerhlerden biridir. İbnu'l-Hâcib'in bu eserini muhtevası, üslubu, metodu gibi yönlerle inceleyen bir çalışma mevcut değildir ve üzerinde durulan bu araştırma ile sözkonusu boşluk doldurulacaktır.

İbnu'l-Hâcib, el-Mufassal'dan gerekli gördüğü bir cümle ya da kelimeyi alarak şerhte bulunmayı tercih etmiştir. Başlıklar ve fasıllar konusunda ez-Zemahşerî'nin düzenine bağlı kalmıştır. Ancak içerik hususunda tamamen kendi vermek istediği bilgiye odaklandığı görülür. Bu noktada, bir konu etrafında dönen birçok görüşe, görüş sahiplerinin ismini bazen belirtmeden bazen zikrederek yer vermiştir. Onların görüşlerini verirken kimi zaman (onların) delillerini de zikretmiştir. İstîşhâd konusunda kendine has tutumunu bu esere yansıttığı görülür. Âyet, hadîs, şiir, darb-ı mesel, kırâat ve kıyâs gibi pek çok veriyi, dil meselelerini izah ederken kullanır. Yalnızca kendisinin sunduğu şevâhidin sayısı 567 iken, ez-Zemahşerî'den ekledikleriyle toplam sayı 940'a ulaşmıştır. Bunların hepsinin, kendi nahiv görüşünü ispatlamak üzere getirilmediği hatırlatılmalıdır. Bazen reddettiği bir kimsenin ya da grubun delillerine eserinde işaret ettiği müşahede edilir. Şiirlerde anlaşılmayan kelimelerin anlamını, bir meselin hikayesini, hadislerin sebab-i vurûdunu, bazen kelimelerin i'râb ve hareke bilgilerini vererek; şerh ettiği metnin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Anlattığı konu üzerinde olasılıklar ve muhtemel cevaplarını ekleyerek tartışılmalı konulara yer verir. Ağır anlatım tarzını bazen akıcı bir üslupla yumuşattığı hissedilir. İbnu'l-Hâcib bu eserde, kendinden önceki alimlerin nahiv görüşlerini derleme ve yorumlama yolunu seçmiş, bunun yanında kendi tercihlerini de belirtmiştir. Klasik şerh yöntemlerinden uzak, belirtilen özellikleriyle özgün bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, ez-Zemahşerî, İbnu'l-Hâcib, el-Îzâh, el-Mufassal, Şerh

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Emine ALPMALA		
	Student Number	22810601958		
	Department	Essential Islamic Sciences/ Arabic Language and Rhetoric		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Murat TALA		
Title of the Thesis/Dissertation	EXAMINATION OF IBN AL-HACIB'S WORK TITLED AL-İZAH FÎ SHARH AL-MUFASSAL			

Al-Zamakhshari is a scholar who has always been criticized for belonging to the Mu'tazilites. However, these criticisms did not prevent him from being the subject of research in many fields. His work titled al-Mufassal in Arabic has been well-regarded among scholars. Commentaries (sharh) or abridged versions (mukhtasar) have been written based on this book and this literature has attracted at least as much attention as the original work. In this context, al-Îdâh is one of the commentaries on al-Mufassal. There is no study that analyzes this work of Ibn al-Hāġib in terms of its content, style, and method, and this research will fill this gap.

Ibn al-Hāġib preferred to quote a sentence or a word from al-Mufassal as he deemed necessary and to comment on it. He adhered to al-Zamakhshari's system of titles and chapters. However, it is seen that he focused entirely on the information he wanted to give in terms of content. In this regard, he included many opinions revolving around a topic, sometimes without mentioning the names of the opinion holders and sometimes by mentioning them. While expressing their views, he sometimes mentioned (their) proofs as well. It is observed that he reflected his unique approach to citing evidence (istishhad) in this work. He uses many sources such as verses of the Qur'an, hadiths, poetry, proverbs, Qur'anic recitations (qira'at), and analogical reasoning (qiyas) to explain linguistic issues. Whereas the number of examples (shawahid) submitted by him only was 567, the total number reached 940 with his additions from al-Zamakhshari. It should be noted that not all of these were presented to prove his own view on syntax (nahw). It is sometimes observed that he references the evidence of a person or group he rejected in his work. He contributed to understand the text he commented on by giving the meaning of words in poems that were not understood, the story of a parable, the reason for the hadiths, and occasionally providing details about the grammatical analysis (i'rab) and vowelization of words. He includes controversial issues by adding possibilities and possible answers to the subject he is describing. It is sometimes seen that he moderates his difficult narrative style with a fluent language.

In this work, Ibn al-Hāġib preferred to compile and interpret the grammatical views (nahw) of previous scholars, while also expressing his own preferences. Far from the classical commentary methods, it is an original work with its specified features.

Keywords: Grammatical views (Nahw), al-Zamakhshari, Ibn al-Hajib, al-Îdâh, al-Mufassal, Commentary (Sharah)

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	vii
KISALTMALAR	x
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	xi
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı	1
3. Araştırmanın Önemi	2
4. Araştırmanın Sınırları	2
5. Araştırmanın Yöntemi	2
6. Konuyla ilgili Çalışmalar	3
BİRİNCİ BÖLÜM	8
İSLÂMÎ İLİMLERDE ŞERH GELENEĞİ	8
1.1. Cahiliye Döneminde Arap Dilinin Seyri	9
1.2. Hz. Peygamber Döneminde Arap Dilinin Seyri	10
1.3. Sahabe Döneminde Yaşanan Gelişmeler	11
1.4. Nahiv İlminin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler	13
1.5. İslâmî İlimlerde Tedvîn Süreci	13
1.6. Bir Telif Türü Olarak Şerh	15
1.7. Şerh Türü Eserlerin Ortaya Çıkış Nedenleri	17
1.8. Şerh Tarzı Eserlerin Yöntemleri	19
1.9. Nitelikli Bir Telif Türü Olarak Şerhler	21
İKİNCİ BÖLÜM	24
EL-İZÂH'I ANLAMA YOLUNDA EZ-ZEMAHŞERÎ VE İBNU'L-HÂCİB	24
2. 1. ez-Zemahşerî'nin Hayatına Kısa Bir Bakış	25
2.1.1. İsmi, Künyesi ve Doğduğu Yer	25
2.1.2. Fiziksel Özellikleri	26
2.1.3. ez-Zemahşerî'nin Aile Yapısı	26
2.1.4. İlmî Şahsiyeti ve Manevi Hayatı	28
2.1.5. İtikâdi Düşünceleri	29
2.1.6. ez-Zemahşerî'nin Hocaları	31

2.1.7. Bir Nahiv Alimi Olarak ez-Zemahşerî	31
2.1.8. ez-Zemahşerî'nin Eserleri	32
2.1.9. ez-Zemahşerî'nin <i>el-Mufassal</i> İsimli Eserinin Özellikleri	33
2.2. İbnu'l-Hâcib.....	35
2.2.1. İsmi, Künyesi, Çocukluğu ve Ailesi.....	35
2.2.2. Doğduğu, Yetiştığı ve İlimle İştiğal Ettiği Yerler.....	37
2.2.3. Yaşadığı Dönemin Sosyal, Siyasi ve Kültürel Durumu	38
2.2.4. İlmî Konumu ve Ahlakı	39
2.2.5. İbnu'l-Hâcib'in Adalet ve Cesareti	41
2.2.6. Dil Ekolleri ve İbnu'l-Hâcib'in Görüşleri.....	43
2.2.7. İbnu'l-Hâcib'in Hocaları.....	44
2.2.8. İbnu'l-Hâcib'in Öğrencileri.....	49
2.2.9. İbnu'l-Hâcib'in Eserleri.....	52
2.2.9.1. Usûl ve Fıkıh Alanındaki Eserleri	52
2.2.9.2. Nahiv İlmi Alanındaki Eserleri	53
2.2.9.3. Sarf İlmi Alanındaki Eserleri.....	55
2.2.9.5. Akâidle İlgili Eseri	56
2.2.9.6. Osmanlı Medreselerinde Okutulan Eserleri	56
2.2.10. İbnu'l-Hâcib'in Vefâtı.....	58
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	59
EL-ÎZÂH'IN MUHTELİF YÖNLERİYLE İNCELEMESİ.....	59
3.1. <i>el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufassal</i> 'ın İncelemesi.....	60
3.1.1. <i>el-Îzâh</i> 'ın Türkiye'de Bulunan Yazma Nüshaları.....	60
3.1.2. <i>el-Îzâh</i> Üzerine Çalışma Yapan Muhakkikler	61
3.1.3. <i>el-Îzâh</i> 'ın Temel Konuları	62
3.1.4. <i>el-Îzâh</i> 'ın Muhtevâsı	67
3.1.4.1. Musannifin Mukaddimesinin Şerhi.....	67
3.1.4.2. <i>el-Îzâh</i> 'ın İsimler Bahsi.....	67
3.1.4.2.1. Kelime ve Kelâm.....	67
3.1.4.2.2. Cins İsim ve 'Alem	69
3.1.4.2.3. Mu'rab İsimler	73

3.1.4.2.4. Merfû'ât.....	74
3.1.4.2.5. Mansûbât	77
3.1.4.2.6. Mecnûrât.....	89
3.1.4.2.7. et-Tevâbi'	92
3.1.4.2.8. Mebnî İsimler	94
3.1.4.2.9. Çeşitli Yönleriyle İsimler	98
3.1.4.2.10. Fiille Bağlantılı Olan İsimler.....	102
3.1.4.3. <i>el-Îzâh'ın</i> Fiiller Bahsi.....	106
3.1.4.3.1. Zaman Yönünden Fiiller.....	106
3.1.4.3.2. Fiillerin Sınıfları	108
3.1.4.4. <i>el-Îzâh'ın</i> Harfler Bahsi	111
3.1.4.4.1. Harflerin Çeşitleri.....	112
3.1.4.5. <i>el-Îzâh'ın</i> Muşterek Bahsi.....	120
3.1.4.5.1. İmâle	120
3.1.4.5.2. Vakf	120
3.1.4.5.3. Kasem	121
3.1.4.5.4. Hemzenin Tahfifi	121
3.1.4.5.5. İltikâu's-sâkineyn.....	122
3.1.4.5.6. Kelimelerin İlk Harfinin Hükümü	123
3.1.4.5.7. Zâid Harfler	123
3.1.4.5.8. Harflerin İbdâli	123
3.1.4.5.9. İ'tilâl.....	124
3.1.4.5.10. İdgâm	125
3.2. <i>el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufassal'ın</i> Metodu.....	126
3.2.1. <i>el-Îzâh'ın</i> Üslûp Özellikleri	126
3.2.2. <i>el-Îzâh'ın</i> Şerh Metodu.....	131
3.2.3. <i>el-Îzâh'ta</i> İbnu'l-Hâcib'in İstişhâd Yöntemi	140
3.2.3.1. <i>el-Îzâh'taki</i> Verilerin Sayısal Değerlendirmesi.....	140
3.2.3.2. Âyetlerle İstişhâd	145
3.2.3.3. Hadîsler ve Diğer Rivâyetlerle İstişhâd	147
3.2.3.4. Şiirle İstişhâd	154

3.2.3.5. Darb-ı Meselle İstışâd	158
3.2.3.6. Kırâat İlmine Müracaat	161
3.2.3.7. Nahiv Meselelerini Kıyâs Metodu İle Açıklamak	164
3.2.4. İbnu'l-Hâcib'in <i>el-İzâh</i> 'ta Kullandığı Kaynaklar	165
3.2.5. <i>el-İzâh</i> 'ın Diğer <i>el-Mufassal</i> Şerhleri Arasındaki Yeri	170
3.3. <i>el-İzâh</i> 'ın Tahkîkleri Üzerine Bir Değerlendirme	175
SONUÇ	178
KAYNAKÇA	183

ÖN SÖZ

ez-Zemaşşerî, İslâmî ilimlerin neredeyse hepsine hakim bir şahsiyet olup iddialı yapısıyla tanınmaktadır. Onun, Ebû Kubeys Dağı'na çıkıp, dillerini kendisinden öğrenme hususunda, Arap olmadığı halde Arapları davet ederek onlara meydan okuduğu bilinmektedir. Arapçaya olan hayranlığını her fırsatta ifade eder ve der ki: “İslâmî ilimler içinde, fıkından kelâmına, tefsirinden ahbarına, Arapçaya ihtiyacı olmayan hiçbir ilim bulamazlar.” Bununla birlikte yalnızca dilde değil; diğer ilimler için de çok önemli bir konumu mevcuttur. Sözgelimi yazdığı tefsir öyle meşhurdur ki ona nisbeten “Sâhibu'l-Keşşâf” ismiyle anılmıştır. Tefsir, hadîs, kelim, tasavvuf ve dil gibi birçok alanda, farklı veçheleriyle yeni bir çalışmanın konusu olan ez-Zemaşşerî; vefatından yaklaşık bir asır sonra, Mısır topraklarında yetişip kendisi gibi mücehhez bir alime daha ilham olmuştur. O, İbnu'l-Hâcib'dir.

İbnu'l-Hâcib Mâlikî fıkı için Mısır'da önemli dönüm noktalarına vesile olan, orada bu mezhebe göre amel eden iki kolu aynı çatı altında birleştirmeyi başaran bir isimdir. Fakih olmasını ifade etmek, onu tanımlamak için yetmez. Kırâatte, tefsirde, hadîste, kelimde ve tabi ki konumuz bağlamında dilde önemli vazifeleri üstlenmiş bir alimdir. İbnu'l-Hâcib'i anlatmaya başlayan her kitapta istisnasız, onun ahlakına ve ilmine dair birbirinden farklı birçok sıfatın satırlar boyunca dizildiğini görmek mümkündür. Bir konuda faydalanabileceği bir alan bulmuşsa ve kendi inancı konusunda mutmainse asla şu ya da bu sebeple o ilme sarılmaktan imtina etmez. ez-Zemaşşerî yaşadığı dönemde ya da vefatından sonra, itikâdî düşünceleri sebebiyle itham edilse bile İbnu'l-Hâcib, Sîbeveyh'i temsil eden bu zatın Arapçaya dair verdiği eserleriyle ilgilenmiş ve hatta onun kitabı üzerine şerh yazmıştır. İşte o şerh, üzerinde çalıştığımız konuya yol gösteren *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal*'dır. ez-Zemaşşerî'nin *el-Mufaşşal*'ı üzerine yazılan şerhlerden biridir. İbnu'l-Hâcib'i meşhur eden *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* isimli eserlerin daha fazla itibar görmesinden midir bilinmez, *el-Îzâh* henüz yeterince araştırılmamış bir eser olarak karşımızda durmaktadır.

Esasen, bu eser ya da müellifi üzerine yapılan araştırmalar tarandığında, Arap dünyasının biraz daha ilgi duyduğu bir mevzu olarak yerini alır. Türkiye'de, çeşitli yönleri itibariyle en azından müellif ve onun farklı eserleri araştırma konusu olmuştur. Ancak *el-Îzâh* üzerine muhteva, üslup, metot ve bir şerh olması bakımından ya da

direkt onu konu olarak araştırmayı amaç edinen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Üzerinde durulan bu kitap vesilesiyle böylesine derin bir alimi ve onun bu kıymetli eserini tanımanın mutluluğunu duyduğumuzu ifade etmeliyiz.

Yaptığımız çalışmaya dair bilgi vermek gerekirse bir giriş ve üç bölümden müteşekkil olduğu söylenebilir. Giriş bölümünde konunun seçilme amacı, önemi, kaynakları ve yöntemi gibi klasik hususlarla ilgili malumat yer almaktadır.

Birinci bölümde; araştırmanın amacına uygun olarak, çok önemli bir telif türü olan şerh konusu irdelenmektedir. Bir şerh kitabını incelemeye geçmeden önce; özelliklerini, anlamını, metodunu bilmek üzere hazırlanan bu bölüm; bir yol işareti olmuş, kitabın tetkikine ışık tutmuştur.

İkinci bölümde, *el-İzâh*'ı daha iyi anlayabilmek adına, onun nasıl bir pınardan kaynaklandığını keşfetmek doğrultusunda önce *ez-Zemahşerî* kısaca tanıtıldı. Sonrasında yine aynı amaca binaen, İbnu'l-Hâcib ailesi, hocaları, öğrencileri, eserleri, ahlaki şahsiyeti, ilmen sahip olduğu konumu, nahiv ilmindeki yeri gibi hususlar bakımından ele alındı. Bu bölüm, *el-İzâh*'ı anlamaya giden ikinci duraktı.

Üçüncü bölüm olan son bölümde ise, *el-İzâh* bütün detayları itibariyle incelendi. Bunu yaparken, *el-İzah*'tan seçmeler yaparak değil, tam metin halinde okumalar yapmak suretiyle ilerleme kaydedildi. Üstelik yalnızca tek bir baskısından faydalanılmadığı belirtilmelidir. Aynı zamanda başka bir muhakkikin gözünden meseleyi görebilmek adına, elimizde bulunan tahkikli baskısının yanında diğer tahkiklere ve bunların yanında yazma nüshalara zaman zaman müracaat edilerek kıyaslama yapıldı. Bunların ötesinde, İbnu'l-Hâcib'in şerh metodunu keşfedebilmek adına *el-Mufaşşal* ile *el-İzâh* eş zamanlı okunup karşılaştırılarak, asıl metinde bulunup şerhte yer almayan kelimeler, cümleler ya da kısımlar tespit edildi.

Zikrettiğimiz bunca husustan sonra, “şerh” incelemenin meşakkatli bir iş olduğu söylenebilir. Ama bir taraftan *ez-Zemahşerî* ya da İbnu'l-Hâcib gibi iki değerli alim ve dahası onların zımnında hocaları ve öğrencileri gibi nicesini tanımanın çok geniş bir bilgi birikimine vesile olduğu belirtilmelidir. Bu doğrultuda, onların iştiyakından ve örnek hayatlarından aldığımız cesaretle, yorgunluğa mahal bırakmaksızın araştırmaya devam ederek çalışmamızı nihayete erdirmiş olduk.

Araştırmamızın bu hale gelmesinde çok önemli destekleri olan, her Şeyden önce bu güzel konuyu belirleme hususunda yol gösteren, cesaretlendirip teşvik eden danıŐmanım Doç. Dr. Murat TALA hocamıza, değerli katkıları sebebiyle teŐekkür etmeyi bir borç bilirim. ÇalıŐmamızın ilim dünyasında güzel bir katkı olarak kalmasını temenni ederim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Emine ALPMALA

KONYA-2024

KISALTMALAR

bk. : Bakınız

b.y. : Basım yeri yok.

Ç.Ü.: Çukurova Üniversitesi

ed.: Editör

h.: Hicrî

Hz.: Hazreti

İHYA: Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi

S.Ü.: Selçuk Üniversitesi

nşr.: Neşreden

öl.: Ölüm

r.a. : Radıyallâhu anh

s.a.v.: Sallallâhu aleyhi ve sellem

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

thk.: Tahkîk eden

ts. : Tarihsiz

vd. : ve diğerleri

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

SESLİLER			
أ: a, e		آ: â	
إ: ı, i		ى: î	
أ: u		و: û	
SESSİZLER			
ء	'	ض	d, z
ب	B	ط	t
ت	T	ظ	z
ث	š	ع	'
ج	C	غ	Ġ
ح	h	ف	F
خ	h	ق	k
د	D	ك	K
ذ	z	ل	L
ر	R	م	M
ز	Z	ن	N
س	S	و	V
ش	Ş	ه	H
ص	ş	ي	Y

Bu çalışmada Arapça eser isimleri, müellif isimleri ya da kavramlarda; Türkçeye uygun olmayan harflerin belirtilmesi için, yukarıdaki simgeler kullanılmıştır.

1. İsim ve kavramların başında yer alan harf-i ta'rif, küçük harflerle yazılmıştır. Ayrıca harf-i ta'rifin yazımında, şemsî ve kamerî harflerle ilgili idğâm ya da ızhâr ile ilgili kurallar göz önünde bulundurulmuştur.

2. İzâfet terkîbi olan tamlamaların yazımına dikkat edilmiştir. Başında "Abd" olan isimlerin yazımında bu kurala uyulmamıştır. (Abdulkerîm gibi)

3. Türkçede var olan Ömer, Osmân ve Ali gibi isimlerde, transkripsiyon uygulanmamıştır.

4. Nahiv ya da sarf ile ilgili kavramlarda Türkçede yaygın olarak kullanılan masdar, sıfat ya da zarf gibi kelimeler, bu sistemle yazılmamıştır.

5. Arapça kaynakların isminde bu sistem uygulanmış; ancak Türkçe kaynakların isimleri -transkripsiyon gerektirse bile- özgün haliyle verilmiştir.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu tez başlığında belirtildiği üzere İbnu'l-Hâcib'in ez-Zemahşerî'ye ait olan *el-Mufaşşal* adlı meşhur eserine şerh olarak yazdığı *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal* isimli kitabının metot, üslup ve Arap diline sağladığı katkılar gibi hususlar yönünden analiz edilmesidir. Çalışmanın asıl konusu “*el-Îzâh*” adlı eserin tahlil edilmesi olmakla birlikte, bu eseri ortaya çıkaran ortamın incelenmesinin gerekliliğine binaen; ilk olarak ez-Zemahşerî'nin hayatı ve bıraktığı izler doğrultusunda genel bir değerlendirmenin yanında, *el-Îzâh*'in yazılmasına vesile olan *el-Mufaşşal* isimli esere dair ana hatlarıyla bir değerlendirme, araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Bir diğer husus, *el-Îzâh*'in müellifi olan İbnu'l-Hâcib'in ailesini, yetiştiği ortamı, kişilik özelliklerini, ilmî seviyesini, etkisi altında kaldığı hocalarını ya da iz bıraktığı öğrencilerini tanımak; üzerinde araştırma yapılan eserin özelliklerine aşina olmak adına ele alınması gereken bir mevzudur.

2. Araştırmanın Amacı

ez-Zemahşerî ve İbnu'l-Hâcib'in Arap dilinde veya diğer İslâmî ilimlerde ortaya koydukları çabalar ve verdikleri eserler, pek çok çalışmanın üzerinde durduğu konu olmuştur. Her iki alimin hem hayatları hem de eserleri, üzerlerine yapılan onca çalışmaya rağmen, araştırmacılar için hâlâ dinamizmini koruyan bir konu olmayı sürdürmektedir. İşte bu çalışma, her iki alimin hayatına bir de burada yazılanlar ışığında bakmayı ve *el-Mufaşşal* isimli esere yazılan şerhlerden biri olan *el-Îzâh*'i tanıtarak bu alandaki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

ez-Zemahşerî'nin Mu'tezilî olması hasebiyle eleştirilere maruz kalması bilinen bir durumdur. Ancak yaşadığı dönemde çığır açan ve daima güzel sıfatlarla anılan bir alim olan İbnu'l-Hâcib'in; ez-Zemahşerî'ye olan yaklaşımı ve onun eserinin üzerinde çalışmalar yaparak ilim dünyasına *el-Mufaşşal*'ı farklı bir formata dönüştürerek kazandırması; gerçek bir alimin meseleyi nasıl değerlendireceğini, kusurları sürekli gündeme getirmekten öte fayda sağlayacak konulara odaklanmanın önemini göstermektedir. Elbette ez-Zemahşerî'ye dair çalışma yapması, onun bütün görüşlerini

destekleyeceği anlamına gelmez. Bu çalışma, böyle bir zihin dünyasının ilme olan yaklaşımını ve ortaya çıkardığı eserinin kalitesini gözler önüne sermeyi hedeflemektedir.

3. Araştırmanın Önemi

Söz konusu alimler ve eserleri, birçok araştırmanın konusu olsa da bu çalışma *el-Îzâh*'ın dilbilimsel değerini ortaya koymayı amaçladığı için değerlidir. Bir başka mesele, şerh tarzı eserlerin birçok ilim dalında yaygın bir tarz oluşu ve Arap diline ait olan *el-Îzâh*'ın şerh geleneğine olan katkısını göstermesi bakımından çalışmanın amaçları değerlendirildiğinde, konunun ehemmiyeti ortaya çıkacaktır. Diğer taraftan; *el-Îzâh*; metot, üslup ve içerik gibi meseleler çerçevesinde incelenerek; bu eserin diğer *el-Mufaşşal* şerhleri arasındaki konumu tespit edilecektir.

4. Araştırmanın Sınırları

Bir şerh kitabını inceleyen bu çalışmanın altında çok büyük bir bilgi hazinesi mevcuttur. ez-Zemahşerî, onun kitabı *el-Mufaşşal*, İbnu'l-Hâcib ve onun kitabı *el-Îzâh* olarak meseleye bakıldığında, devasa bir konu araştırmacının karşısındadır. Bu çalışmada elbette ez-Zemahşerî ve onun birçok şerhe konu olan kitabı *el-Mufaşşal* adlı eserine atıflarda bulunulacaktır. Ancak burada mesele uzun uzadıya değil, kifayet miktarı ile irdelenecektir. *el-Îzâh*'ın müellifi olan İbnu'l-Hâcib'i ise, yazdığı eserin daha iyi anlaşılması anlamında biraz daha yakından tanımak isabetli olacaktır. İlme olan düşkünlüğü, ailesi, tercih ettiği hayata onu hazırlayan hocaları, ondan nasiplenen öğrencileri; bütün bunlar bir araya geldiğinde ve sınırlar bu şekilde çizilerek *el-Îzâh* incelendiğinde; çalışmanın amacına uygun bir şekilde ilerlediği görülecektir.

5. Araştırmanın Yöntemi

Yöntem hususunda ilk olarak belirtilmesi gereken husus, kaynakların tespit edilme sürecidir. İbnu'l-Hâcib ve zımnen de olsa çalışmayı ilgilendiren bir isim olması sebebiyle ez-Zemahşerî etrafında oluşan kaynaklarla ilgili araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar neticesinde, konuya ışık tutacak kaynak eserleri tanıma fırsatı doğmuş ve böylece bu eserlerin konuya yol gösterecek bölümleri kaydedilerek notlar

oluşturulmuştur. Ayrıca, bir ayrıştırma ve sınıflandırma yapılarak işin kolay bir şekilde ilerlemesinin önü açılmıştır. ez-Zemahşerî ve İbnu'l-Hâcib'in hocaları ve talebelerinin tanıtımında; ilgili tabakât kitapları, daha önce yapılan makale, tez ya da kitap gibi veriler; araştırmaya ışık tutmuştur. İbnu'l-Hâcib'in eserlerine dair yapılacak izahatta ise, bizzat bu eserlerin baskısına ulaşmak suretiyle kısa bir tahlil yapılmıştır.

Bir şerh kitabı incelemesini ele alan bu çalışmayı, hedefine ulaştırmak maksadıyla, şerh konusuna dair taramalarla, bu tarz kitapların nasıl yorumlanacağı ile ilgili örnekler ve bu kitapların metoduna dair incelemeler yapılmış ve son bölüm bu bilgiler ışığında oluşturulmuştur.

Çalışmanın asıl bölümünü teşkil eden son bölümde yer yer sayısal verilerden destek alınmıştır. Bunun sebebi her iki alimin dile ve diğer ilimlere hakimiyeti sebebiyle şâhidlerinin oldukça yoğun olmasıdır. Ayrıca bu bölümde, *el-Mufaşşal* ile *el-Îzâh* mukayese edilerek sonuca ulaşılmıştır. Asıl eserde yer alan bilgilerin tamamının İbnu'l-Hâcib tarafından alınıp alınmadığının tespit edilmesi; şerhin yöntemini ve tarzını belirleme anlamında mühimdir. Bu noktada, İbnu'l-Hâcib'in *el-Mufaşşal*'ı şerh ederken kazandırdığı yenilikler tespit edilmiş ve ihtiva, metot ve uslûbun belirlenmesinde bu durum göz önünde bulundurulmuştur.

Bu çalışmada, “İsnâd Atıf Sistemi” doğrultusunda, dipnot ve kaynakçanın oluşturulduğu belirtilmesi gereken diğer bir meseledir. Dipnot gösterileceğinde ve kaynakça oluşturulurken bu sisteme bağlı kalınmıştır. Metnin yazımında ise, “Transkripsiyon” isimli başlıkta üzerinde durulduğu üzere, bazı kelime, kavram, alimlerin ya da eserlerinin isimlerinin yazımında transkripsiyon kurallarına uyulmuştur.

6. Konuyla ilgili Çalışmalar

ez-Zemahşerî ile ilgili olarak yapılan pek çok çalışma bulunmaktadır. *el-Mufaşşal* zaten pek çok kez şerh edilmesi bakımından, birçok araştırmanın konusu olmuştur. Fakat *el-Îzâh* eseri ile ilgili olarak direkt onun muhtevasını, özelliklerini, üslup ve metodunu konu alan müstakil bir çalışmanın varlığına rastlanmadığı belirtilebilir. İbnu'l-Hâcib'in en çok üzerinde çalışılan iki kitabı, Osmanlı

medreselerinde değer gören *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye*'dir. Bu çalışmanın içeriğinde ez-Zemaşeri'ye; onun kitabı üzerine yazılan bir şerh incelendiği için, kifayet miktarıyla yer verildiği söylenebilir. ez-Zemaşeri'nin yalnızca dil değil, İslâmî ilimlerin birçoğu için inceleme alanı oluşturduğu; kendisinin ve eserlerinin üzerinde oluşturulan yoğun bir telifin varlığını hatırlamakta fayda var. Ancak burada konunun sınırlarını aşmamak adına ez-Zemaşeri'yi konu alan eserlere değinmeye lüzum yoktur. Bununla birlikte İbnu'l-Hâcib'i ve eserlerini konu alan belli başlı eserleri listelemek yerinde olacaktır:

“İbnu'l-Hâcib Hayatı, Eserleri ve *el-Kâfiye* Adlı Eserinin İncelenmesi” isimli, İbrahim YILMAZ'a ait olan; *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin 13. sayısında 1997 yılının Haziran ayında yayımlanan bir makale bulunmaktadır. Genelde İbnu'l-Hâcib'in eserlerini ve hayatını, özelde ise *el-Kâfiye*'yi incelese de *el-Îzâh*'a işaret edilmesi anlamında bir bağlantı kurulabilir.

Sudan'da Ummu Dermân el-İslâmiyye Üniversitesi'nde, İhlâş Naşru'd-dîn el-Huseyn tarafından yüksek lisans tezi olarak 1426/2005 yılında hazırlanan “*Menhecû İbni'l-Hâcib ve Mezhebuhu'n-naḥviyyu min hilâli kitâbihi'l-Kâfiye*” isimli bir çalışma mevcuttur.

Yemen 'Aden Üniversitesinde tamamlanan bir yüksek lisans tezi İbnu'l-Hâcib ve *el-Îzâh* isimli eseri bağlamında mühimdir. Üç farklı *el-Mufaşşal* şerhinin kıyaslandığı bu çalışmanın adı, “*el-Hilâfu'n-naḥviyy fi şurûhi'l-Mufaşşali's-selâse: Şerhu'l-Hârizmî, Şerhu İbn Ya'îş, Şerhu İbni'l-Hâcib*” şeklindedir. 2010 yılında tamamlanan bu çalışmanın, *el-Îzâh*'in diğer şerhler arasındaki yeri hususunda yol göstereceği belirtilebilir.

Başka bir çalışma, *el-Îzâh*'ta yer alan hadîslerin istişhâdı ile ilgilidir. İbnu'l-Hâcib'in, dilde hadîslerin istişhâdı hususunda geleneğin dışında durduğu bilinmektedir. “el-İstişhâd bi'l-hadîsi's-şerîf 'inde İbni'l-Hâcib” isimli bu makale Mısır'da 2012 yılında, *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb*'da yayımlanmıştır. Muhammed eṭ-Ṭâhir Aḥmed Maḥmûd tarafından yazılmıştır.

2016 yılında tamamlanan ve Abdullah Esat BAĞCI'ya ait olan “*İbnu'l-Hâcib ve Eseri Emâli'l-Mufasssal'ın Nahiv İlmindeki Yeri*” isimli çalışması yine bu konuda örnek gösterilebilecek bir yüksek lisans tezidir.

Ahmet TEKİN'e ait olan “İbnu'l-Hâcib ile Molla es-Siirdî'nin *el-Kâfiye* Adlı Eserlerinin Mukayesesi”; *eş-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*'nin, 2018 yılının Temmuz sayısında yayımlanan bir makaledir.

“*İbnu'l-Hâcib'in el-Kâfiye Adlı Eseri İle Birgivi'nin İzhâru'l-Esrâr Adlı Eserinin Metot Açısından Karşılaştırılması*” isminde, Elif Zahide BÜYÜKSIRIK'a ait 2019 yılında sonuçlanan bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

Ezher Üniversitesinde “Te'ârûdu ârâi İbni'l-Hâcibi'n-naḥviyye ve 'ş-şarfiyye” isimli bir makale, Ahmed Muhammed b. Abdurrahmân el Cundî tarafından kaleme alınmış ve *Mecelletu Kulliyeti'l-luġati'l-'Arabiyye* isimli dergide 2021 yılında yayımlanmıştır.

Kayda değer bir başka çalışma, *The Journal of Mesopotamian Studies* isimli derginin 2021 yılı 6/1 cilt ve sayısı ile yayınlanan İsmail DEMİR'e ait “İbnu'l-Hâcib: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Yönü” isimli makalesidir. Bu çalışmanın orijinal dili Arapçadır.

Eren Ertürkoğlu'na ait *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*'nde 2022 yılında yayımlanan, “İbnü'l Hâcib'in El-Kâfiye'sinin Manzûm Kâfiye Mefhûmu İsimli Türkçe Tercümesi” isimli bir makale daha bulunmaktadır. İbnu'l-Hâcib'in Türk Edebiyatı açısından araştırmalara konu olduğunu göstermesi bakımından mühimdir.

Yazarı Abdulazîz b. Ahmed b. Abdurrahmân olan “İ'tirâdâtü Ebî Ḥayyân li-İbn Ḥâcib” isimli bir makalenin Ezher Üniversitesine ait bir yayın olan *Mecelletu Kulliyeti'l-luġati'l-'Arabiyye*'de 2024 yılında yayımlandığı görülmektedir.

İbnu'l-Hâcib ve *el-İzâh* üzerine oluşan telifat yanında *el-Mufaşşal*'ın diğer şerhlerinin de bu çalışma bakımından önemi vardır. Ez-Zemaḥşerî'ye ait olan bu kıymetli eserin 70'e yakın şerhi vardır. *el-İzâh*'ı inceleyen bu çalışmada, diğer *el-Mufaşşal* şerhlerine zaman zaman atıfta bulunulacak ve İbnu'l-Hâcib'e ait olan şerhin

bu eserler arasındaki yeri tespit edilecektir. Mesut KAYA ve Sezai ENGİN editörlüğünde hazırlanan *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Geleneği* isimli kitapta, Murat TALA'ya ait olan “Zemahşerî'nin el-Mufaşşal'ının Şerh ve Hâşiye Literatürü: Dil Bilimi ve Dil Öğretiminde Yenilik Teklifinin Yansımaları” isimli yazısından mülhem olarak; *el-Mufaşşal*'ın bazı önemli şerhleri aşağıdaki şekilde zikredilebilir:

Şerhu'l-Mufaşşal: Bizzat Zemahşerî tarafından yazılmıştır. Bir bakıma *el-Mufaşşal* üzerine şerh yazma geleneğini başlatan ilk kişi kendisi olmuştur. ez-Zemahşerî bu eserini *Havâşi'l-Mufaşşal* olarak isimlendirmiştir.

Muḥaşşal fî Şerḥi'l-Mufaşşal: Fahreddîn er-Râzî (öl: 606/1210) isimli meşhur tefsir ve kelam alimine nispet edilen; bununla birlikte kime ait olduğu konusu ihtilafli olan bir eserdir.

el-Muḥaşşal: Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ed-Dîbâcî el-Mervezî (öl: 609) isimli alime ait bir eserdir. ez-Zemahşerî'nin öğrencisi olarak bilinir.

et-Taḥmîr Şerḥu'l-Mufaşşal (الشرح الكبير): el-Kâsım b. el-Ḥuseyn el-Ĥârizmî (öl: 617)'ye aittir. Bu büyük şerh kısaca *et-Taḥmîr* ismiyle bilinmektedir. el-Ĥârizmî adıyla anılan bu zât, Şadru'l-Efâzîl ismiyle meşhurdur. *et-Taḥmîr* yanında bir de *el-Unmûzec*'e *Şerḥu'l-Unmûzec* isimli eserini telif etmiştir.

Mucemmera fî şerḥi'l-Mufaşşal (الشرح الصغير): Bu eser, *et-Taḥmîr*'in müellifi olan Şadru'l-Efâzîl'a ait olup *el-Mufaşşal*'ın şerhlerinden biridir. *el-Mufaşşal*'a dair iki şerh kazandıran bu müellifin eserlerini ayırt etmek için, hacimli ve detaylı olan şerhe “büyük”; bu özellikleri taşımasa da şerh özelliğini yerine getiren *Mucemmera* isimli şerhe ise “küçük” sıfatı eklenmiştir.

el-Mufaḍḍal fî şerḥi'l-Mufaşşal: ‘Alemuddîn es-Seḥâvî (öl: 643/1245) isimli kırâât ve tefsir alimi olan bu zât tarafından telif edilmiştir. Kapsamlı oluşuyla bilinen bu eser üzerinde akademik çalışmalar yapılmıştır. *el-Mufaşşal*'ın en iyi şerhleri arasında olduğu, bu konu üzerine araştırma yapan araştırmacılar tarafından belirtilmektedir.

Şerhu'l-Mufaşşal: Ebu'l-Bekâ İbn Ya'îş (öl: 643/1245) tarafından şerh olarak yazılan ve *el-Mufaşşal*'ın şerhleri arasında çabuk erişilebilirliğiyle meşhur olan bir eserdir. Hatta *el-Mufaşşal*'ın şerhleri arasında en iyisi olduğu bile zikredilmektedir.

Elbette İbnu'l-Hâcib'e atıfta bulunan birçok eser bulunmaktadır. Tabağât kitapları yahut alimlerin hayatlarını çeşitli veçhelerden ele alan bazı kitaplarda bu alime yer verildiği görülür. Bilhassa İbn Hallikân ve İbn Ebî Şâme İbnu'l-Hâcib'den övgüyle bahseder. Bu iki alimin dışında birçok kişi eserinde kendisine yer verir. Tez aşamasında bununla ilgili atıflar dipnotta ve kaynakçada yer alacağı için tek tek hepsini zikretmek burası için gerekli değildir. Bunun ötesinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde, İbnu'l-Hâcib'e dair geniş bir bilgi yer almaktadır. Bu ansiklopedide müellifin bizzat kendi ismine dair bir başlık bulunmaktadır. Bunun yanında, eserlerine dair özel madde başlıkları da mevcuttur. Nitekim, “el-Kâfiye”, “eş-Şâfiye”, “Akîdetü İbn Hâcib” şeklindeki ansiklopedide bulunan başlıklar onun eserlerinin ismidir ve bu teliflere dair bilgiler içermektedir. *İslâm Düşünce Atlası*'nda yine İbnu'l-Hâcib'le ilgili oldukça verimli bir yazı yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ İLİMLERDE ŞERH GELENEĞİ

1.1. Cahiliye Döneminde Arap Dilinin Seyri

Arap edebiyatıyla ilgilenen alimler, Arap edebiyatının tarihi seyri için beş devir olduğundan bahsetmektedirler: Birinci devir cahiliye devri olup Hz. Peygamberin nübüvvetinden önceki kısmı içine almaktadır ve nübüvvetin başlangıcına kadar bu dönem devam etmektedir. İkinci dönem, Hz. Peygamberin zuhuru ile başlayıp Emevîlerin 132/580 yılında yıkılmasına kadar ilerleyen bir dönemdir. Bu dönem İslami fetihlerin hız kazandığı bir süreçtir. Üçüncü dönem, Abbasilerle başlayıp Bağdat'ı 656/1258 yılında Moğolların istilasına kadar devam eden bir süreci içine alır. Dördüncü dönem, Moğolların Bağdat şehrini istilasını ile başlayıp 1213/1798 yılında Mısır'ın Fransızlar tarafından kuşatılmasına dek devam eden zaman dilimine işaret eder. Beşinci ve son dönem ise Fransa'nın Mısır'ı kuşatmasından günümüze kadar uzanan devri ifade eder.¹

İslâmiyet öncesi Cahiliye Arapları, dillerini güzel kullanmaya önem verip bu konudaki iddialarını panayır gibi yerlerde sergilemeyi adet haline getiren; hitabete ve şiire önem veren yapılarıyla tanınmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in bu iddiaya sahip olan Araplara acizyetlerini göstermek adına çeşitli vesilelerle meydan okuduğu/tehaddîde bulunduğu görülmektedir. İsrâ Sûresi 88. âyet-i kerîmede “*De ki: Bütün insanlar ve cinler, bu Kur'ân'ın bir benzerini meydana getirmek için bir araya gelseler ve birbirlerine yardım etseler, yine de yapamazlar.*”² buyurulmaktadır. Bu; sözün üstadı ve kelimelerin erbabı olarak kendini gören bir topluluğun; aklının sınırlarını görmesi ve sahip oldukları kibir duygusunun, gerçeği görmekten kendilerini alıkoyduğunu anlamaları için indirilen bir âyettir. Tehaddîde bulunan diğer âyetlerde ise Kur'ân'ın bir benzerini getirmeleri elbette mümkün olmayan, edebiyatta ileri ama gerçekte cahil topluluk; Kur'ân'ın on suresi gibi bir sure getirmeye hiç değilse bir suresini taklit etmeye davet edilmiştir.³ Bu bağlamda, Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Peygamberin en büyük

¹ Şevkî Dayf, *el-‘Aşru’l-Câhilî* (Kâhire: Dâru’l-Me‘ârif, 1960), 14; Ali el-Cundî, *Fî Târîhi’l-Edebi’l-Câhilî* (Kâhire: Mektebetu Dâri’t-turâs, 1412/1991), 254, 255.

² Kur’an Meâli, çev. Yusuf Işıcık (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2010), el-İsrâ’ 17/88.

³ el-Hûd 11/13; el-Bakara 2/23.

mucizesi olduğu, bilinen bir gerçektir. Dillerini güzel kullanma iddiasında olan bir topluluk, Kur'ân-ı Kerîm'in üslup ve belagatı karşısında aciz kalmıştır.⁴

İslamiyet'in gelişinden önceki Arap dilinin seyri incelendiğinde; hicivlerini, medihlerini, kibirlerini ve iletmeye çalıştıkları her türlü düşünceyi şiirle ve edebiyatla aktarma gayretinde olan bir kavmin dili olduğu görülür.⁵ Ancak, böylesine canlı kullanılan bir dile dair kural ve kaidelerin yazıya aktarılmadığı daha çok şifahî bir şekilde dilin diri tutulduğu görülür. Bununla birlikte yazının kullanılmadığı kastedilmemektedir. Muallaqât-ı Seb'a olarak bilinen ve o günkü Araplar tarafından beğeni kazanan "yedi şiirin", Kâbe'nin duvarına asıldığı bilinen bir gerçektir. İşte bu eserler, bizzat dili en güzel şekilde kullanarak, lisana dair kuralların yazılı olmasa da bizzat temsil edildiği bir mecra oluşturmuştur.⁶

1.2. Hz. Peygamber Döneminde Arap Dilinin Seyri

Hz. Peygamber dönemine gelindiğinde ise, bir kere göz önünde bulundurulması gereken en önemli husus, İslam dininin ilme verdiği önemdir. Bedir Gazvesi'nin nihayetinde esirlerin durumu değerlendirilirken; bazı esirlerin, on Müslümana okuma-yazma öğreterek serbest kalması, durumu özetler niteliktedir.⁷

Hz. Peygamber; ilme teşvik etmesinin yanında, cevâmiu'l-kelim olma özelliğini taşır. Bu durum, dil alanında kendisine bahşedilen belagat ve fesahat kabiliyetinden ileri gelen; az sözle çok şeyi ifade edebilecek ölçüde konuşabilme, muhatapları yormadan her birine hitap edebilme özelliğinden kaynaklanmakta idi. Hz. Peygamber (s.a.v.) süslü cümlelerle kavmine hitap etmeyi değil; Arapçayı en güzel

⁴ Hasan Uçar, *Kur'ân-ı Kerîm'deki Anlamsal Bedî' Sanatları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 1, 2.

⁵ Muhammet Vehbi Dereli, Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Bahar 2020), 70-72.

⁶ Ahmet Aslan, "Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in Arap Dili Üzerindeki Etkileri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/42 (Temmuz-Aralık 2019), 31; Murat Özcan, "Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Şiir Sanatı", *Eskiye Dergisi* 5 (Mayıs 2007), 107-111.

⁷ Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/ 325-327.

şekilde kullanarak, aklî ve ilmî seviyesi ne düzeyde olursa olsun herkesin anlayabileceği perdede konuşmayı tercih etti.⁸

Hız. Peygamber'in düşmanlarını bile etkileyecek ölçüde güzel konuştuğu, dili kullanmadaki mahareti ve hitabetteki gücü birçok kitapta yerini almış bir hadisedir. İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350), Resulullah'ın bu özelliğine binaen *Zâdu'l-me'âd* isimli eserinde şu sözlere yer vermektedir: "Hz. Muhammed; mahlukat içinde en fasih olanı, en tatlı dillisi, dili en güzel kullananı ve mantık olarak en zarif olanı idi. Öyle güzel konuşurdu ki vermek istediği mesaj kalpleri fetheder de muhatabına çok net bir şekilde ulaşırdı." Bu sözler Hz. Peygamberin bir insan ya da bir tebliğci olarak üslubunun güzelliğine delalet ettiği gibi; dili kullanma hususundaki ustalığına da işaret etmektedir.⁹

Son olarak bir hadiseye daha yer vermek gerekirse, Hz. Peygamber huzurunda okurken hata yapan (lahn) birini işittiğinde; "Kardeşinizin yanlışını düzeltiniz. Hata yaptı." buyurmuştur.¹⁰ Bu da Hz. Peygamberin dile hakimiyet noktasındaki mertebe ve seviyesini kanıtlayan en güzel delillerden sadece bir tanesidir.¹¹

1.3. Sahabe Döneminde Yaşanan Gelişmeler

Hız. Peygamberin vefatından sonra Hz. Ebûbekir döneminde, ashâbın ileri gelenleriyle Kur'ân-ı Kerîm'in cemedilmesine yönelik işlemler büyük bir kararlılık ve titizlikle hızlı bir şekilde icra edilmiştir.¹² Diğer İslami ilimlerin gelişimi de bu paralelde seyretmiş; Arapçaya dair yapılan çalışmalar söz konusu durumdan erken bir dönemde nasibini almıştır. Çünkü fetih hareketleri hız kazanmış ve Arap olmayan toplulukların müslüman olmasıyla birlikte, Arapça ortak bir değer haline gelmiştir. Bu

⁸ Yaşar Kandemir, "Cevâmiu'l-Kelim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/440.

⁹ İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-me'âd fî Hedyi Hayri'l-'İbâd*, thk. Muhammed Ecmel el-İşlâhî (Beyrût: Dâru 'Atâati'l-'ilm, 1440/2019), 1/175; Recep Aslan, "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Üslubu ve Anlatım Tarzı", *İlahiyat Akademi* 14 (Aralık: 2021), 225.

¹⁰ Ebû 'Abdillâh Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Mustedrek 'ale'sh-Shâhîhayn*, nşr. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 1411/1990), 2/477 (No. 3643).

¹¹ Ebu't-Tayyip el-Lugavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fa'îl İbrâhîm (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, 1430/2009), 23.

¹² Ahmed Hâsen ez-Zeyyât, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabiyy* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1413/1993), 71, 72; Mustafâ el-Bugâ - Muhyiddîn Mistû, *el-Vâdîh fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Şâm: Dâru'l-Kelimi't-tayyib - Dâru'l-'Ulûmi'l-insâniyye, 1418/1998), 74, 75.

1.4. Nahiv İlminin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler

Arapçayla ilgili olarak yapılan ilk çalışmaların, diğer İslami ilimlerde olduğu gibi çok erken bir döneme rastladığı belirtilmişti. Hz. Ali'nin teşviki ile Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin, nahiv konusunda çalışma yapan ilk kişi olduğu bilinir. Kur'ân-ı Kerîm'in cemedilmesinden sonra, Kur'ân'ın harekelenmesi noktasında yine Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin gayretleri neticesini vermiştir.¹⁷ Bundan sonraki süreci, dönemin siyasi hareketleri şekillendirmiş ve neticesinde Basra ve Kûfe Ekolü ortaya çıkmıştır. Siyasi karşıtlık dilde de kendini göstermiş; fakat bu zıtlasma dil açısından zengin bir külliyyatın oluşumuna katkı sağlamıştır.¹⁸

Dilde lahınin ortaya çıkışına dair “Cahiliye döneminde Arapçada lahn var mıdır?” sorusunun cevabı konusunda, tarihi veriler ve dil alimlerinin ittifak ettiği husus; böyle bir şeyin mümkün olmadığıdır. Buna dair hem bedevilerin hem o dönem Araplarının dillerini doğru kullandıkları hususunda kaynaklarda pek çok bilgiye rastlansa da burada sadece bu bilgiyi zikretmek kafidir.¹⁹

1.5. İslâmî İlimlerde Tedvîn Süreci

İslâmî ilimlerin oluşum süreci incelendiği zaman, ortaya konulan ilk çabanın tedvîn faaliyetiyle başladığı gözlemlenir. ez-Zemaşşerî'ye ait olan *Esâsu'l-Belâğa* isimli eserde “tedvîn” kelimesinin “دَوَّنَ” maddesinde geçtiği ve دَوَّنَ الْكُتَابَ denildiğinde “Kitapları topladı.” anlamına geleceği belirtilir. Yani ez-Zemaşşerî'nin bu kelimenin anlamını “toplamak” şeklinde takdîr ettiği görülür.²⁰ Diğer bir sözlükte verilen anlamına göre “tedvîn”, “derlemek, toplamak, dağınık vaziyette bulunan bilgileri bir kitap ya da dîvânda toplamak” anlamına gelir.²¹ Daha önce değinildiği üzere “tedvîn”, ilk olarak Kur'ân-ı Kerîm'in cemedilmesi ile başlamış; sahâbîlerin titiz

¹⁷ Ebu'l-Esved ed-Duelî, *Dîvânu Ebi'l-Esved ed-Duelî*, thk. Muhammed Hasen âl Yâsîn (Bağdat: Maṭba'atu'l-Me'ârif, 1384/1694), 11.

¹⁸ Sevim Özdemir, “Gramer Ekollerinin Doğuşu ve Basra ve Kûfe Ekollerinin Temel Prensipleri”, *Nüsha* 2/39 (2014), 48–50.

¹⁹ Mustafa Şâdık Râfi'î, *Târîhu âdâbi'l-'Arab* (Beyrût: Muessesetu Hindâvî, 1974), 234.

²⁰ Ebu'l-Kâsım Cârullâh ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1998), “dûn”, 1/304.

²¹ Ebû Tâhir Muhammed b. Yâ'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhîṭ*, nşr. Muhammed Na'im el-'Araksûsî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1416/2005), “dûn”, 1197.

gayretleriyle hadîslerin tespiti için devam etmiş; sonrasında ise başlangıçta iç içe olan ilimlerin ayrılmasıyla birlikte diğer ilimlerin oluşum dönemindeki derlemeler için de bir metot haline gelmiştir. Üzerinde çokça durulan tedvîn faaliyeti, dağınık halde bulunan bilgilerin toparlanması ve kayda geçirilmesini ve böylece herhangi bir ilmin ilk kaynak kitaplarının oluşmaya başladığı dönemi ifade eder.²²

Bahsi geçen tedvîn hareketinin Arap dilinde de önemli bir etkisi olmuştur. Arapçanın İslami ilimler için bir anahtar addedilişi; sözgelimi bir müfessirin, fakihin yahut muhaddisin alanında uzmanlığına işaret eden en önemli şartlardan birinin Arapçayı iyi düzeyde bilmesinin gerekli olduğu; dilde yapılan araştırmaların önemini ortaya koymaktadır. Bu vesileyle dilin gelişimi, İslami ilimlerin gelişmesine paralel olarak ilerlemiş ve her iki alan birbirine kaynaklık etmiştir. Tedvîne dair ilk icraatın hicrî birinci asrın sonlarında başlayıp hicrî ikinci asrın ilk yıllarından itibaren daha hızlı bir şekilde ilerlediği belirtilmektedir.²³ Bununla birlikte, hicri I. asrın karakteristik özelliği, belge toplama dönemi oluşu; hicri II. asrın özelliği ise, bu bilgilerin daha disiplinli bir şekilde kayda geçirildiği “tedvîn” faaliyetinin başladığı dönem olmasıdır.²⁴

Tedvîn faaliyetiyle birlikte, sahabe öğrencileri olarak nitelendirilen tâbi'ûn ve etbâu't-tâbiînin özverili gayretleriyle çeşitli alanlara dair rivâyetlerin derlendiği; ilimlere dair usul, kâide ve kuralların tespit edildiği; itikadî ve fikhî yorumların ve tartışmaların ele alındığı kaynaklar; henüz ikinci yüzyıl gibi erken bir dönemde iken oluşmuştur. Elbette bundan sonraki yüzyıllarda çeşitli ilim dallarına dair külliyat oluşumu devam etmiştir. Gelinek noktayı hiçbir alim yeterli görmemiş ve özellikle hicrî ilk yüzyıllarda, daima ileriye doğru bir merhale katedilmiştir. Telifler devam ederken, zamanla yeni türler ortaya çıkmıştır. Bu türler arasında, telif edilen eserlerin daha iyi anlaşılmasını hedefleyen, belki eksik bırakılan yerleri tamamlama gayesi ile

²² Muhammed b. Maţar ez-Zehrânî, *Tedvînu's-Sunneti'n-Nebeviyyeti Neş'etuhû ve tetavvuruhû mine'l-karni'l-evvel ilâ nihâyeti'l-karni't-tâsi'î'l-hicrîyy* (Riyâd: Dâru'l-Hicra, 1417/1996), 74; Hasen Ali eş-Şâyki, “Menhecu tedvîni'l-'ulûmi'l-İslâmiyye”, *Mecelletu's-Şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* 20 (Ağustos 1433/2012), 1-45; Mesut Kaya (ed.), Sezai Engin (ed.), *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Geleneği* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 7.

²³ Ebû Abdillâh Gânim b. Kudûrî, *Muhâdarât fi 'ulûmi'l-Kur'an* (Ammân: Dâru 'Imâr, 1423/2003), 8.

²⁴ Hilmi Demir, “Tedvin Dönemi ve Anlamın Kökeni. Hilmi Demir”, *Dini Araştırmalar* 1/2 (Haziran 1998), 146, 147.

yola çıkan ve bazı hususların sebebini açıklayarak izah eden; “şerh”ler bulunmaktadır.²⁵ Hatta “şerh” tarzı eserler öylesine gelişmiş ve meşhur olmuştur ki, bir medrese hocasının bulunduğu makamdan daha ilerisine geçebilmesi için sahip olması gereken şartların başında, okuttuğu metinlerden bir kısmını şerh edip risâle telif etmesinin geldiği bilinir.²⁶

O halde, bu kadar ün kazanmış bir telif türü olan “şerh”i daha yakından tanımak kapsamında, onun sözlük ve terim anlamlarını incelemek ve şerh amacıyla oluşturulan teliflerin özelliklerine dair açıklamada bulunmak yerinde olacaktır.

1.6. Bir Telif Türü Olarak Şerh

Sözlükten şerh kelimesi araştırıldığında ortaya çıkan anlamların şu şekilde olduğu söylenebilir: Öncelikle el-Ĥalîl (öl. 175/791)’in bu kelimeyi, أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ “Allah kimin gönlünü İslâm’a açmışsa...”²⁷ âyetinden yola çıkarak açıklamaya çalıştığı ve neticede سَعَةً “genişlik” anlamına geleceğini ifade ettiği görülür.²⁸ İbn Dureyd (öl. 321/933)’e aynı kelime için müracaat edildiğinde شرح kelimesinin karşısına الشَّرْحُ مِنْ قَوْلِهِمْ: شَرَحْتُ لَكَ الْأَمْرَ أَشْرَحُهُ شَرْحًا إِذَا أُوضِحْتُهُ وَكَشَفْتُهُ “Arapların dilinde şerh şu anlama gelir: Sana, bir şeyi açıkladım. Onu izah edip anlamını açıklarken bunu çok net bir şekilde gerçekleştirdim.” cümlesi ile şerh kelimesine yüklenen tekitli manaya vurguda bulunduğu anlaşılır.²⁹ “Bir şeyi kesmek, eti iyice uzuvdan yani kemikten ayırarak kesmek, bir şeyi keşfetmek, açıklamak, izah etmek.” şerh kelimesinin, bir başka sözlükte verilen anlamıdır. Burada ulaşılabilecek tema, şerh kelimesi; ister eti kemikten ayırmaya işaret eden anlamı olsun, ister bir şeyi açıklamak mânâsına gelsin; gizli kalan, görünmeyen kapalı bir durumun gün yüzüne çıkarılması ve bu şekilde bir kelimenin anlamının genişletilmesidir.³⁰

²⁵ Kaya-Engin, “Şerh Geleneği”, 7.

²⁶ M.A. Yekta Saraç, “Şerh”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 23 Mayıs 2024).

²⁷ *Kur’ân Yolu* (Erişim 8 Eylül 2024), ez-Zümer 39/22.

²⁸ el-Ĥalîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, nşr. Mehdi el-Manzûmî – İbrâhîm es-Sâmerâî (Bejrût: Dâr ve Mektebetu Hilâl, 2007), “şrh”, 3/93.

²⁹ Ebûbeker Muhammed b. el-Ĥasen b. Dureyd el-Ezdî, *Cemheratu'l-luğa*, thk. Remzî Münîr Ba‘lebekkî (Bejrût: Dâru'l-'İlmi li'l-melâyîn, 1987), “şrh”, 1/513.

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Bejrût: Dâru Şâdir, 1300), “şrh”, 2/497, 498.

Kısaca terim anlamına değinmek gerekirse “şerh”, İslam geleneğinde, birtakım gerekçelerle metinleri daha anlaşılır hale getirmek için geniş çaplı kaleme alınan, müstakil bir telif türüdür.³¹

Arapçada şerh ile yakın anlamlar ifade eden; işlev olarak tıpkı onun gibi metnin anlamını açığa çıkarma vazifesi görmek üzere kullanılan birtakım kelimeler vardır. Tefsîr, hâşiye, hâmîş, muhtaşar ve telhîş gibi kelimeler, bu duruma örnek olarak verilebilir. Tefsîr ve şerhin, ilk dönemlerde birbirinin yerine kullanılabilen iki kelime olduğu görülür. Tefsîrin sözlük manası bu durumu desteklemektedir. Onun anlamının “Tefsîr Arapların dilinde şöyle anlaşılır: Bir sözü açıkladım. Onu açıklayıp beyan ettiğim zaman, bu durumu özenli bir şekilde yerine getirdim.” kelimeleriyle verildiği görülür.³² Dolayısıyla yukarıda verilen şerh ile eş anlamlı olduğu ortaya çıkar. Sonrasında tefsîr daha çok Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılmasına yönelik ortaya konulan gayretle birlikte metodoloji oluşturan bir ilim dalına isim olmuştur. Üstelik bu ayrım hicri I. yüzyılda karşılığını bulmuş, kavramlar daha ilk dönemlerde belirginleşmeye başlamıştır. Tefsîr geleneğini ilk başlatan kişi Hz. Peygamber (s.a.v.) olmuştur. Onun görevlerinden birinin Ku’ân’ı açıklamak olduğu çeşitli vesilelerle âyetlerde zikredilir.³³ Allah Rasûlü (s.a.v.)’den sonra sahâbe içinde bu vazife devam etmiştir. Râşit hâlifeler, İbn Mes’ûd ya da İbn Abbâs gibi âyetlerin tefsiriyle meşgul olan isimler mevcuttur. Hatta tefsîr ilminin ilmî bir disiplin olarak ne kadar erken başladığını kanıtlamak üzere; İbn Abbâs’a ait olan tefsîr risâlesinden bahsedilebilir.³⁴ Bu bağlamda “tefsîr” Kur’ân’ı anlamaya yönelik gayreti ifade etmek üzere bir ilim dalının ismi olarak kullanılırken; şerh, dini olmayan metinlerin anlaşılması ve aynı zamanda hadîslerin gayelerini açığa çıkarmak için kullanılan bir metot ve aynı zamanda bir disipline ad olmuştur.³⁵

Hâşiye ve hâmîş, birbirlerinin yerine kullanılan iki kavramdır. Hâşiye kelimesinin anlamı için *Kitâbu’l-‘Ayn* isimli esere müracaat edildiğinde, “حشو”

³¹ Şehmus Ülker, “Suyûtî’nin el-Behcetü’l-Merdiyye ‘ala Elfiyyeti İbn Mâlik Adlı Eserindeki Şerh Metodu”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (Aralık 2021), 19-28.

³² İbn Dureyd, “sfr”, 2/718.

³³ *Kur’ân Yolu* (Erişim 9 Kasım 2024), en-Nahl 16/44.

³⁴ Abdulazîz b. Abdillâh el-Humeydî, *Tefsîru İbn ‘Abbâs ve mervîyyâtuhû fi’-tefsîri min kutubi’s-sunne* (Mekke: Câmi‘atu Ummi’l-kurâ, 2006), 5, 6.

³⁵ Hasan Gültekin, “Metin Şerhi”, *Söylem Filoloji Dergisi* 5/1 (Haziran 2020), 137-139.

kökünden meseleyi ele aldığı ve “Yatağı doldurmayı ifade etmek için bu kelimenin (حشو) kullanıldığı, hâşiye kelimesinin de bu manaya geleceği” ifade edilir. حَاشِيَتَا النَّوْبِ denildiğinde, her iki ucunda püskül olan elbisenin uzun kenarlarının kast edildiği, aynı sözlükte ifade edilmektedir.³⁶ Bir başka sözlükten bu kelimenin anlamı incelendiğinde; “Elbise ya da benzeri şeylerin kenârı; bir kimsenin ailesi, özelliği, köyü ve himayesi.” şeklinde anlamlar verilmektedir.³⁷ Türkçedeki karşılıkları ise “derkenar” ile açıklanabilir. Terim anlamına bakıldığında, sözlük anlamıyla irtibatı görülmektedir. Metnin kenarına iliştilen açıklayıcı ve metni tamamlayıcı nitelikteki notları ifade eder. Daha çok metni açıklamak üzere yazılan şerhlere bu notların yerleştirildiği, hem asıl metne hem de şerhe dair kayıtlar getirmek üzere genellikle kısa metinlerden oluştuğu; ancak bazı durumlarda açıkladığı metin ve şerhi de aşabilecek derecede uzadığı gözlemlenir.³⁸

Telhîs, muhtasar ile aynı anlamlarda kullanılmakla birlikte aralarında birtakım farklar mevcuttur. Telhîs, bir eserin kısaltılması, kırpılarak daha özlü hale dönüşmesi anlamına gelirken; muhtasar daha çok eserin özetlenmesi, konulardan anlaşılan hususların muhatabın anlayacağı ölçüde belirtilmesi anlamına demektir. Bununla birlikte müşterek gaye, belli bir amaca binaen her ikisinde de sadeleştirmenin oluşudur.³⁹

1.7. Şerh Türü Eserlerin Ortaya Çıkış Nedenleri

Şerh gibi metnin anlaşılmasını hedefleyen tefsîr, telhîs, hâmîş ya da hâşiye gibi bazı kelimelerin işlevine işaret ettikten sonra, şerhin Arapçadaki yerine dair birkaç kelam etmek yerinde olacaktır. Öncelikle şerh yalnızca Arapçada faydalanılan bir eser türü değildir. Tefsîr ve hadîs gibi dini ilimler için de anlam ifade eden bir tarzdır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’in indiriliş amaçlarından biri, üzerinde durulup düşünülmesi, tefekkür edilmesi ve ibret alınmasıdır. O halde bu noktada insanın maksada ulaşmasını kolaylaştırmak ve Kur’ân’ı daha iyi anlamasına katkı sağlamak için şerh önemli bir

³⁶ el-Ferâhidî, “hşv”, 3/260, 261.

³⁷ el-Fîrûzâbâdî, “hşv”, 1274.

³⁸ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/419-422.

³⁹ İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/ 63, 64.

metottur. Bunun için daha çok tefsîr kavramının kullanıldığını hatırlatmakta fayda vardır. Yine hadîsler, ashâbın titizlikle dinleyip muhafaza ettiği ve aynı titizlikle kendilerinden sonraki nesle ulaştırdıkları; Kur’ân’dan sonraki en önemli kaynaktır. Dolayısıyla dinin temelini oluşturan bu iki kaynak için şerh metodu, hadîs ilimlerinde kullanılmış ve bu tarzda eserler verilmiştir. Hatta “şerh”in hadîs ilmiyle özdeşleştiği bilinen bir gerçektir. Arapçada ise, şerhin benimsenme nedeni olarak; kaynaklarda, Kâtip Çelebi’nin (öl. 1067/1657) *Keşfu’z-zunûn* isimli eserinde yaptığı tespitlere sıklıkla yer verilir. İlk neden; müellif her ne kadar alanında hizmet sunması için eserini kaleme alsın ve eksik bir alan bırakmamak için titiz bir çalışma sunmuş olsa da esere muhatap olan kişilerin aklî ve ilmî düzeyleri aynı seviyede değildir. İşte bu durum telifin şerh edilmesini gerekli kılabılır. İkinci neden; telifte geçen bazı kelimeler, o ilim dalını yansıtan bir kelime değilse ya da sebebi belirtilmediği için anlaşılmaya muhtaç bir durum söz konusu ise, bu durumda yine şerhe müracaat edilir ve ortaya muhtasar bir teliften beslenen fakat birebir aynısını tekrar etmeyip farklı bir bakış açısı sunarak açıklayan başka bir eser çıkar. Üçüncü neden ise, müellif eğer te’vil ve mecaz gibi yoruma açık bir alan bırakmışsa; şârih izaha muhtaç bu kısmı daha belirgin hale getirmek amacıyla açıklar ve yine göze çarpan bir yanlışlık ve hata varsa bu durumdan eseri kurtarmak adına şerh yazabilir.⁴⁰

Kâtip Çelebi’nin zikredilen açıklamalarının yanında, Şâfiî mezhebinin önde gelen üstatlarından biri olan Bedreddîn ez-Zerkeşî (öl. 794/1392) de, *el-Burhân fî ulûmi’l-Şar’ân* isimli eserinde, bir sözün yahut metnin neden şerh edilmeye ihtiyaç duyacağıyla ilgili izahatta bulunmuştur. Sözlerine başlamadan önce, hiçbir müellifin eserini yazarken şerhe ihtiyaç duyulması maksadıyla yazmayacağını ifade eder. Bununla birlikte üç sebebin şerh tarzı eserlerin ortaya çıkmasına ortam hazırladığını söyler. Şerhlerin sıradan bir tekrar olmadığına daha yakından işaret edebilmek anlamında ez-Zerkeşî’nin yaptığı bu değerlendirmeleri maddeler halinde vermek isabetli olacaktır:

⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-zunûn ‘an esmâi’l-kutub ve’l-funûn*, thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1360/1941 – 1362/1943), 1/36, 37; Dursun Hazer, “Şeyh-Zâde’nin Kavâ’idu’l-İ’râb’ı Şerhi Penceresinden Osmanlı Arapça Şerh Çalışmalarına Bakış”, *Ekev Akademi Dergisi* 7/15 (Bahar 2003), 211-213.

1. Bir müellif bizzat kendisi yazdığı bir eseri şerh edebilir. Bunun örneğine fazlaca rastlamak mümkündür. Herhangi bir müellifi, kendi eserini şerh etmeye sevk eden düşünce ise, kullandığı dilin kapalı olan konuları açığa çıkarma hususunda herkesin anlayamayacağı seviyede olmasından bizzat kendisinin duyduğu endişedir. Nitekim bir alim telifinde, yazdığı konuya olan hakimiyetinden ya da ilmi dirayetinden dolayı, üslup bakımından ağır ve veciz ifadelerle dolu bir dil kullanabilir. Bu da onun, kendi kitabını şerh etmesinin bir ihtiyaç olduğu gerçeğini beraberinde getirir. Kitabını bizzat şerh edenler olduğu gibi, başka müelliflerin eserini şerh eden alimler de mevcuttur. Ancak bir kimsenin kendi kitabını şerh etmesinin sonucunun, yazdığı cümlelerin maksadını -tabi olarak- kendisinin bilmesi sebebiyle daha gerçekçi olacağı muhakkaktır. İbnu'l-Hâcib ve ez-Zemahşerî'nin, kendi eserlerine şerh yazdıkları bilinmektedir. Eserleri üzerine başlattıkları şerh yazma geleneği, kendilerinden sonra defalarca gerçekleşmiştir.

2. Şerhe ihtiyaç duyulmasının sebeplerinden bir diğeri; bir müellif üzerinde durduğu mevzunun açık ve anlaşılır olduğu kanısına vararak; anlamaya yardımcı olacak bazı durumları hafifleterek kapalı verebilir. Şârih mahzûf olan kısmı açığa çıkarmak suretiyle; şart ya da kıyâsların illetlerini açıklamaya yani şerh etmeye ihtiyaç duyar. Bu durum da şerhlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar.

3. Mecâz ve eş sesli gibi kullanımların başka manalarda da kullanıldığı yani birden fazla anlamı bulunan kelimelerin olduğu bir gerçektir. Bu durumda şârih; insanlık gereği sehven ya da unutarak ortaya çıkabilecek hatalı anlamalara engel olmak için; eseri şerh ederek yanlış anlaşılmanın önüne geçme yolunu tercih eder. Bir bakıma eserin yazarının birçok anlam içerisinden hangisini tercih ettiğini belirtir. Böylece şerhler ortaya çıkmış olur.⁴¹

1.8. Şerh Tarzı Eserlerin Yöntemleri

Hicrî ilk dört asrın özellikleri İslâmî ilimler açısından incelendiğinde; cem, tedvîn ve tasnîf faaliyetleri ile dolu büyük bir çabanın olduğu ve yoğun bir mirasın

⁴¹ Bedreddin ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, nşr: Ebu'l-Faẓl İbrâhîm (Kâhire: Dâru İhyâi'l-kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957), 14; Mesut Kaya, "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı-Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri / Zemahşerî Örneği", *Marife Dergisi* 15/1 (Haziran 2015), 12.

gelecek nesillere aktarıldığı gözlemlenir. Sonrasında ise oluşan bu muktesebâtın yeniden yorumlanması ve okunması anlamına gelen ve özgün bir tarz olan şerhlerin kendine yer bulduğu söylenebilir. O hâlde diğer toplumlarda olduğu gibi İslâm dünyasında da geniş bir karşılık bulan şerhlerde kullanılan yöntemler nasıl izah edilir? Bir metnin açıklanması demek olan şerh ile metin birbirinden nasıl ayırt edilir?

Öncelikle izah edilecek metnin türüne göre şerh etme yöntemi değişebilir. Metin mensûr ise, cümle ya da daha kısa olacak şekilde ibârelerin verilmesinden sonra şerh yapılır. Manzûm bir eserde ise, beyit ya da mısra verildikten sonra şerh işlemi gerçekleştirilir.⁴²

Küçük parçalara ayırarak şerh edilecek kısmın belirlenmesinden sonra metin ve şerhin birbirinden ayırt edilmesi bir zaruret olarak ortaya çıkar. Bunun birtakım metotları vardır. Birincisi; metnin başına قَالَ “Dedi:” ya da قَوْلُهُ “Onun sözü:” sözcüğü getirilir. Yani asıl metnin sahibi; gâib sîga fiil ya da mastarın sonuna metin müellifine dönen bir zamir eklenmek suretiyle belirtilir. Şerh edeni ifade etmek üzere أَقُولُ “Ben derim ki:” şeklinde mütekellim fiil kalıbı kullanılır ve şârih böylece kendi fikirlerini ve bilgilerini bu kalıpla ifade eder. Metin ve şerhi birbirinden ayırt etme noktasında ikinci yöntem; asıl metnin yalnızca şerh edilecek kısmının قَوْلُهُ sözcüğüyle verilmesi şeklinde olur. Üçüncüsünde ise; asıl metin ve şerh birbirine tamamen girift bir vaziyettedir. Bu sebeple de bu şerh türleri “memzûc” ifadesiyle anılır. Yine burada belirtilen karmaşıklığın sebep olacağı yanlış anlaşılımları gidermek adına, metin ve şerhi ayırt etmek için uygulanan bir yöntem vardır ki bu iki şekilde gerçekleşir: İlki, şerh edilecek ifade, ibâre, cümle, mısra, beyit ya da kelime her neyse; şerh ile karışmasını önlemek için bunların üzerinin kırmızı bir mürekkep yardımıyla çizilmesi ya da şerhi belirgin hale getirmek maksadı ile tamamen kırmızı renkle yazılması şeklindedir. Girift metin ve şerhlerde diğer ayırt etme yöntemi ise, asıl metnin başına metin kelimesini temsilen (م) ya da (ص), şerh kısmının başına ise şerh kelimesine bir

⁴² Sadık Yazar, “İslâm Düşünce Geleneğinde Metin Üretim Türleri”, *İslâm Düşünce Atlası* (Erişim 30 Mayıs 2024).

rumuz olması anlamında (ش) getirilir. İşte bu üç metotla bir şerh kitabının şerh ve metninin birbirinden ayrışması ve okuyucu tarafından doğru anlaşılması sağlanır.⁴³

Şerh ederken nelere dikkat edildiği ya da şerh eğer bir tekrardan ibaret değilse ne gibi hususlar eklenince onun özgün bir eser haline geleceği gibi hususlar yine üzerinde durulması gereken bir başka boyuttur. Şerhte Arapça ya da Farsça kelimeler şerh edildiği için şârih; kelimelerin i'râblarına, okunuşlarına yer vermeye özen gösterir. Şârih, okuyucunun anlamakta zorluk çekeceğini düşündüğü kelimelerin hareke bilgilerine değinebilir. Bilhassa sözlük şerhlerinde bu, sıkça rastlanan bir durumdur. Mesela, bir kelimenin okunuşu tarif edilirken “orta harfi şeddelenerek ve fetħa ile okunur” türünden ifadelerin şerhlerde sıklıkla yer aldığı bilinir. Elbette kelimelerin doğru telaffuzunun sağlanmasıyla mesele bitmez. Sarf ve nahiv açısından değerlendirmelere de yer verilir. Kelimelerin hangi kökten geldiği, masdarları, mufred ve cemileri, kelime türlerinden (isim, fiil, harf) hangisine ait olduğu, bir terkîbi tamamlayan bir öge olup olmadığı, ses değişimleri, fiillerin kip ve zaman bilgileri, kelimenin bir öge olarak cümle içinde hangi makamda olduğu gibi konular; şârihin açıklamalarında yer verdiği hususların listesidir. Şârihin yaptığı eylem yine de bununla sınırlı kalmaz. Tek tek yapılan şerhlerin yanında, bir de metne anlam bütünlüğünü koruyacak şekilde bakarak çıkarılacak genel sonuçların elde edilme süreci vardır. Burada metin bir bütün olarak değerlendirilir ve şerh böylece amacına ulaşır.⁴⁴

1.9. Nitelikli Bir Telif Türü Olarak Şerhler

Bu başlığın açılma sebebi, özellikle müsteşrikler tarafından gündemde tutulmaya çalışılan, şerhlerin bir tekrardan ibaret olduğuyla alakalı söylemlerdir. Bahsi geçen grubun amacı elbette İslami ilimlerin dayandığı temel taşların sıhhatine dair akıllarda soru işareti uyandırmak ve müslümanların asırlar boyunca telif ettikleri ya da medreselerde ta'lim ettikleri eser türüne karşı bir çürütme eylemi oluşturmaktır. Şerhlerin ne derece değerli olduğu birçok alim tarafından gündeme getirilmiştir.

⁴³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge, 1/37; Sedat Şensoy, “Şerh”, *Türkiye Diyanet vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/558, 559; Sümeyye Güldenoğlu, “Mahmud Tâî Bin Muhammed'in (v. 1268/1851) Şerh-i Gülistân'ı”, *Akademik Bakış Dergisi* 71 (Ocak – Şubat 2019), 193.

⁴⁴ Yazar, “İslâm Düşünce Geleneğinde Metin Üretim Türleri”; Güldenoğlu, “Mahmud Tâî Bin Muhammed'in (v. 1268/1851) Şerh-i Gülistân'ı”, 193, 194.

Yukarıda işaret edilen Kâtip Çelebi ve ez-Zerkeşî'nin, şerhlerin oluşum nedenlerine dair görüşleri; bu türlerin ne denli mühim bir vazifeyi yerine getirdiğini özetler mahiyettedir. Burada şerhlerin bir tekrardan ibaret olmayıp orijinal ve müstakil bir eser türü olduğuna dair başka örnekler zikredilerek “Şerhler tekrardan mı ibarettir?” sorusuna başka cevaplar verilecektir.

Esasen şerh, yalnızca İslami ilimlerde değil; batı kültüründe de var olan bir metin türüdür. Yazının icadıyla, hatta vahyin kontrolünde olan insanlık ile var olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim; Yunan ve Latin klasiklerine dair şerhler olduğu gibi; Eski ve Yeni Ahit’le ilgili şerh geleneğinin varlığı bilinir. Hatta bu kutsal metinler için şerhin çok önemli bir yere sahip olduğu bir gerçektir. İslami ilimler açısından konu incelendiğinde ise, bu geleneğin, Kur’ân-ı Kerîm’in şerh edilmesiyle yani Kur’ân’ın tefsirinin yapılmasıyla başladığı söylenmelidir. Bu konuda ilk şerhi, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in yaptığı, hadîs kitaplarında görülmektedir. Bu bir metot olarak sonraki dönemlerde de devam etmiş ve diğer ilimler için de şamil olmuştur.⁴⁵ Buradan hareketle, Eski ve Yeni Ahitlere dair şerh külliyyatının varlığı, iddiaları ortaya atan grubun kendi inanç kültürleriyle çeliştiğini çok net bir şekilde ortaya koymasının anlamında, yeterli bir örnektir.

Şerh türünün; üzerinde çalışılan kitabın tekrarı, herhangi vasfa sahip olmayan bir kitap türü olacağı iddiasının; insanlığın vahiyle tanışmasından beri var olan bir gerçeklik diye vasıflandırılabilir olan şerhin özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, yerinde bir itham olmadığı görülecektir. Çünkü şerh; nesirden şiire, kanundan siyasete, dinden felsefeye, ilahi kitaplardan alimlerin teliflerine kadar pek çok alanda kullanılmış ve üstelik yalnızca müslümanlara ait bir doküman olmayıp belki bütün insanlığın izah etmeye ihtiyaç duyduğu alanda imdada yetişen evrensel bir tür olma özelliğini her dönem ve çağda korumuştur. Daha çok oryantalizmin etkisiyle şerhe yöneltilen iddiaların ortaya atıldığı bir gerçektir ve buna ilaveten İslam dünyasının kendi özünü tanımayan, üzerine yerleştirilmeye çalışılan yetersizlik algısını defedemeyen tutumu; yazık ki ilmî çabaları, dahası büsbütün bir geleneği hakikatten uzak bir şekilde yok saymaya varan söylemlerin vücut bulmasına

⁴⁵ Saraç, “Şerh”.

zemin hazırlamıştır. Oysa şerhler, birtakım sebeplere bağlı olarak doğmuş; belki kaynak metnin daha iyi anlaşılmasına vesile olduğu gibi, alimlerin birbiriyle ilmî müzakerelerine ve ilimde yarışmalarına da imkân sağlamıştır. Varsayımla hareket ederek söyledikleri gibi şerh bir yerinde sayma hareketi değil; daha ileriye adım atma, var olan yapının üstüne taş koyarak konuyu ilerletme, teferruâtlandırma, tamamlama, tenkit ve böylece tashîh etme çabasıdır.⁴⁶

Bu çalışma da *el-Mufaşşal* üzerine yazılan nice şerhlerden biri olan İbnu'l-Ĥâcib'in "*el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal*" isimli eserini konu almaktadır. Bu sebeple ez-Zemahşerî ve ardından İbnu'l-Ĥâcib'in hayatlarına dair küçük bilgiler verilecektir. Şerhe dair verilen bu bilgilerin akabinde ikinci bölümde bu alimlerin hayatına geçiş yapılabilir.

⁴⁶ İsmail Kara, "Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Haşîye Meselesine Dair Birkaç Not", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28 (Haziran 2010), 1-9.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-İZÂH'I ANLAMA YOLUNDA EZ-ZEMAHŞERÎ VE İBNU'L-HÂCİB

2. 1. ez-Zemahşerî'nin Hayatına Kısa Bir Bakış

el-Mufaşşal'ın nasıl bir ortamda oluştuğunu anlayabilmek için, kısaca ez-Zemahşerî'nin hayatını incelemek yerinde olacaktır:

2.1.1. İsmi, Künyesi ve Doğduğu Yer

Tam adı Ebu'l-Ķâsım Maĥmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî⁴⁷ olup 467/1075 yılında⁴⁸, Hârizm bölgesinde bir köy olan Zemahşer'de doğduğu belirtilir.⁴⁹ ez-Zemahşerî'yi tanımlayan bu isimde künyesinin Ebu'l-Ķâsım olduğu anlaşılmaktadır. Yaşadığı bölgeye nisbeten el-Hârizmî ismini, doğduğu köye işaret edilmesi anlamında ez-Zemahşerî lakabını almıştır.⁵⁰ ez-Zemahşerî, Hârizm bölgesinde küçük bir köy olan Zemahşer'de dünyaya gelmesi hasebiyle daha çok bu bölgeye işaret edilerek anılmıştır.⁵¹

Bir alimin yaşadığı coğrafyanın, ona dair önemli bilgiler sağlayacağı muhakkaktır. ez-Zemahşerî'nin hayatının hangi dönem ve coğrafyaya tesadüf ettiği irdelendiğinde, XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Hârizm bölgesinde hüküm süren Harzimşahlar Devleti dönemine rastladığı görülür. Harzimşahlar bir Türk hanedanlığıdır. Bu devletin bölgedeki varlığı incelendiğinde; bölgeye Büyük Selçuklu Devletinin vali tayin etmesiyle başlayan sürecin, 1231 yılında gerçekleşen Moğol İstilasası ile nihayete erdiği tespit edilir.⁵²

⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esmâi'l-kutub ve'l-funûn*, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Muessesetu'l-Furkân li't-turâsi'l-İslâm, 1443/2021), 1/375, 376.

⁴⁸ Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed el-Ķuraşî, *el-Cevâhiru'l-muğiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Kâhire: Dâru Hicr li't-tübâ'a ve'n-neşr, 1413/1993), 3/447; Ebu'l-Fidâ' Zeynuddîn Ķâsım b. Kutluboĝa, *Tâcu't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Ħayr Ramazân Yûsuf (Şâm: Dâru'l-Ķalem, 1413/1996), 292.

⁴⁹ 'Izzeddîn İbnu'l-Eşîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-ensâb* (Beyrût: Dâru Şâdir, 1400/1980), 2/74.

⁵⁰ Harun Özel, "Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri", *Route Educational and Social Science Journal* 2/4 (Ekim 2015), 277-282.

⁵¹ Cemâluddîn İbnu'l-Ķıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabiyy – Beyrût: Muessesetu'l-Kutubi's-şekaf, 1406/1986), 265.

⁵² Hüseyin Samancı, *ez-Zemahşerî'nin Hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki Çalışmaları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 1-6; Ferhat Yılmaz, "IX-XV. Yüzyıllar Arasında Mâverâünnehir'de yetişen Bazı Arap Dili Alimleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 3/2 (Temmuz-Aralık 2013), 254-284.

2.1.2. Fiziksel Özellikleri

ez-Zemahşerî'den bahseden eserlerde, onun ilme olan düşkünlüğüne sıkça yer verildiği gibi, aynı zamanda fiziksel özelliklerine de temas edilir. Birçok rivâyette, onun bir bacağına olmadığına işaret edildikten sonra, bunun sebebine dair açıklamalara yer verilir. Rahatsızlığına isnat olarak kaynaklarda birtakım gerekçeler verilir. Buna göre, ez-Zemahşerî'nin şiddetli bir soğuğa maruz kaldığı için ayağının donduğu ve böylece ayağını kaybettiği belirtilir. Annesinin kendisine çocukken bedduada bulunmasının, böyle bir hadisenin başına gelmesine sebep olduğu zikredilen bir başka bilgidir. Şu hâlde, ez-Zemahşerî çocukken oyun oynadığı esnada hataâen bir kuşun bacağına kopmasına neden olur. Bunu gören annesi de kuşa verdiği zararın aynısının başına gelmesi yönünde oğluna beddua eder. Böylece ez-Zemahşerî gençlik yıllarında şiddetli soğuğun etkisiyle bacağına kaybeder. Bu olayın hemen hemen her yerde zikredilmesinde en önemli etken, bizzat kendisinin bir bacağına takma oluşuyla ilgili yanlış anlaşılmalara bertaraf etmek için hazırladığı belgedir. Sakat kalışının herhangi bir kusura (hırsızlık...) dayandırılmasından korktuğu için, gittiği her beldede resmi bir belge düzenlettirip o bölgenin amirine yahut kadısına bu belgeyi onaylattırır. Başka bir tedbir türü olarak, uzun bir entari giymeyi adet haline getirdiği ve böylece kusurunu gizlemeye çalıştığı bilinmektedir. Hatta kaynaklarda uzun entari giymesi sebebiyle ayağı görünmediği için topal olduğunun zannedildiği kaydedilir.⁵³ Bu durumla ilgili detaylar onun hayatını konu edinen eserlerde ya da çalışmalarda uzunca anlatılır.⁵⁴

2.1.3. ez-Zemahşerî'nin Aile Yapısı

ez-Zemahşerî'nin aile yapısı hakkında kaynaklarda detaylı bir bilgi bulunmaz. Dindar bir ailede yetiştiğine temas edilir. Babasının imam olduğu bilinmektedir ve ilk hocası da babasıdır. Babası hakkında kaynaklarda değinilen bir başka bilgi ise dönemin veziri olan ve zalimliği ile meşhur Vezir Mueyyidu'l-mulk tarafından

⁵³ Ahmed b. Yahyâ b. Fażlullâh el-'Umerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr* (Ebû Zâbî: el-Mecme'u's-Şekâfi, 1423), 7/384.

⁵⁴ Ebu'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gâvâmidü't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl Fî Vucûhi'l-Te'vil*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 14, 15; Nuri Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 26 (Eylül 2012), 290.

hapse atıldığıdır. ez-Zemaşeri'nin bu duruma çok üzüldüğü için, babasının içinde bulunduğu acizyeti ifade etmek üzere bir kaside yazdığı; fakat bunun kurtuluşuna vesile olamadığı nihayetinde babası Ömer b. Ahmed'in mahkûm olduğu zindanda vefat ettiği ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Babasının affı için yazdığı kasidenin, *Dîvân*'ında yer aldığı bilinmektedir.⁵⁵ Aynı zamanda babasına yazdığı bir mersiye *Dîvân*'ında yer alır.⁵⁶ Annesine dair bilgiler, ayağıyla ilgili hadiseler anlatılırken kaynaklarda yerini alır. *Dîvân*'ında babasına yazdığı mersiye yanında, annesine ithafen bir mersiyesi de bulunur.⁵⁷

Evliliğine dair kaynaklarda detaylı bilgi bulunmadığı söylenebilir. Evlenmeyip kendisini ilme adayan alimlerin hayatının anlatıldığı bir eserde, ez-Zemaşeri'nin isminin yer aldığı görülür.⁵⁸ Bir başka kaynakta ise, kendi dilinden evli olduğuna işaret eden şu şiirine yer verilir:

تَرَوْتُ لَمْ أَعْلَمْ وَأَخْطَأْتُ لَمْ أَصِيبُ
فَوَاللَّهِ مَا أَبْجَى عَلَى سَاكِنِي النَّرَى
فَيَا لَيْتَنِي قَدْ مِتُّ قَبْلَ النَّرُوجِ
وَلَكِنِّي أَبْجَى عَلَى الْمُتَرُوجِ

“Bilemedim, evlendim. İsalet edemedim, hata yaptım. Ah, keşke evlenmeden ölseydim! Vallahi, ben toprakta oturduğuma ağlamam (kendim için yanmam) da evlenene yanarım.”

Bu ifadelerden ez-Zemaşeri'nin başarısız bir evlilik gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Abdulfettâh Ebû Ğudde'nin eserinde onun bekar alimler arasında addedilmesi; evliliğinin sonlanması ve sonrasında kendisini ilme adaması şeklinde yorumlanabilir.⁵⁹

⁵⁵ Samancı, *ez-Zemaşeri'nin Hayatı ve Arap Edebiyeti Alanındaki Çalışmaları*, 8, 9.

⁵⁶ Fâtıma Yûsuf el-Haymî, *Dîvânü 'z-Zemaşeri* (Beyrût: Dâru Şâdir, 1429/2008), 339-343.

⁵⁷ Fâtıma Yûsuf el-Haymî, *Dîvânü 'z-Zemaşeri*, 71.

⁵⁸ Abdulfettâh Ebû Ğudde, *el-'Ulemâu'l-'uzzâb ellezîne âseru'l-'ilme 'ale'z-zevâc* (Haleb: Mektebetü'n-nehda, 1402/1982), 70-80.

⁵⁹ ez-Zemaşeri, *Ruûsu'l-mesâil*, thk. 'Abdullâh Nezîr Ahmed (Beyrût: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1407/1987), 36.

2.1.4. İlmî Şahsiyeti ve Manevi Hayatı

ez-Zemahşerî üzerine incelemeler yapıldığında kendisine dair pek çok literatürün oluştuğu görülür. O tek bir alanda ilerlemeyi tercih eden biri olmamıştır. Arap diline vâkıftır. Bunun yanında kelâm, tefsîr, hadîs ve hatta bazen tasavvuf ilmiyle de meşgul olmuştur.⁶⁰

Onu alimler arasında renkli bir sima haline getiren en önemli durum, faydalanacağını düşündüğü her alimin önüne tabir-i caizse diz çökmüş olmasıdır. Vefatına kadar pek çok değerli alimden ders alma fırsatı olmuş; gayret ve yolculuklarını bu düşünce şekillendirmiştir. Tefsîr, garîbu'l-hadîs ve bilhassa nahiv ve diğer ilimlerde pek çok eser telif etmiştir. Gittiği her yerin değerli insanlarından dersler aldığı gibi; her yolculuğunda mutlaka etrafını saran ders halkası ile görüşme ve onlara bildiklerini aktarma gayretinde bulunmuştur.⁶¹

ez-Zemahşerî'ye dair kaynaklarda geçen ilginç bir bilgi onun devrin üst düzey makama sahip olan devlet adamlarına kasideler yazmak suretiyle bir beklenti içine girmiş olmasıdır. Hatta bir vezire yazdığı kaside sebebiyle kendisine bir at ve bin altın takdim edilmiştir. (*Dîvân*'ının çoğunlukla methiye içerikli şiirlerden oluştuğu gözlemlenebilir.)⁶² Ancak onun bu özelliği geçirdiği şiddetli bir rahatsızlık esnasında gördüğü rüya üzerine değişmiş ve böylece insanlardan beklenti içinde olmayı bırakarak manevi hayatını şekillendirme yolunda gayret etmiştir. İyileşmesinin ardından Kâbe'ye gitmiş ve sonrasında bu gidip gelmeler devam etmiş; orada değerli alimlerle tanışmasının yanında çok da itibar görmüştür. Bu şekilde rûhî bakımdan kıvama gelen ez-Zemahşerî, kendisine yapılan tefsîr yazma teklifi ve manevi olarak hazır bulunuşluğunu fırsat bilerek *el-Keşşâf*'ı yazmaya başlamıştır. Makam mevki beklentisinden bir bakıma terbiye edilen nefis ile yeni bir kimlik inşa eden ez-Zemahşerî'nin; belki de hayatının en anlamlı icraatlarını, geçirdiği hastalık sonrası yaptığı söylenebilir.⁶³

⁶⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, çev. Muhammed Coşkun, 14.

⁶¹ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 3/266.

⁶² İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 3/267.

⁶³ Mustafa Öztürk-M. Suat Mertoğlu, "ez-Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235-238.

Gördüğü rüya üzerine değişen ve olgunlaşan ez-Zemaşerî'nin tefsiri, diğer alimlerin nezdinde ilgiyle karşılanmıştır. ez-Zemaşerî de yazdığı esere ne kadar güvendiğini ifade etmek üzere bizzat kendisi onu metheden bir şiir yazmıştır:

إِنَّ النَّفْسِيرَ فِي الدُّنْيَا بِلَا عَدَدٍ
وَلَيْسَ فِيهَا لِعَمْرِي مِثْلُ كِتَابِي
إِنْ كُنْتَ تَبْغِي الْهُدَى فَاَلْزُمِ قِرَائَتَهُ
فَالْجَهْلُ كَالدَّاءِ وَالْكَشْفُ كَالشَّافِي

“Dünyada sayısız tefsîr vardır. Andolsun ki hiçbirisi, benim şu *Keşşâf*'ım gibi değildir. Hidayeti arıyorsan, onu okumaya bak! Çünkü cehalet dert gibiyse, *Keşşâf* tıpkı şifacıdır.”⁶⁴

Hayatının son dönemlerini Kâbe'ye yakın geçirdiği için “Cârullâh” lakabıyla anılmıştır. Kâbeye olan hasretini dile getirdiği kasideleri mevcuttur. Ayrıca “Hârizm bölgesinin övünç kaynağı” anlamına gelen “Fahr-i Hârizm” şeklinde bir unvanı da mevcuttur.⁶⁵

2.1.5. İtikâdi Düşünceleri

ez-Zemaşerî'nin itikâdî düşüncesinin şekillenmesinde yaşadığı bölgede yani Hârizm'de Mu'tezilîğin yaygın oluşunun büyük bir tesiri olmuştur. H. V. yüzyıldan başlayıp VIII. yüzyıla kadar Hârizm'de, Mu'tezile'nin varlığını sürdürdüğü ve hatta bu bölgenin alimlerinin üzerinde ciddi etkiler oluşturacak derecede güçlü olduğu bilinmektedir. ez-Zemaşerî de bu dönemde yetişmiş bir alim olarak Mu'tezile'nin önemli otoriteleri arasında yerini almış bir alimdir.⁶⁶ Bir başka etken, şüphesiz öğrenim gördüğü hocalarının üzerinde oluşturduğu etkidir. Yaşadığı dönemde dil, nahiv ve tıp alanında üstat kabul edilen, bunun yanında kelâmî görüşleri ile Mu'tezile'nin temsilcilerinden olduğu bilinen Ebû Muḍar Maḥmûd ed-Ḍabbî (öl. 507)'nin öğretileri, ez-Zemaşerî'nin itikadi düşüncesinin oluşumunda müessir olmuştur. Bu hocasının haricinde hem Mu'tezilî hem de Zeydî fikirleri ve yaşantısı ile tanınan, amelde ise Hanefî Mezhebinden etkilenen; müfessir, fakih ve kelamcı olan

⁶⁴ Fâtıma Yûsuf el-Ḥaymî, *Dîvânu 'z-Zemaşerî*, 396.

⁶⁵ İbnul Kâfî, *İnbâhu 'r-Ruvât*, 3/267.

⁶⁶ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 137.

Hâkim el-Cuşemî (öl. 494/1101) ile aralarında hem hocalık (kelam) hem talebelik (tefsir) bağı bulunan son dönem Mu‘tezile savunucusu olarak nitelendirilen Rukneddîn İbnu’l-Melahimî’nin (536/1141); ez-Zemaşeri’nin Mu‘tezilî görüşlerinin teşekkülünde etkileri vardır.⁶⁷

İbn Hâlikân ez-Zemaşerî’de Mu‘tezilîlik alametlerinin tezahür ettiğini belirtmiştir.⁶⁸ Bu sebeple bazı alimler, *el-Keşşâf*’ını sahîh bir kaynakla birlikte okumanın gerekliliğine dikkat çekmişlerdir. Bu düşüncenin tezahürü olarak İbnu’l-Muneyyir (öl. 683/1284)’e ait olup ez-Zemaşerî’nin tefsîrine eleştiriler yönelten *el-İntişâf fî mâ tedammenehu’l-Keşşâf mine’l-i’tizâl* isimli eser; okuyucuya karşılaştırma imkanı sunmak üzere, *el-Keşşâf*’ın kenarında basılmıştır.⁶⁹ Bazıları onun Mu‘tezilî olmadığını çünkü tevbe ettiğini ileri sürerek, onu i’tizâlden kurtarmaya çalışmışlardır. Bazıları ise, bu özelliği sebebiyle ona karşı oldukça temkinli yaklaşmışlar ve uzak durmuşlardır.⁷⁰ Örneğin, İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ez-Zemaşerî’nin itikadi durumuna eleştiri getiren isimlerden biridir. Bu alim, *el-Keşşâf*’ın bid‘at, ru‘yet ve sıfat gibi konuların inkârı, Kur‘ân’ın mahlûk oluşu ve dahası Mu‘tezile’ye ait olan beş ilke türünden Mu‘tezilî görüşlerle dolu olduğunu izah edip ez-Zemaşerî’yi tenkit etmektedir.⁷¹ Bu anlamda, Ebû Hayyân el-Endelusî (öl. 745/1344)’nin ez-Zemaşerî’ye ve *el-Keşşâf*’a yönelttiği eleştiriler, pek çok alimin üzerinde durduğu bir konu olmuştur.⁷²

ez-Zemaşerî’yle ilgili İbn Hacer el-‘Askalânî’nin kanaati dikkat çekicidir. İbn Hacer, ez-Zemaşerî’nin iyi bir nahivci olduğunu ancak Mu‘tezilî fikirlerini yayma çabasında olduğu için كُنْ حَذْرًا مِنْ كِتَابِهِ “*Keşşâf*’ına karşı dikkatli ol!” sözleriyle,

⁶⁷ ez-Zemaşerî, *Ruûsu’l-mesâil*, 38; ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, çev. Muhammed Coşkun, 20.

⁶⁸ Celâluddîn es-Suyûtî, *Tabakâtu’l-Mufessirîne’l-‘İsrîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1396), 121.

⁶⁹ M. Vehbi Dereli, “İbnu’l-Muneyyir’in Zemaşerî’ye Yönelik Dil Eksenli Eleştirilerinin Değerlendirilmesi”, *Marîfe* 11/1 (Bahar 2011), 99; Süleyman Mollaibrahimoğlu, “İbnü’l-Muneyyir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 156, 157.

⁷⁰ Hilmi Kemal Altun, *Zemaşerî’nin Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 67.

⁷¹ İbn Teymiyye, *Mecmû‘u ‘Fetâvâ*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım (Medîne: Mecma‘u’l-Melik Fahd li-tibâ‘ati’l-Muşhafî’s-Şerîf, 1425/2004), 13/386-388.

⁷² eţ-Tâhir İbrâhîm Suleymân Ahmed, *Te‘akkubâtu Ebî Hayyân el-Endelusî ‘ale’z-Zemaşerî fî tefsîrihi’l-Keşşâf fî’n-nişfi’s-sânî mine’l-Kur‘âni’l-Kerîm* (Sudan: Câmî‘atu Ummu Dermân, Kulliyetu’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Yüksek Lisans Tezi, 1430/2009), 26.

okuyucusunu tedbirli olmaya davet eder. ez-Zemaşerî'nin tefsîrinin desiselerle dolu olduğunu uzun uzadıya anlatır. Onun h. 538'de vefat ettiğini belirtirken عَفَى اللهُ عَنْهُ “Allah onu affetsin.” sözlerini de eklemeyi ihmal etmez.⁷³

2.1.6. ez-Zemaşerî'nin Hocaları

ez-Zemaşerî'yi en çok etkileyen alim şüphesiz Ebû Muğar Maĥmûd b. Cerîr eđ-Đabbî'dir. Arapça ve edebiyat alanında ez-Zemaşerî kendisinden ders almıştır. Bunun yanında ez-Zemaşerî, hocasına olan hayranlığını ve vefatından duyduğu üzüntüyü, ardından içli bir mersiye yazmak suretiyle belirtmiştir.⁷⁴

Ebû Ali el-Ĥasen b. el-Mużaffer en-Neyâbüri'den yine edebiyat alanında dersler okuyup kendisinden müessir olmuştur. Ayrıca Abdullah b. Talha el-Yâbirî isimli alime Mekke-i Mükerreme'de bulunduğu sırada Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okumuştur.⁷⁵

Mekke'ye gittiğinde, eş-Şerîf Ebu'l-Ĥasen Ali b. 'Îsâ Ĥamza ile tanışmıştır. Ebû Sa'âdât Hibetullâh b. eş-Şecerî'nin (542/1148) ez-Zemaşerî'nin meclisinde kendisi için yazdığı şiirleri okuduğu rivâyet edilir.⁷⁶

ez-Zemaşerî'nin hadîs hocaları; Şeyĥu'l-İslâm Ebû Manşûr Naşru'l-Ĥârisî ile Ebu'l-Ĥaţţâb b. Ebi'l-Baţara'dır.⁷⁷ Ebu'l-Ĥaţţâb'dan Bağdat'a gittiğinde ders almıştır.⁷⁸

2.1.7. Bir Nahiv Alimi Olarak ez-Zemaşerî

Üstün zekasıyla ve pür dikkat zihin yapısıyla dikkatleri üzerine çeken bir alim olan ez-Zemaşerî, dil mezheplerinden herhangi birinin mensubu olup tarafgir ve mutaassıp bir tutumla hiçbir zaman hareket etmemiştir. Bu elbette dil konusunda bir

⁷³ İbn Ĥacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, thk. Dâiratu'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye (Beyrût: Muessetu'l-A'lemî li'l-maţbû'ât, 1390/1971), 6/4.

⁷⁴ İbnu'l Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/267.

⁷⁵ el-Ĥaymî, *Dîvânu'z-Zemaşerî* (Beyrût: Dâru Şâdir, 1429/2008), 2, 3.

⁷⁶ Yâķût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'=İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İĥsân Abbâs (Mısır: Maţba'atu Hindiyye, 414/1993), 148.

⁷⁷ el-Ĥaymî, *Dîvânu'z-Zemaşerî*, 2, 3.

⁷⁸ es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, 120.

mezhebe ait olmanın kötü olduğu anlamına gelmez. Ancak burada anlatılmak istenen durum, karşı tarafa hep reddiyeci ve kendi tarafını ise daima haklı bulan tutumdan ez-Zemahşerî'nin uzak bulunmasıdır. Tam aksine ez-Zemahşerî'nin bu konudaki yaklaşımı, hangi mezhebe ait olursa olsun doğrularından faydalanma şeklindedir. Bununla birlikte fikirlerinin ekserisinde Basra Ekolünün izleri görülür. Kimi zaman Kûfe Ekolünün görüşlerine başvurup, kimi zaman ise Ebû Ali el-Fârisî (377/987) ve İbnu'l-Cinnî (392/1002)⁷⁹ gibi Bağdat Ekolünü temsil eden isimlerin görüşlerini alıp devam ettirir. Nahiv alimleri arasında en çok tesiri altında kaldığı alim ise şüphesiz Sîbeveyh (öl. 180/796)'tir. *el-Kitâb* isimli meşhur eserin sahibi olarak bilinen Sîbeveyh, Basra Dil Ekolüne mensuptur.⁸⁰ Sîbeveyh'in görüşleri çerçevesinde fikir beyan ettiği, *el-Mufaşşal* isimli eserinde çok net bir şekilde görülebilir. Fakat bazen Sîbeveyh'in görüşlerinin tam aksi bir durumu benimseyip başka birinin fikirlerini devam ettirir.⁸¹

2.1.8. ez-Zemahşerî'nin Eserleri

ez-Zemahşerî velûd bir alimdir. İlk olarak *el-Keşşâf* isimli eserine işaret etmek gerekirse, ez-Zemahşerî'nin çoğu zaman “صَاحِبُ الْكَشَّافِ” olarak nitelendiği, isminin önüne “Keşşâf Sâhibi” anlamına gelen bu terkîbin getirildiği görülür. Edebî yönüyle çok kez methedilmiş bir tefsirdir.⁸²

Çeşitli kaynaklarda işaret edildiği üzere ez-Zemahşerî'ye atfedilen birçoğu meşhur olmuş yalnızca dilde değil aynı zamanda tefsîr, fıkıh, hadîs, tasavvuf gibi İslâmî ilimlerin birçoğu için örneği mevcut olan eserlerin adları şu şekildedir.⁸³

1. *el-Mufaşşal*,
2. *el-Keşşâf*,
3. *el-Unmûzec*, *el-Mufred* ve *'l-Murekkeb*,

⁷⁹ Mahfuz Geylani, “Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Ocak 2020), 223.

⁸⁰ Geylani, “Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri”, 214.

⁸¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal fî 'ulmi'l-'Arabiyye*, thk. Fahr Şâlih Kâdâre (Ammân: Dâru 'Imâr – el-Mektebetu'l-Vataniyye, 1425/2004), 10.

⁸² İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrût: Dâru Şâdir, 1398/1978), 168.

⁸³ Öztürk - Mertoğlu, “ez-Zemahşerî”, 44/235-238; İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 168; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 150, 151.

4. *Mes'ele fî Kelimeti's-Şehâde,*
5. *Şerhu ebyâti Kitâbi Sîbeveyh,*
6. *Mukaddimetu'l-edeb,*
7. *Esâsu'l-Belâga,*
8. *Kitâbu'l-cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh, (coğrafi terimler sözlüğü niteliğine sahip)*
9. *Dîvânü's-şi'r, 'Acebu'l-'aceb fî şerhi Lâmiyyeti'l-'Arab,*
10. *el-Mustakşa fî'l-emşâl, Nevâbiğu'l-kelim,*
11. *ed-Durru'd-dâir el Muntehâb fî kinâyâti ve'sti'ârâti ve teşbihâti'l-'Arab,*
12. *el-Kıstâsu'l-mustakîm fî'l-'arûz, Kaşide fî suâli'l-Ğazzâlî*
13. *Atvâku'z-zehab fî'l-mevâ'iz ve'l-huṭab,*
14. *Maḳâmât, Rebî'u'l-ebrâr ve nuşûsu'l-ahbâr,*
15. *Nuzhetu'l-mute'ennis ve nuzhetu'l-muktebis,*
16. *Hâşâişu'l-'aşereti'l-kirâmi'l-berere,*
17. *el-Kaşîdetu'l-ba'ûdiyye ve tahmîşuhâ, Ta'lîmu'l-mubtedî ve irşâdu'l-mukteḏî*
18. *el-Muhâcât bi'l-Mesâili'n-Nahviyye*

2.1.9. ez-Zemahşerî'nin *el-Mufassal* İsimli Eserinin Özellikleri

Birçok alimin ilgilendiği ve üzerine nice şerhler yazılan ez-Zemahşerî'ye ait nahiv hususunda yazılmış çok meşhur bir eserdir.⁸⁴ H. 513 yılının Ramazan ayında yazmaya başladığı bu eserini, h. 515 yılının Muharrem ayında tamamlamıştır. Telif süreci, miladi olarak 1119-1121 yıllarına tekabül eder.⁸⁵

Dînî ilimlere dair kitaplarında alimlerin ez-Zemahşerî'ye yaklaşımı -daha önce de belirtildiği üzere- oldukça temkin ve tedbirli iken; dile dair verdiği eserler önemini korumayı başarmıştır. Bunun başında ise *el-Mufaşşal* gelir. Dilbilimle ilgilenen alimler, üslûbu ve şumulü muhkem ve anlaşılır olduğu için hem ta'lîm hem de tea'llümde bu eserden faydalanmayı tercih etmişlerdir.⁸⁶

⁸⁴ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/167.

⁸⁵ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/169; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabîyy*, thk. Abdulhâlim en-Neccâr – Ramadân 'Abduttevvâb (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1977), 5/ 224.

⁸⁶ Ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Fahr Şâlih Qadâre, 12.

Pek çok alimin teveccüh ettiği bu eserin bazı bölgelerde yayılmasının önündeki engel, ez-Zemaşerî'nin Mu'tezilî olmasıdır. Söz gelimi bu eser Suriye, Mısır, Irak, Hicaz ve Yemen'de kabul görürken; Mağrib ülkelerinde ve Endülüs'te ise *el-Mufaşşal* için yayılma hususunda bir imkân tanınmamıştır. Bu bölgelerde ise daha çok İbn Mâlik'in okunması ve okutulması cihetine gidilmiştir.⁸⁷

el-Mufaşşal'a dair şu önemli bilgi mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır: *el-Mufaşşal*'ın ez-Zemaşerî tarafından telif edildiği zamana kadar şöhret ve ekseriyet tarafından kabul görme hususunda Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ı dışında başka bir kitap yazılmamıştır. Kendisinden sonra bu alanda yazılan eserlerle mukayese edildiğinde yine varılacak sonuç; İbnu'l-Hâcib'in *Kâfiye*'si dışında bu kalitede bir eser kaleme alınmadığıdır.⁸⁸

ez-Zemaşerî'nin bu eserinde izlediği metoda kısaca değinmek gerekirse, nahiv kâidelerini delillendirmek için uyguladığı ilk metot, Ku'ân-ı Kerîm ile hatta Kur'ân'ın farklı kırâatleriyle istişhâdda bulunmasıdır. İkinci olarak yine nahiv kuralını delillendirmek için, bazı nahiv alimlerinin mânâ rivâyetinden çok lafız rivâyetinin bulunması sebebiyle hadîslerle istişhâdı caiz görmemesine rağmen; hadîsleri şâhid olarak getirmesidir. Üçüncüsü, Arap şiirini kitabında şevâhid göstermesidir. Dördüncü metodu ise, Arap sözleri ve emsâlleri ile delil göstermektir. Fakat içlerinde en çok, âyetler ve şiirlerle istişhâd yöntemini tercih etmiştir.⁸⁹

Eserin muhtevası mütalaa edildiğinde, eserin dört bölümden oluştuğu gözlemlenecektir. Birinci kısımda “isimler” konusu, ikincisinde “fiiller”, üçüncüsünde “harfler”, dördüncü ve son bölümde ise bu üçünden herhangi birine dahil edemediği “muşterek” başlıkları, kitabın ana temasını oluşturur ve her bir başlığa dahil olan tüm detaylar incelenir.⁹⁰

⁸⁷ Mehmet Sami Benli, “el-Mufasssal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/366, 367.

⁸⁸ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Fahr Şâlih Kadâre, 12.

⁸⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufaşşal li'z-Zemaşerî*, thk. İmîl Bedî' Ya'kûb (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 17, 18.

⁹⁰ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Fahr Şâlih Kadâre, 12.

Sîbeveyh'in tanzimine göre eserini tertip eden ez-Zemaşerî, Sîbeveyh'in görüşleri yanında Hâlîl b. Aḥmed, Aḥfeş el-Evsaṭ, el-Muberred ve ez-Zeccâc gibi alimlerin görüşlerini de benimsemiş ve kitabına bu tutumunu yansıtmıştır.⁹¹

2.2. İbnu'l-Hâcib

el-Mufaşşal'ın müellifi olan ez-Zemaşerî'nin tanıtılması, *el-Îzâḥ*'ı anlamaya giden yolu kolaylaştırması bakımından oldukça mühimdi ve ana hatlarıyla bu vazife yerine getirildi. Şimdi *el-Îzâḥ*'a bir adım daha yaklaşmak üzere İbnu'l-Hâcib'i; çocukluğu, ailesi, ilmi ve manevi dünyası, hocaları, öğrencileri ve eserleri gibi veçheleriyle tanımak yerinde olacaktır.

2.2.1. İsmi, Künyesi, Çocukluğu ve Ailesi

Kaynaklarda isminin önüne; imâm, allâme, usulcü, fakih, nahivci, dine hizmet yolunda pek çok güzelliğe öncü olmuş bir alim ve Mâlikî mezhebinin öncüsü şeklinde vasıflar eklenerek övgüyle tavsif edilen İbnu'l-Hâcib'in asıl adı; Ebû 'Amr Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus el-Kurdî ed-Duveynî'dir.⁹² Köken olarak Kürt olduğu nisbesinden anlaşılan İbnu'l-Hâcib, Mısır'ın İsnâ kentinde doğmuştur. Cemaluddîn şeklinde bir lakapla anıldığı da bilinmektedir.⁹³

Yukarı Mısır toprakları üzerinde bulunan İsnâ şehrinde, tam tarihi kestirilememekle birlikte 570 veya 571 yılında doğduğu belirtilmektedir.⁹⁴ Doğum yılının tam olarak hangi yıla geldiği hususu kaynaklarda kesinleştirilememiştir. Bir başka ihtilafli husus da doğduğu şehrin telaffuzu ile ilgilidir. اسنا olarak verilen şehir bazı kaynaklarda -İbn Hâlikân bunu söyler- hemzesinin fetḥa ile okunarak أسنا şeklinde okunması gerektiği savunulur.⁹⁵ Yine bazı kaynaklarda ise ez-Zehebî'nin görüşü- hemzesinin kesra ile اسنا şeklinde okunduğu görülür.⁹⁶ *Türkiye Diyanet Vakfı*

⁹¹ Benli, "el-Mufaşşal", 30/366, 367.

⁹² Şemsuddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'* (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1422/2001), 23/264, 265.

⁹³ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/248.

⁹⁴ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 23/265.

⁹⁵ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/250.

⁹⁶ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 23/264.

İslâm Ansiklopedisi'nin İsnâ şeklindeki telaffuzu benimsemesi hasebiyle İsnâ tercih edilecektir.⁹⁷

Yâkût el-Ḥamevî *Mu'cemu'l-Buldân* isimli eserinin “İsnâ” maddesinde, bu kelimenin harekesini izah ettikten sonra bu bölgenin özelliklerine değinir. Tarım ve ticaret yönünden oldukça verimli bir bölge olarak nitelenen İsnâ; Nil nehrinin batı kısmında bulunup kendisinden sonra Edfû, Aşvân şehirleri ve ardından Nûbiya/Nûbe bölgesinin hizalandığı bir şehirdir.⁹⁸

Babası, Mısır Emîri İzzeddîn Mûsek eş-Şalâhî'nin hâciplik görevinde bulunmuştur.⁹⁹ Kaynaklarda kendisinin İbnu'l-Ḥâcib ismiyle anılmasının sebebi olarak, babasının mesleği gösterilir.¹⁰⁰ Ḥâcib kelimesinin anlamına dair eş-Şihâh'a müracaat edildiğinde حَجَب kökünden geldiği ve bu fiilin “örtmek” manasına geldiği görülür. Fiilin anlamına yer verildikten sonra حَاجِبُ الْأَمِير ifadesindeki “ḥâcib”in cemisinin حُجَاب olduğu belirtilir.¹⁰¹ Genel olarak “kapıcı” şeklinde anlamı belirtilen bu kavramın birçok devlette var olan bir uygulama olduğu ve farklı görevleri bulunan bir memuriyete işaret ettiği bilinir. Ḥâcib makamında olan kişi, vezirden sonra en büyük yetkiye sahip yüksek bir memur rütbesindedir. Hükümdara gidecek her meselenin “kapıcı” diye bilinen bu devlet adamlarının süzgecinden geçtiği bilinir.¹⁰² es-Suyûtî kitabında ez-Zehebî'ye atıfta bulunarak İbnu'l-Ḥâcib'in babasının Emîr İzzeddîn Mûsek eş-Şalâhî'nin hizmetinde hâciplik makamında bulunan Kürt bir asker olduğunu ifade eder.¹⁰³

⁹⁷ Hulusi Kılıç, “İbnu'l-Ḥâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/55-58.

⁹⁸ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrût: Dâru Şâdir, 1990), 1/189.

⁹⁹ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 23/265.

¹⁰⁰ Hüseyin Ersönmez, “Arap Dilinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolü-II”, *Mizânu'l-Hak İslam Dergisi* 4 (Haziran 2017), 36.

¹⁰¹ Ebû Naşr İsmâil b. Ḥimâd el-Cevherî, *es-Şihâh Tâcu'l-luğa ve Şihâhî'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed 'Abdulgafûr 'İtâr (Beyrût: Dâru'l-'İlmi li'l-melâyîn, 1407/1987), “ḥcb”, 1/107.

¹⁰² Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 165; Aydın Taneri, “Ḥâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/508-511.

¹⁰³ Celâluddîn es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuḥât*, thk. Muhammed Ebu'l-Faẓl İbrâhîm (Lubnân: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, 1384/1964), 2/134.

2.2.2. Doğduğu, Yetiştığı ve İlimle İştigal Ettiği Yerler

İbnu'l-Hâcib'in çocukluğu Kâhire'de, Kur'ân-ı Kerîm ile meşguliyet içerisinde geçmiştir. Böylece henüz küçüklük döneminde ilimle hemhal olmaya başlamıştır. Sonrasında Malikîlik çerçevesinde fıkıh ile iştigal etmiştir. Arapça ve kırâat ilimlerini küçük yaşlarda alarak ilmi yolculuğuna devam etmiştir. İlim öğrenirken içinde bulunduğu hâl, o ilmi adeta sindirmek ve en sağlam şekilde onda derinleşmek şeklindedir. Bu derinliği kendine saklamayıp o günkü ilim merkezlerinde ders okutmuştur. Kırâatte ve fıkıhta kendisinin konumu tartışılmaz olsa da Arap dili üzerindeki ilmî birikimi ve etkisinin daha galip olduğunu belirtmek gerekir.¹⁰⁴

İlim yolculukları araştırıldığında, onun Mısır ve Şâm eksenli hicretlerde bulunduğu görülecektir. İlmî konumunu değerlendirmek için bu hareketliliği vurgulamak oldukça önem arz etmektedir. Çünkü İbnu'l-Hâcib, gittiği her yerde şöhret bulan ve övgüler kazanan bir âlimdir. Kâhire'den Şâm'a 617 yılında gelerek orada ilimle hemhal olmuştur. Burada Mâlikîlik çerçevesinde dersler okutmuştur. Ünü o kadar yayılmıştır ki, Şâm ulemasından İbnu Ebî Şâme diye ma'rûf Şihâbuddîn ed-Dimeşkî, kendisinden şu sözlerle bahsetmektedir: “İbnu'l-Hâcib, ilim ve amelde dinin en mühim desteklerinden biridir. Uşûl ilimlerinde ve Arap dilinde ustadır. İmam Mâlik b. Enes'in mezhebine kesin delillerle bağlıdır. Mütevazı ve iffetli bir duruşa sahip olup ilmi ve ilim ehlini sever. İmtihan ve eziyetler karşısında ise oldukça sabırlıdır.”¹⁰⁵ Kâhire'den Şâm'a, ardından ihtilafli olmakla birlikte 628 yılında çıkıp yeniden Kâhire'ye uzanan döngü, İskenderiye'ye taşınmış; ilmî ve dînî gayretleri burada da devam etmiştir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/249.

¹⁰⁵ Mustafa el-Merâgî, *el-Fethu'l-mubîn fi tabakâti'l-uşûliyyîn*, nşr. Muhammed Ali Osmân (Kâhire: Maţba'atu Enşâri's-Sunneti'l-Muhammediyye, 1366/1947), 2/65, 66; Ebû Şâme el-Mağdisî, *eż-Zeyl ale'r-ravzateyn* (Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1974), 182.

¹⁰⁶ Ebu'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed eş-Şâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvût (Şâm – Beyrût: Dâr İbn Kesir, 1406/1987), 2(7)/149, 150; el-Merâgî, *el-Fethu'l-mubîn*, s. 66.

2.2.3. Yaşadığı Dönemin Sosyal, Siyasi ve Kültürel Durumu

İbnu'l-Hâcib'in yaşadığı zaman diliminde gerçekleşen siyasi, kültürel, ekonomik ve ilmi durumlar mütalaa edildiğinde, durgun bir seyir değil; aksine her alanda bir hareketliliğin olduğu gözlemlenecektir. Bu dönemde İslam beldelerinde küçük küçük devletlerin oluşum gösterdiği bilinmektedir. Mesela, Abbasi Hilafetinin zayıflamasıyla birlikte Mısır ve Şam'da Eyyübî Devleti kurulmuştur. Yine bundan önce Fars'ta Büveyhîler, Irak'ta Selçuklular, Mağrib'de ise Fâtımîlerin etkin olduğu söylenebilir. Tam bu esnada, Zengîler Selçuklu topraklarını işgal edip güçlerini Eyyübîlerle birleştirdiğinde ortaya güçlü bir iktidar çıkmış; hal böyle olunca bu güç, ilim adına gelişme imkânı sağladığı için alimler nezdinde münbit bir dönemin varlığını beraberinde getirmiştir. Bütün bu gelişmelerin yanında bu dönem, İslam aleminin haçlı saldırılarına maruz kaldığı bir sürece rast gelmektedir. Nitekim haçlı mezâlîmi Kudüs'ü kuşatmış ancak Selahaddin Eyyübî, Beytü'l-Makdis'i geri alıncaya kadar yoğun bir gayret ve üstün askeri dehasıyla bu zulme karşı savaşmıştır. Kudüs'te güçlü bir yönetim kurarak bütün dünyanın övgüsünü kazandığı gibi müslümanlar arasında da çok büyük bir itibar kazanmıştır. Fakat sonrasında bu düzen hep bu şekilde devam etmemiş ve Eyyübî devlet adamlarının birbirlerine ihtilaf eder hale gelip “memâlîk” denilen köle asıllı kimselerin söz söyleyip müdahil olma noktasında devreye girmeleri, Haçlılara karşı zafer kazanan bu devletin iç çekişmeler sebebiyle zayıflamasına, en sonunda ise Turan Şâh'ın ölümüyle tamamen düşmesine neden olmuştur. Ancak, bu siyasi gerilemeler ilme olan iştiyaka hanel getirememiş, h. 6. yüzyıl pek çok büyük alimin yetişmesine tanıklık eden bir çağ olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁷

Hicrî 6. yüzyılda yetişen bazı alimlere örnek vererek ilmin bu dönem için ne boyutlara ulaştığını teşhis etmek yerinde olacaktır. İmâm Ğazâlî (öl. 505/1111) bu dönemde yetişen bir alimdir. Yine Abdullah b. Muhammed Batalyevsî (öl. 521/1127) bu dönemin muhaddisi, fakihî ve Mâlikî usulcüsüdür. İslam Filozofu İbn Rüşd (595),

¹⁰⁷ Tâcuddîn es-Subkî, *Ref'u'l-Hâcib 'an Muhtaşar-i İbni'l-Hâcib*, thk. Ali Muhammed Mu'avvıd – Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrût: 'Âlemu'l-kutub, 1419/1999), 1/14-16.

İbnu'l-Cevzî (öl. 597), Seyfuddîn el-Âmidî (öl. 631) ve burada zikredilemeyen pek çok alim, bu devrin meşhur uleması arasında yerlerini almıştır.¹⁰⁸

2.2.4. İlmî Konumu ve Ahlakı

İlmî konumu ve ahlakına; kendisine kitabında değinen birçok alimin ortak görüşleriyle işaret etmek yerinde olacaktır: Fazilet sahibi bir imam, fakih, keskin bir anlayışa sahip, usûlcü, kelamcı, üstün meziyet sahibi, devrinin allâmesi, derin anlayış sahibi bir muhakkik ve aynı zamanda dili güzel kullanma gayesi olup bu minvalde eserler veren edip ve şâir... Bu ifadelerin, ona dair bahis açan bütün kaynakların üzerinde durduğu ortak vasıflar olduğunu belirtmekte fayda var.¹⁰⁹

Kırâat alimleri arasında yerini alan çağdaşı Ebu'l-'Alâ', İbnu'l-Hâcib'e "kırâat-ı seb'a"yı okumuştur. el-Munzirî (öl. 656/1258), ed-Dimyâtî (öl. 705/1306), Ebû Muhammed el-Cezâirî (öl. ?), Ebû İshâk el-Faẓlî (öl. ?) , Ebû Ali b. el-Hılâl (öl. 594) ve Ebu'l-Hasen el-Bakḳâl (öl. ?) gibi alimler, kendisinden hadîs rivâyetinde bulunmuşlardır.¹¹⁰

Çok yönlü bir âlim olduğu kendisi hakkında belirtilen vasıflardan anlaşılan İbnu'l-Hâcib hakkında övgü dolu sözlerle açıklamada bulunan İbn Hallikân; İbnu'l-Hâcib'e yönelttiği her bir sorunun karşılığında tatmin edici cevaplar aldığını "Kâhire'de birçok kez İbnu'l-Hâcib'le karşılaştım. Fıkıh ve Arapça alanında yönelttiğim hiçbir soru cevapsız kalmadı." diyerek belirtmiştir.¹¹¹

İbnu'l-Hâcib'le aynı lakaba sahip olduğu için kimi zaman karıştırılma ihtimali ortaya çıkan Ebu'l-Feth İbnu'l-Hâcib (öl. 603) de onu; övgü dolu sözlerle tavsîf etmiştir.¹¹²

¹⁰⁸ İsmail Demir, "İbnü'l-Hâcib: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Yönü (ابن الحاجب: حياته وأثار العلمية) (والفكرية)", *The Journal of Mesopotamian Studies* 6/1 (2021), 160, 161.

¹⁰⁹ el-Merâgî, *el-Fethu'l-mubîn fi Tabakâti'l-usûliyyîn*, 65.

¹¹⁰ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 23/266.

¹¹¹ Ca'fer b. Şa'leb Udfuvî, *eṭ-Ṭâli'u's-sa'îdu'l-câmi' esmâe nucabâi's-sa'îd*, thk. Şa'd Muhammed Haşen (Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1966), 189; Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", 21/55-58.

¹¹² ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 23/265, 266.

İbnu'l-Hâcib, vakıf olduğu ilimleri birbirine yardımcı olacak şekilde kullanmıştır. Sözelimi, fıkıh ilmindeki mevzulardan biri olan “ölü araziler” hususundaki kapsamı belirleyebilmek için dile müracaat ederek “مَوَات” kelimesinin dildeki anlamını ve bu kelimenin zıt anlamlılarının hangi manada lügatte kullanıldıklarını tespit ederek işe başlaması; onun bu özelliğinin örneklerinden sadece bir tanesidir.¹¹³

İbnu'l-Hâcib'in nahiv konularını arz etmedeki tarzı oldukça dikkat çekicidir. O, bir araştırma konusunun etrafında dönen çeşitli gramer görüşlerini sunmaya ve bunları yaparken, o görüşleri destekleyen argümanlarla belgelemeye çok önem vermektedir. İbnu'l-Hâcib için mesele elbette salt görüşleri aktarmaktan ibaret değildir. Bir konu üzerinde gelişen fikirleri ve delillerini sunduktan sonra, hepsini artı ve eksileriyle tek tek tartışır ve kendi görüşlerini delilleriyle -eleştirdiği müelliflerin ismini de zikretmemeye özen göstererek ama bazen de isim söyleyerek- açıklar. İsnâdda bulunacaksa eğer el-Hâlîl, Sîbeveyh, el-Ahfeş, İbn Cinnî, el-Ferrâ', el-Mubberred ve el-Fârisî gibi dil konusunda büyük emekleri olan üstatlara atıfta bulunur. Yani eserlerinde tartışmalı konulara sıklıkla temas eden, bu konuyla ilgili bütün görüşleri ve delillerini serdettikten sonra kendi fikrine yer veren, bir bakıma herhangi bir mevzu üzerinde kendi kendine münazaralar düzenleyen İbnu'l-Hâcib duruşundan bahsedilmektedir. Bu da elbette onun ilmî mertebesinin kanıtıdır.¹¹⁴

Küçük yaşlarından itibaren Kur'ân-ı Kerîm ilimleriyle meşguliyeti bulunan İbnu'l-Hâcib, yalnızca kırâatte değil aynı zamanda tefsîr ilminde de mahirdir. Müfessir Şehâbeddîn Maḥmûd el-Âlûsî (öl. 1270/1854) eserinde, cehennemliklerin ahvâliyle ilgili olan âyetleri sıralayarak bazı alimlerin konuyla ilgili görüşlerine yer verir. Bu minvalde konuyla ilgili olarak; fâsıkların sığınağının cehennem olduğu ve cehennemden her çıkmak istediklerinde oraya tekrar iade edileceklerini beyan etmek üzere aşağıdaki âyete yer verilir:

¹¹³ Muhammed b. Muhammed er-Ru'aynî, *Mevâhibu'l-celîl fî şerhi Muḥtaşar-i Hâlîl* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 6/2.

¹¹⁴ İbnu'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, thk. Faḥr Suleymân Qadâre (Ürdün: Dâru 'Imâr – Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1409/1989), 1/77.

أَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ
الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ

“Günaha batanların varacakları yer ise ateştir. Oradan her çıkmak istediklerinde oraya geri çevrilirler ve kendilerine şöyle denir: Asılsız saydığınız cehennem azabını tadın!”¹¹⁵

Bu âyetin tefsirinde eserin müellifi bazı müfessirlerin görüşlerine yer verirken İbnu'l-Hâcib'in âyetle ilgili *el-Emâlî*'sinde zikrettiği bir yorumuna yer verir. Burada İbnu'l-Hâcib'in bir nahiv alimi olarak dilbilimsel bir tahlilde bulunduğu görülmektedir. Şu hâlde Cenâb-ı Hak, فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ buyurduktan sonra ikinci kez وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ kısmında النَّار kelimesini zikretmiştir. Bu âyette birinci kez bu kelime zikredildikten sonra, ikinci seferde zamir gönderilebilirdi. Ancak bu şekilde olmamasının sebeplerinden biri, iki kez aynı kelimenin zikredilmesiyle birlikte işin vahametini ve cehennemdeki ebediliğin hazin sonunu göstermektir. Meseleye bir de dilbilgisi kuralları açısından bakıldığında yine ikinci sefer de açık bir ismin yerine zamir kullanmanın, çok uygun olmadığı anlaşılır. Çünkü, fasıkların içinde buldukları hâl (dünyada iken yalanlamaları), kıyamet günü cehennemden çıkmayı her istediklerinde onlara söylenecek olan sözün hikâye edilmesinden sonra gelmiştir. Böyle bir durumda النَّار kelimesinin açıkça ikinci kez söylenmesi ve yerine zamir kullanılmaması gerekir ki, onlara kıyamette söylenen sözün ancak bu şekilde yerine gelmesi beklenir. Âyetteki maksat ancak, açık ismin yerine zamîrin kullanılmamasıyla anlaşılır.¹¹⁶

2.2.5. İbnu'l-Hâcib'in Adalet ve Cesareti

İbnu'l-Hâcib'in adalet ve cesaretine dair birtakım örneklere kaynaklarda işaret edildiği bilinmektedir. İlk örnek, onun fetva verme hususundaki yetkinliğini ifade sadededir. Şöyle ki, İbnu's-Şalâh ve İbn Abdisselâm ile İbnu'l-Hâcib; Ali b. Hasan el-Harîrî'nin ibâha, peygamberlere iftira, fiske ve namazın terki hususundaki söylemleri

¹¹⁵ *Kur'an Yolu* (Erişim 8 Eylül 2024), es-Secde 32/20.

¹¹⁶ Şihâbüddin el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*, thk. Ali 'Abdulbârî 'Atıyye (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1415), 11/132; İbnu'l-Hâcib, *Emâlî İbni'l-Hâcib*, 1/152, 153.

sebebiyle katledilmesi hususunda hüküm vermişlerdir. Bunu duyan el-Ĥarîrî ise cezasından, kaçmak suretiyle kurtulmuştur.¹¹⁷

İkinci hadise, İbnu'l-Ĥâcib'in doğruları söylemedeki cesaretine örnektir. Dımeşk Emîri el-Meliku'l-Eşref'e Hanbelî alimlerinden bazıları gelip İzzeddîn b. Abdisselâm'ın Eş'arîlik fikirlerini savunduğu konusunda şikayette bulunurlar. Emîr bu durumdan rahatsız olur ve İbn Abdisselâm'ı huzuruna çağırır. Gelmeyince, bazı hususlardaki görüşlerini yazacağı bir savunma ister. İbn Abdisselâm ise, ehl-i sünnet inancı ne ise o doğrultuda sorulara dair cevaplar hazırlar. Emîr, İbn Abdisselâm'ın yazdıklarını okuyunca daha da hiddetlenir ve yanında bulunan diğer alimler korkularından dolayı seslenemezler. Bu durumdan haberdar olan İbnu'l-Ĥâcib, İbn Abdisselâm'ın fetvalarının ehl-i sünnetin görüşlerine uygun olduğuna dair tasdik edici bir metin hazırlar ve böylece o mecliste bulunmasa bile haksızlığa karşı tahammülsüzlüğünü belirtmiş olur.¹¹⁸

Son örnek olarak zikredilecek olay, aynı zamanda devrin siyasi olayları hakkında bilgi verme niteliğine sahiptir. Eyyûbîlerin muhtelif beldelerinin emîrleri arasında cereyân eden bir hadise vuku bulmuştur. el-Meliku's-Şâlih İsmâîl birtakım askerî başarılar sonucu Dımeşk'in hakimiyetini ele geçirmiş; fakat onun muhteris yapısını bilen diğer emirler bundan hoşnut olmadığı için aralarında mücadele başlamıştır. Nitekim Necmeddin Eyyûb ile el-Meliku'n-Nâsır güçlerini birleştiren bu durumda yalnız kalıp yenileceğini düşünen el-Meliku's-Şâlih İsmâîl, kendisinin hırslı bir kimse olduğu hususunda oluşan kanaati doğrularcasına Haçlılara bazı bölgeleri vaat ederek onlarla iş birliği yapmayı tercih etmiştir.¹¹⁹ Olayın bu çalışmayı ilgilendiren boyutu ise tam bu esnada başlamaktadır. İzzeddîn İbn Abdisselâm Haçlılarla yapılan bu pazarlıktan hoşlanmaz ve Melik'in ismini hutbeden çıkartarak dua etmeyi bırakır. Bunu işiten emir ise onu hapse atarak cezalandırır. İbnu'l-Ĥâcib bu olaya sessiz kalmayarak İbn Abdisselâm'ın yanında yer alır ve sonu İbn Abdisselâm

¹¹⁷ Muhammed b. Şâkir el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Şâdir, 1973-1974), 3/9.

¹¹⁸ Tâcuddîn es-Subkî, *et-Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-Kubrâ*, thk. 'Abdulfettâh Muhammed el-Ĥulv – Maĥmûd Muhammed et-Ĥanâhî (Ĥalep: Dâru İhyâ-i kutubi'l-'Arabiyye, 1236/1918), 8/218-231.

¹¹⁹ Ebulfazl Hatıbı, "el-Melikü's-Salih Ebu'l-Hayş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/80.

gibi hapse atılmak olur. Halkın baskısıyla zindandan kurtulurlar ve bu bölgeyi terk ederler. Olayın birçok detayı kaynaklarda zikredilmekle birlikte; bu kadarla iktifa etmek yeterli olacaktır. Nitekim anlatılan hadiseler bu kısmıyla İbnu'l-Hâcib'in ahlakını, ilmini, cesaretini ve adalet anlayışını göstermeye kâfidir.¹²⁰

2.2.6. Dil Ekolleri ve İbnu'l-Hâcib'in Görüşleri

Daha önce İbnu'l-Hâcib'in fıkıh mezhebi olarak Mâlikîliğe bağlı olduğu belirtilmişti. Bir başka önemli mesele ise, onun nahiv bakımından kendini nerede gördüğü, nereye ait hissettiği, görüşlerinin hangi doğrultuda şekillendiği, araştırmacıların onu dil ekolleri bağlamında hangi konuma yerleştirdikleri gibi hususlardır.

Mısır erken dönemde Arap dilinin incelikleriyle tanışan bir belde konumundadır. Mısır'a Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin öğrencisi olan Abdurrahmân b. Hürmüz (öl. 117) gelmiş ve burada talim vazifesini üstlenerek İskenderiye'de vefat etmiştir. Şu hâlde, Mısır'ın nahivle tanışması ve hemhal oluşu erken bir döneme rast gelir.¹²¹ Dolayısıyla varılacak sonuç, h. 117 yılında vefat eden Abdurrahmân b. Hürmüz'ün Mısır'a gelmesinden başlayıp 570 yahut 571 yılında burada dünyaya gelen İbnu'l-Hâcib'e kadar köklü bir nahiv kültürünün Mısır'a yerleşmiş olmasıdır.¹²²

Mısır Ekolünün dil hususunda hâkim anlayışı incelendiği zaman bu ekol ya da dil anlayışı, Kûfe ve Basra Ekolleri gibi, kendine has kurallar koyan, yeni ilkeler belirlemeye çalışan bir ekol değildir. Ancak bununla büsbütün temelsiz ve geçmişi tekrar etme gibi bir husus da kastedilmemektedir. Metotları; Basra ya da Kûfe'den gelen haberleri, bilgileri, telifleri değerlendirerek bir üst basamağa taşımak şeklindedir. Billhassa Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı Mısır bölgesi için vazgeçilmez bir başucu kitabı olma niteliğini korumuştur.¹²³

¹²⁰ Subkî, *et-Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 8/210; Ebu'l-Fidâ' el-Meliku'l-Mueyyed İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* (Mısır: el-Maṭba'atu'l-Huseyniyyetu'l-Mıṣriyye, 1325), 3/169.

¹²¹ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 327.

¹²² Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 328.

¹²³ Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 229, 230.

Burada ele alınması gereken diğer bir mesele, bu bölgede kadim dil ekollerinden hangisinin daha ağır geldiği konusudur. Bu husus incelendiğinde görülecektir ki, Mısır'da Basra Dil Ekolünün anlayışı daha çok benimsenmekte ve literatür oluşumu daha çok Basralı alimlerin görüşleri doğrultusunda ilerlemektedir. Ayrıca Endülüslü alimler için Mısır'ın ehemmiyetini ve yine buranın batıdan doğuya gelen müslümanlar için bir uğrak yeri ya da geçiş güzergâhı konumunda olduğunu belirtmekte fayda var. İbnu'l-Hâcib de bu bölgede oluşan dil akımının sonraki dönem temsilcilerinden biridir.¹²⁴

Daha önce ez-Zemahşerî'nin üzerinde tesiri olan alimlerden ve en çok Sîbeveyh'e olan hayranlığından bahsedilmişti. Her alimin rahle-i tedrisinden geçerek üslubunu benimsediği hocası ya da görüşemese bile fikirlerine hayranlık duyduğu manevi hocası vardır. İbnu'l-Hâcib için bu isim, Sîbeveyh'in yanında, Basra Ekolünün temsilcilerinden olan Ebû Ali el-Fârisî'dir. İbnu'l-Hâcib'in bu konudaki genel anlayışının ez-Zemahşerî'ye benzediğini, onun gibi Basra Ekolünü daha çok benimsediğini söylemek mümkündür. Onun kitaplarını okuyup da el-Fârisî'ye vakıf olan bir kimsenin bu etkiyi hemen hissedeceği vurgulanmaktadır. Özellikle *el-Îzâh* ve *el-Muktefâ li'l-Mubtedî* isimli eserlerinde bu tesir daha çok ön plandadır.¹²⁵

2.2.7. İbnu'l-Hâcib'in Hocaları

İbnu'l-Hâcib, ikâmeti ya da yolculukları esnasında pek çok alimden ders almıştır. Onun ilmi ve manevi karakterinde rol oynayan hocaları aşağıda yerini alacaktır:

1. Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtîbî (öl. 590/1124): Şâtîbî, doğuştan görme engelli bir kırâat alimidir.¹²⁶ Kendisinin künyesi Ebû Muhammed olduğu halde, "*Hırzu'l-Emânî ve Vechu't-Tehânî*" ismini verdiği kasideye nisbet edilerek "*Hırzu'l-Emânî ve Vechu't-Tehânî Sâhibi*" diye meşhur olduğu bilinmektedir. 1173 beyitten oluşan bu kaside, alanında seçkin bir yere sahip olup kırâat ilmiyle ilgilenen alimler için bir

¹²⁴ Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 229, 230.

¹²⁵ İbnu'l-Hâcib, *Emâlî İbni'l-Hâcib*, 1/20.

¹²⁶ Abdurrahman Çetin, "Şatibi Kâsım b. Fîrruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/366, 367.

başucu kitabı mahiyetine sahip olmasının yanında hıfzedilen bir kaynak kitap olma özelliğini taşımıştır. Şâtıbî'nin bu kasidesine atfen söylediği “Benim şu kasidemi okuyan kimse yoktur ki, Allah azze ve celle onu faydalandırmış olmasın. Çünkü ben bu konuda samimi bir şekilde gönülden inanarak onu yazdım.” ifadesi; onun çalışmasının kıymetini ve ilimle meşgul olurken nasıl bir hâlet-i rûhiye ile hareket ettiğini açıklamaya kâfidir.¹²⁷

Şatıbî, tefsîr ve hadîs ilimlerine vakıftır. Öyle ki yanında *Şahîh-i Buhârî*, *Şahîh-i Muslim* ya da *Muvatta'* okunduğunda ezberinden düzeltmelerde bulunacak seviyede olması ya da kendisinden hadîs ilmiyle ilgili bilgi talebinde bulunanlara notlar yazdıracak düzeyde bir birikime sahip olduğu zikredilen hususlar arasındadır.¹²⁸ 538 yılında Endülüs'ün Şâtıbe vilayetinde doğan ve ömrünün bir dönemini Endülüs'te geçiren Şâtıbî,¹²⁹ 572 yılında Mısır'a gitmiş ve burada ilmî çalışmalarına devam etmiştir. Yine kendi ifadeleriyle Mısır'a geldiğindeki ilmî seviyesi, devedeki boynuz mesabesinde dir. 590 yılında Mısır'da vefat etmiştir.¹³⁰ İbnu'l-Hâcib çok değer verdiği hocası Şâtıbî'den, *eş-Şâtıbiyye*¹³¹ isimli eseri ve *et-Teyssîr*'i¹³² okumuştur.¹³³

2. Ebu'l-Fazl el-Ğaznevî (öl. 599): Kırâat alimi ve aynı zamanda fakihtir. 522'de Mısır'da doğmuş ve küçük yaşlarından itibaren ilimle meşgul olmaya başlamıştır. Alanında birçok eseri bulunan meşhur kırâat alimi Ebû Muhammed Şibtu'l-Hayyât (öl. 541/1146) ve pek çok âlimin yetişip icazet almasında emeği geçen Kıadı Ebû Bekr İbn Ebî Cemre (öl. 599/1202)'den kırâat dersi okumuştur. Kendisinden ders alan pek çok öğrencisi vardır. Kırâat ve tefsîr alimi olan 'Alemuddîn es-Sehâvî

¹²⁷ Burhâneddîn İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-Muzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr (Kâhire: Dâru't-Turâs, ts.), 149.

¹²⁸ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-Muzheb*, 149, 150; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 4/161.

¹²⁹ Çetin, “*Şatıbi Kâsım b. Firruh*”, 38/366, 367.

¹³⁰ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-Muzheb*, 150.

¹³¹ Fatih Çollak, “*eş-Şâtıbiyye*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/377-379.

¹³² *Teyssîr* isimli eser Şâtıbî'ye ait bir eser değildir. Ebû 'Amr ed-Dânî'ye ait olup kırâat-ı seb'a hakkında belli rivâyet kuralları çerçevesinde yazılmıştır. bk. Abdurrahman Çetin, “*et-Teyssîr*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/57.

¹³³ Şemsuddîn Ebu'l-Hayr İbnu'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-Kurrâ'* (Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1351), 1/508; Kılıç, “İbnu'l-Hâcib” 21/55-58; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 265.

ve İbnu'l-Hâcib öğrencileri arasında öne çıkmıştır. Ğaznevî Câmîinde Mâlikîlik mezhebi çerçevesinde dersler okutmuş ve Mısır'da 599 yılında vefat etmiştir.¹³⁴

3. Ebu'l-Cûd el-Laḥmî (öl. 590): Mısır'ın şeyhu'l-kurrâsı olarak itibar kazanan ve doğuştan âmâ olan bir alimdir. İbnu'l-Hâcib'in hocaları arasında yer alan Şâtîbî ve Sehâvî gibi alimler kendisinin rahle-i tedrisinden geçmiştir. Kırâat ilminde öne çıkan Ebu'l-Cûd el-Laḥmî, "hadîs hâfızı" olarak nitelenecek ölçüde hadîs ilminde derinleşmiş; Arapça ile iştigal etmiştir. İbnu'l-Hâcib'in kendisinden kırâat dersi aldığı kaynaklarda belirtilmektedir. Ebu'l-Cûd el-Laḥmî, 590 yılında Mısır'da vefat etmiştir.¹³⁵

4. Ali b. İsmâîl el-Ebyârî (öl. 618/1221): Fıkıh, fıkıh usulü, kelâm ilimlerine vâkıf bir alimdir.¹³⁶ el-Cuveynî (öl. 478/1085)'nin *el-Burhân fî Uşûli'l-fikh* isimli eserine yazdığı şerhle tanınmaktadır.¹³⁷ İskenderiye'de yetişmiş ve pek çok alimin ilerlemesine katkıda bulunmuştur. 557 yılına doğup 618 yılında vefat etmiştir.¹³⁸

5. Ebû Manşûr el-Ebyârî: Kaynaklarda kendisine dair çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte, Mâlikî fakihî olduğu bilinmektedir. İbnu'l-Hâcib'in fıkıh usulü ve fıkıh ilimlerini okuduğu hocalarından biri de Ebû Manşûr el-Ebyârî'dir.¹³⁹

6. Ebu'l-Ḳâsım Hibetullâh b. Ali el-Bûşîrî (öl. 581): Mısır asıllı bir muhaddistir. Edîb ve kâtiptir. İbnu'l-Hâcib, kendisinden hadîs dersi almış ve ondan rivâyetler aktarmıştır. 581 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁰

¹³⁴ Celâluddîn es-Suyûtî, *Ḥusnu'l-muḥâzara fî tarîhi Mısr ve'l-Ḳâhira*, thk. Muhammed Ebu'l-Faẓl İbrâhîm (Beyrût: Dâru İhyâ-i kutubi'l-'Arabiyye, 1387/1967), 1/498.

¹³⁵ Ebu'l-Ḥasen 'Alemuddîn es-Seḥâvî, *Cemâlu'l-Ḳurrâ' ve Kemâlu'l-İkrâ'*, thk. Abdulḥak Abduddayim Seyfu'l-kâdî (Beyrût: Muessesetu'l-Kutubi's-şekâfiyye, 1419/1999), 1/25; İbnu'l-Cezerî, *Ĝâyetu'n-nihâye*, 1/508.

¹³⁶ İbn Ferḥûn, *ed-Dîbâcu'l-Muzheb*, thk. Muhammed Aḥmedî Ebu'n-Nûr, 2/121.

¹³⁷ Mustafa Baktır, "el-Burhân fî Uşûli'l-fikh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/434, 435; Selman Demirboğa, "Etkilediği ve Etkilendiği Usulcüler Bağlamında İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (Haziran 2023), 12, 13.

¹³⁸ es-Suyûtî, *Ḥusnu'l-muḥâzara*, 454, 455.

¹³⁹ Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", 21/55-58; el-Udfuvî, *et-Ṭâli'u's-sa'îdi'l-câmî'*, 188, 189.

¹⁴⁰ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 21/391.

7. Ebû Tâhir İsmâîl b. Şâlih b. Yâsîn (öl. 596/1200): Doğumu 514 yılına rast gelmektedir. İyi bir muhaddistir ve kendisinden rivâyetlerde bulunulmuştur. Bunun yanında sadece bir hadîs alimi olmayıp iyi bir kurrâ'dır. 596 yılında vefat etmiştir.¹⁴¹

8. Ebû Muhammed İbn 'Asâkîr (öl. 600/1203): Dimeşk'te doğmuş bir hadîs alimidir. İlk hocaları babası ve amcası olmakla birlikte devrin ileri gelen alimlerinden dersler okumuştur. İbn 'Asâkîr; Mekke, Medine, Kudüs, Şam ve Mısır gibi ilim merkezi olarak bilinen meşhur beldelerde hadîs dersleri vermiştir. Devrinin ve sonraki dönem ulemasının takdirini toplamıştır. Şam'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.¹⁴²

9. Fâtıma bint Şa'd el-Ĥayr (öl. 600/1203): Fâtıma bint Şa'd el-Ĥayr 522'de Isfahan'da doğmuş bir alimdir. Hem fakih hem de muhaddistir. Hadîs rivâyetinde bulunmuştur. Babasıyla birlikte Bağdat'a, sonra da Şam'a hicret etmiştir. Ebu'l-Ĥasen İbn Necâ ile evlenmiş ve Mısır'a yerleşmiş, 600 yılında burada vefat etmiştir.¹⁴³ Kendisinden İbnu'l-Ĥâcib'in hocaları arasında yer alan Şâtîbî rivâyette bulunmuştur. Pek çok alimin rivâyette bulunması için icazet vermiştir.¹⁴⁴

10. İbn Cubeyr (öl. 614/1217): 540 yılında Endülüs topraklarının Balensiye yahut Şâtîbe şehrinde doğduğu belirtilen İbn Cubeyr'in hayatına yön veren en mühim hadise, hac yolculuklarıdır. Sadece kutsal toprakları ziyaret etmekle kalmamış, aynı zamanda gittiği güzergahta yer alan İslam beldelerini ve buralardaki müslümanların durumunu analiz edip buna dair notlar tutmuştur. Babası ve kendisi kâtip olan İbn Cubeyr'in mesleğinin, gittiği yerlere dair izlenimlerini yazıya aktarması noktasında kendisine destek olduğu belirtilen kanaatler arasındadır. İlk hac yolculuğu iki buçuk yıla yakın sürmüş ve dönüşte İslam dünyasının ilk seyahatnamesi kabul edilecek

¹⁴¹ Abdulazîm el-Munzirî, *et-Tekmile li vefeyâti'n-naqale*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1401/1981), 1/367.

¹⁴² el-Munzirî, *et-Tekmile*, 1/ 8, 9.

¹⁴³ Ĥayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-'İlmi li'l-melâyîn, 2002), 5/131.

¹⁴⁴ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 21/413.

özelliklere sahip *er-Rihle*'sini yazmıştır. Seyahatlerini ilme olan özlem duygusuyla gerçekleştiren İbn Cubeyr hadîs, fıkıh ve tasavvufla meşgul olmuştur.¹⁴⁵

11. Muhammed b. Ömer el-Bennâ: Kaynaklarda kendisine dair kapsamlı bir bilgiye rastlamamakla birlikte; ailece küçük yaşlarda Kâhire'ye giden İbnu'l-Hâcib'in ilk hocaları arasında yer aldığı bilinmektedir. Kendisinden dil ve edebiyat derslerini almıştır.¹⁴⁶

12. Hâfîl b. Sa'âde el-Huveyyî (öl. 639): Şâfî mezhebine mensup olup kâdı'l-kudâtlık görevini icra etmiştir. Horasan'da Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210)'den; Şam'da İbnu's-Şalâh (öl. 643/1245)'tan ders okumuştur. Şam'a gittiğinde oranın idarecilerinin hem ilmî birikimi hem ahlaki güzellikleriyle dikkatini çektiği için, önemli vazifeler kendisine tevdi edilmiştir. 639 yılında Şam'da vefat etmiştir.¹⁴⁷

13. Şeyh Ebu'l-Hasen eş-Şâzelî (öl. 656/1258): Şâzeliyye tarikatının şeyhidir. Döneminin ulemasından, sahip olduğu "marifetullah" bilgisiyle övgüler toplamıştır. Fas'ta doğmasına karşın, Şâzile'de zuhûrâtta bulunmuştur. Yalnızca bâtinî ilimlere değil pek çok ilme vâkıf bir mutasavvıftır. İlmî seyahatler yaptığı bilinmektedir. Şeyh İzzeddin İbn Abdisselâm'ın onun meclisine gittiği ve sohbetlerini dinlediği kaydedilmektedir. 656 yılında, Ayzâb çölünden Mekke'ye doğru gittiği sırada vefat etmiştir.¹⁴⁸

14. Seyfuddîn el-Âmidî (öl. 631/1233): 551 yılında Âmed şehrinde doğmuştur. Akıl ilimleriyle ilgilendiği; mantık, felsefe ve kelâm ilimlerine karşı özel bir ilgisinin olduğu bilinmektedir. Hatta felsefeyle olan irtibatı sebebiyle, yaşadığı dönemde gerçekleşen fitnelerin bir sonucu olarak hedef gösterilmiş; ama Âmidî aklî ilimlere olan ilgisini hiç yitirmemiştir. Yaşamının ilk dönemlerinde, Hanbelîlik doğrultusunda dersler alıp bu gidişâtı benimsese de sonrasında hocası İbn Fazlân ile karşılaşması onun için bir dönüm noktası olmuş ve Şâfîliğe geçiş yapmıştır. Siyasi olaylar ve bunun

¹⁴⁵ Lisânuddîn İbnu'l-Hâfîb, *el-İhâta fi Ahbâri Ğirnata* (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1424), 2/146-148; Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Cübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/400-402.

¹⁴⁶ Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", 21/55-58.

¹⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Sullemu'l-Vuşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Şâlih Sa'dâvî Şâlih (İstanbul: Mektebetu IRCICA, 2010), 145.

¹⁴⁸ es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâzara*, 1/ 520.

getirdiği fitneler zaman zaman onun hicret etmesine neden olmuştur. Fıkıh, hadîs, dil, kelâm, mantık, felsefe noktasında pek çok eser veren bu alim, 631 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁹

Esasen Âmidî ile İbnu'l-Hâcib arasındaki hoca-talebe ilişkisine dair bilgilerde bir katiyet bulunmamaktadır. Ancak İbnu'l-Hâcib, Âmidî'nin fıkıh usulüyle ilgili bıraktığı mirastan etkilenmiş ve onun mantık kuralları ile dînî ilimlere yaklaşımını örnek almıştır. Fakat İbnu'l-Hâcib ulaştığı mertebenin hakkını vererek, Ğazâlî ve Âmidî'den aldığı ilhamla bu bakış açısını ve yeni yaklaşımı daha da ilerletmiştir. Şu hâlde İbnu'l-Hâcib mantığı, usul ve dil ilimlerinin merkezine yerleştirmiş ve mantık ekseninde kuralları açıklama yolunu tercih etmiştir. Dolayısıyla Âmidî kadar olmasa bile geleneksel çizgiye aykırı davranmasından dolayı birtakım itirazlara maruz kalmıştır.¹⁵⁰

2.2.8. İbnu'l-Hâcib'in Öğrencileri

İbnu'l-Hâcib'in hocaları kadar, öğrencileri de çok önemli bir değere sahiptir. Kaynaklarda zikredilen bazı öğrencileri ile ilgili açıklamalar şu şekildedir:

1. Seyfuddîn el-Ķarâfî (öl. 682): 626 yılında Mısır'da dünyaya gelmiştir. İlim tahsiline öncelikle Kur'ân-ı Kerîm ile başlayıp hafız olmuş; sonrasında dil eğitimi ve şerî ilimleri tahsil etmiştir. 682 yılında yine Mısır'da vefat etmiştir. el-Ķarâfî'nin eserlerinde hocası İbnu'l-Hâcib'den övgü dolu sözlerle bahsettiği bilinmektedir.¹⁵¹ Dört mezhebe de vâkıftır. Ķarâfî, Şâlihîyye Medresesine kâdı'l-kudât olarak atanıp orada ders okutmuştur.¹⁵²

2. Kadı Nâşıruddîn İbnu'l-Muneyyir (öl. 683/1284): İskenderiyeli olup 620'de doğmuştur. Edebiyat, tefsîr ve hadîste alimdir. İzzeddîn İbn Abdisselâm, İbnu'l-

¹⁴⁹ Seyfuddîn el-Âmidî, *Ġâyetu'l-merâm fi 'ulmi'l-keîâm*, thk. Ħasen MaĦmûd Abdullatîf (Ķâhire: Dâru'l-kutub, 1391/1971), 10.

¹⁵⁰ Kılıç, "İbnu'l-Hâcib", 21/55-58.

¹⁵¹ Şihâbuddîn el-Ķarâfî, *el-'IĶdu'l-manzûm*, thk. Ahmed el-Ħatm 'Abdullâh (Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1420/1999), 30-38.

¹⁵² H. Yunus Apaydın, "Şehâbeddîn el-Karâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/394-401.

Muneyyir'i; Mısır'ın iftihar edeceği iki alimden biri olarak tavsif etmiştir.¹⁵³ Bu alim, İbnu'l-Hâcib'den fıkıh derslerini ikmal etmiş ve bu ilme dair icazet almıştır. İbnu'l-Hâcib'in muhtasarlarını ezberlemiştir.¹⁵⁴ ez-Zemaşerî'nin anlatıldığı bölümde işaret edildiği üzere, ez-Zemaşerî'nin *el-Keşşâf* isimli tefsirine reddiye yazan bir alimdir. Hatta eserine "*el-Keşşâf*"ın içerdiği i'tizâlden intikam" manasına gelen "*el-İntişâf fî mâ teğammenehu 'l-Keşşâf mine 'l-i'tizâl*" ismini vermiş ve onun bu eseri *el-Keşşâf* ile aynı baskıda bir araya getirilmiştir.¹⁵⁵

3. Zeynuddîn İbnu'r-Ra'âd (öl. 700/1300): İbnu'r-Ra'âd olarak meşhur olmuş bu alimin asıl ismi, Muhammed b. İbrahim b. Abdîrahmân'dır.¹⁵⁶ İbnu'l-Hâcib Kâhire'de iken, İbnu'r-Ra'âd ondan istifade edip nahiv ilmini almıştır.¹⁵⁷

4. İbn Mâlik et-Tâî (öl. 672/1274): İbnu'l-Hâcib'in öğrencileri arasında en meşhuru, İbn Mâlik'tir. Endülüs'te doğmuştur. Nahivcilerin ve dil alimlerinin imamı olarak tanınır. 630 yılında Şâm'a gitmiş ve burada İbnu'l-Hâcib'den ders almıştır.¹⁵⁸ İbn Mâlik, yalnızca dil konusunda değil; kırâat ilimleri ve hadîs ilminde de temeyyüz etmiş bir alimdir. Çeşitli medreselerde bu dersleri okutmuştur. Fakat kendisini asıl öne çıkaran özelliği Sîbeveyh'i bile geçecek ölçüde Arapçaya dair çalışmalar ortaya koymuş olmasıdır.¹⁵⁹ İbn Mâlik taklitten uzak olmayı seçmiş; özellikle Arap dilinin inceliklerine dair kanıtlar ortaya koymak adına, farklı bir istişhâd yöntemi kullanmıştır. Ele aldığı meseleye bir delil bulmak için öncelikle Kur'ân'a; orada bulamazsa hadîs-i şerîflere; eğer hadîslerden de bir şâhid bulamadıysa eski Arapların şiirlerine başvurmak; bir metod olarak onunla daha ilmî çerçeveye taşınmış ve daha disiplinli bir şekilde kullanılan bir yöntem haline gelmiştir.¹⁶⁰

¹⁵³ el-Kutubî, *Fevâtu'l-vefeyât*, 1/149, 150.

¹⁵⁴ Süleyman Mollaibrahimoğlu, "İbnu'l-Muneyyir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/156, 157.

¹⁵⁵ Dereli, "İbnu'l-Muneyyir'in Zemaşerî'ye Yönelik Dil Eksenli Eleştirilerinin Değerlendirilmesi", 97-114; Mollaibrahimoğlu, "İbnü'l-Muneyyir", 21/156, 157.

¹⁵⁶ İbnu'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fî 'Ilmi't-Taşrif*, thk. Hasen Ahmed el-Osmân (Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1415/1995), 23; el-Kutubî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, 3/106.

¹⁵⁷ Ersönmez, "Arap Dilinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolu II", 37.

¹⁵⁸ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 309; Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/169-171.

¹⁵⁹ Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", 20/169-171.

¹⁶⁰ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 21.

İbn Mâlik'in hayatı, 600 yılında Endülüs'te başlayıp ilim için yapılan hicretler neticesinde Şam'da 672 yılında son bulmuştur.¹⁶¹ Şiir formunu çok güzel kullanan bu alimin hem manzum hem de mensur pek çok eseri bulunmaktadır.¹⁶²

5. Abdulmu'min b. Hâlef ed-Dimyâfî (öl. 705/1306): Abdulmu'min b. Hâlef mühim bir muhaddistir. Şâfiî Mezhebinin mensubu olan bir alimdir. ed-Dimyâfî, dili fasih ve güzel kullanma hususunda dikkatli bir alimdir. ed-Dimyâfî; İskenderiye, Kâhire, hac farizasını yerine getirmek ve oradaki alimlerin ilminden faydalanmak için Hameyn, Şam, Cezire ve Irak'a yolculuklar yapmış ve buradaki alimlerin ilminden ve bilhassa aktardıkları hadîs rivâyetlerinden bir külliyât oluşturacak ölçüde bilgi devşirmiştir. Nitekim hadîs ilmiyle ilgili pek çok eseri gerisinde bırakmıştır. 705 yılında, ders verdiği medresede rahatsızlanarak vefat etmiştir.¹⁶³

6. Abdulazîm b. Abdulkavî el-Munzirî (öl. 656/1258): Bu alim, İbnu'l-Hâcib'in hadîs hocasıdır. Aynı zamanda Abdulmu'min b. Hâlef ed-Dimyâfî'nin hadîs hocaları arasında yer almaktadır¹⁶⁴ Şâfiî mezhebini takip ettiği bilinmektedir. İlk olarak fıkıh ilminde ilerlemiş olsa da kırâat, dil ve hadîs alanlarında da ileri bir seviyeye erişmiştir.¹⁶⁵

7. Abdusselâm ez-Zevâvî (öl. 681/1282): ez-Zevâvî; Mâlikîliğin önde gelen alimlerinden biridir.¹⁶⁶ Kırâat ilminde ciddi bir yere gelmiş ve aynı zamanda fıkıhta da çok büyük gayretler sarf ederek kâdî'l-kudâtlık görevine tayin edilmiştir.¹⁶⁷

8. Ebû Şâme Mağdisî (öl. 665/1267): 599'da Şâm'da doğmuştur. Şâfiîliğin temsilcilerindendir. Kırâat, hadîs ve fıkıh alimidir. Bunlarda derinleştikten sonra tarih ilmiyle de yakından ilgilenmiştir. Döneminin devlet adamlarının takdirini toplasa bile,

¹⁶¹ İbn Mâlik, *Şevâhidü't-Tavdîh ve't-Taşhîh li Muşkilâti'l-Câmi'i's-Şahîh*, thk. Tâhâ Muhsin (Bağdat: Mektebetü İbn Teymiyye, 1413), 6.

¹⁶² Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*; Turan, "İbn Mâlik et-Tai", 20/169-171.

¹⁶³ el-Kutubî, *Fevâtu'l-vefeyât*, 2/408-410.

¹⁶⁴ Ali Osman Ateş, "Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/310-312.

¹⁶⁵ es-Suyûfî, *Husnu'l-muḥâzara*, 1/ 355.

¹⁶⁶ el-Kutubî, *Fevâtu'l-vefeyât*, 2/409, 410.

¹⁶⁷ Ebu'l-Feth Yûnînî, *Zeylu Mirâti'z-zemân* (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmî,1413/1992), 5/173, 174; Adem Yerinde, "Zevâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/305, 306.

hiçbir zaman bu övgülere tenezzül etmemiştir. Sağlam kaynağa dayanan herhangi bir bilgiye rast gelmesi durumunda kendi mezhebinin görüşünü değil, ulaştığı doğruları tercih etmeyi öncelemiştir. Aynı zamanda ziraatla ilgilenmiş; ilim câmiası tarafından bu durumun yadırganması üzerine hâlini 108 beyitlik¹⁶⁸ bir kaside ile arz etmiştir.¹⁶⁹

9. el-Meliku'n-Nâşır Dâvûd. b. Abdilmelik (öl. 656/1258): Babasından sonra Şâm meliki olma görevini üstlenmiştir. Ama onu en çok öne çıkaran şey üst düzey bir devlet adamı olması değil; ilme olan teveccühüdür. Fesâhatte ileri boyuttadır ve bu özellik onun kaliteli şiirler çıkarmasına öncü olmuştur. İbnu'l-Hâcib'den yazmasını istediği *el-Kâfiye*'yi, hocası İbnu'l-Hâcib'e bizzat okumuştur.¹⁷⁰

10. Şeyh Necmuddîn Ahmed b. Muḥassin (öl. 699/1300): İbn Millî olarak tanınmaktadır. Pür dikkatli ve çabuk kavrayan bir yapıya sahip olduğu belirtilir. Dimeşk ve Halep'te çeşitli hocalardan hadîs dersleri almıştır. İbnu'l-Hâcib'den nahiv derslerini ikmal etmiştir. el-'Izz b. Abdisselâm'da fıkıh, usul, kelim ve felsefe dersleri okumuştur.¹⁷¹

2.2.9. İbnu'l-Hâcib'in Eserleri

İbnu'l-Hâcib'in farklı alanlarda verdiği birçok eseri mevcuttur. İlgili başlıkların altında bu eserlere yer verilecektir.

2.2.9.1. Usûl ve Fıkıh Alanındaki Eserleri

1. *Muntehe'l-vuşûl ve'l-emel, fî 'ilmi'l-uşûli ve'l-cedel*: İbnu'l-Hâcib'e ait bir fıkıh usûlü kitabıdır. Onun yaşadığı dönemin telif tarzı göz önünde bulundurulduğunda alışılmışın dışında tarzıyla dikkat çeken bir kitaptır. Kendi ifadesiyle bu kitabın konusu; delillerin ahvâli, kısımları ve mertebelerinin çeşitliliği ile istinbâtn keyfiyeti gibi hususlardan oluşmaktadır. Amacı; Allah'ın koyduğu hükümleri tanımaktır. Bütün

¹⁶⁸ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn*, s. 222-226

¹⁶⁹ Ebû Şâme Maḳdisî, *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyni'n-Nûriyye ve's-Şalâhiyye*, thk. İbrahim ez-Zeybek (Beyrût: Muessetu'r-Risâle, 1418/1997), 5-9; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme Maḳdisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/233-235.

¹⁷⁰ İbnu'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, thk. Fahr Şâlih Suleymân Kâdâre, 1/29.

¹⁷¹ İbnu'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, thk. Fahr Şâlih Suleymân Kâdâre, 1/28, 29.

bunları hedeflerken kullandığı metot ise yine kendi beyanına göre; kelâm ilminin yöntemi, Arapçanın incelikleri ve ahkâm ile ilgili durumları bilmektir.¹⁷²

2. *el-Muhtaşar*: Bu eser, yukarıda verilen fıkıh usulü kitabının özeti mahiyetindedir ki bu sebeple *el-Muhtaşar* ismini almıştır. *Muntehe'l-vuşûl*'den mülhem olarak ortaya çıkmasına rağmen ünü onu geçmiş ve bu eser üzerine pek çok şerhler ve çalışmalar yapılmıştır.¹⁷³ Eserin şârihlerinden biri olan Ebu's-Şenâ' el-İşfehânî (öl.749/1349), bu esere ve müellifi olan İbnu'l-Hâcib'e dair övgülerini epey uzatarak kitabı şerh etmeye başlamış ve bu kitabın hacmi küçük olsa da etkisinin oldukça fazla olduğunu ve pek mühim konuları oldukça sistemli bir şekilde ele alan bir uşûl kitabı olma özelliğini taşıdığını ifade etmiştir. Ayrıca bu eserin inceliklerini ortaya çıkarmak ve anlaşılması zor ifadeleri anlaşılır hale getirmek maksadıyla şerh ettiğini belirtmiştir.¹⁷⁴

3. *Câmi'u'l-ummehât*: İbnu'l-Hâcib'in Mâlikîliğin fikirleri ve içtihatları noktasında telif ettiği fıkıh kitabıdır. En meşhur eserlerinden biridir ki pek çok kez şerh edilmiştir. Bu kitapta yer alan birçok meselenin izahında ve kitabın telifinde 60 dîvândan faydalanılmış ve böylece kitapta 1066 meseleye dair beyanatta bulunulmuştur. İçinde geçen bazı terimlerin, müstakil bir araştırma konusu olabileceği belirtilir. Bununla birlikte sözkonusu terimler yalnızca bu kitaba mahsus değil, bütün Mâlikîliğin umûmî olarak kullandığı kavramlardır.¹⁷⁵

2.2.9.2. Nahiv İlmi Alnındaki Eserleri

1. *el-Kâfiye*: Tam adıyla “*Kâfiye zevi'l-erib fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*” şeklindedir. Gereği olmayan detay ve ihtilaflardan uzak olmasıyla dikkat çeken *el-Kâfiye*, nahiv konusunda bilgi edinmek isteyen için sade ve oldukça yeterli bir kitaptır. Kitabın ne derece mühim bir vazifeyi gördüğüne işaret etmek üzere şerhlerine dair bir

¹⁷² İbnu'l-Hâcib, *Muntehe'l-vuşûl ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-uşûl ve'l-cedel* (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985), 3.

¹⁷³ Kılıç, “*İbnu'l-Hâcib*”, 21/55-58.

¹⁷⁴ Ebu's-Şenâ' Şemsuddîn Mahmûd b. Abdîrahmân b. Ahmed el-İşfehânî, *Beyânu'l-Muhtaşar Şerhu Muhtaşar-i İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ (es-Su'ûdiyye: Dâru'l-Medenî, 1406/1986), 1/5, 6.

¹⁷⁵ İbnu'l-Hâcib, *Câmi'u'l-ummehât*, thk. Ebû 'Abdîrahmân el-Ahîdar el-Ahîdarî (Beyrût: el-Yemâme, 1421/2000), 9, 10; Mehmet Türkmen, “İbn-i Hacib”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (- 1989), 341.

bilgiyi aktarmak yerinde olacaktır: Bu kitap üzerine oluşan literatüre dair incelemede bulunan Târik Necm ‘Abdullâh; Arapça olarak yazılmış 142 şerhten bahsetmekte, ayrıca Türkçe ve Farsça verilmiş sayısız şerhi tespit ettiğini aktarmaktadır. Rağî el-İsterâbâdî (öl. 688/1289)’nin bu kitap üzerine yazdığı şerhi, yine Abdurrahmân Câmî (öl. 898/1249)’nin *el-Fevâidi’l-Dıyâiyye* ismini verdiği eseri; en meşhur şerhleri arasında zikredilebilir.¹⁷⁶ Ahmed b. Muhammed er-Raşâş (öl. 656/1258), İbn Mâlik el-Endelusî ve es-Suyûtî (öl. 911/1505) gibi meşhur isimler, yine *el-Kâfiye*’yi şerh eden alimler arasında yerlerini alırlar.¹⁷⁷

2. *Şerhu’l-Kâfiye*: Yüzlerce şerhi bulunduğu işaret edilen bu önemli eserin ilk şârihi, müellifin kendisi olmuştur.

3. *Şerhu’l-Vâfiye fi nazmi’l-Kâfiye*: İbnu’l-Hâcib bu eseri, el-Meliku’n-Nâsır Dâvud b. el-Meliki’l-Mu‘azzam’a okutmak üzere *el-Kâfiye*’yi nazmederek oluşturmuştur. Aynı zamanda kendisi *el-Vâfiye*’yi şerh etmiştir.¹⁷⁸

4. *el-Îzâh fi Şerhi’l-Mufaşşal: el-Mufaşşal*’ın şerhlerinden biri olup üzerinde genişçe durulacağı için burada uzun bir açıklamaya yer verilmeyecektir.

6. *el-Emâli’n-nahviyye*: İslami ilimlerin pek çoğunda “emâli” tarzında eserler verildiği gibi, Arapçada da bu tarz eserlerin varlığına rastlamak mümkündür. Hatta Ebû Ali el-Kâlî (öl. 356/967) ya da İbnu’s-Şecerî (öl. 542/1148) gibi alimlerin bu hususta eserleri vardır. İbnu’l-Hâcib’in *el-Emâli*’si bu alanda o kadar övgüyle karşılanmıştır ki, bazı alimler onun bu konuda en önde olduğunu ifade etmişlerdir. Bu modelde yazılan eserlerde, genelde şiir, edebiyat ya da dilbilgisine dair notların hepsi karışık bir halde verilirken; İbnu’l-Hâcib’inki yalnızca nahiv konularını derleyecek şekilde bir düzenle toplanmıştır. Ayrıca âyetleri, el-Murtażâ’nın *Emâli*’sinde olduğu

¹⁷⁶ İbnu’l-Hâcib, *el-Kâfiye fi ‘ulmi’n-nahv*, thk. Şâlih Abdulażîm eş-Şâ‘ır (Kâhire: Mektebetu’l-Âdâb, 2010), 4.

¹⁷⁷ İbnu’l-Hâcib, *Şerhu’l-Vâfiye nazmu’l-Kâfiye*, thk. Mûsâ Benây el-‘Alilî (Necf: Raf‘u’l-Musâhim, 1400/1980), 25-51.

¹⁷⁸ İbnu’l-Hâcib, *Şerhu’l-Vâfiye nazmu’l-Kâfiye*, 51, 52; Kılıç, “İbnu’l-Hâcib”, 21/55-58.

gibi inancını dikte etmek için değil¹⁷⁹, i'râba delil olsun diye örnek göstermiştir. Bu eser alanında temayüz etmiş bir eser olarak görülmektedir.¹⁸⁰

7. *Risâle fi'l-'aşr*: Arapçadaki “عشر” sayısının, birbirine zıt olan “أول” ve “آخر” sıfatlarına işaret etmek üzere kullanılacağını konu alan küçük bir risaledir. Toplamda iki buçuk sayfadan oluştuğu bilinmektedir. Bu küçük risalenin Berlin’de basılmış bir nüshası bulunmaktadır. İstanbul’da ise, *el-Emâlî*’nin arkasına eklenmiş olarak mevcut olduğu zikredilmektedir.¹⁸¹

8. *I'râbu ba'dı Âyât mine'l-Ḳur'âni'l-'azîm*: Bu eser, bazı âyet-i kerîmelerin i'râbı ile ilgili olarak nahivsel bir açıklama getirmeyi amaçlamıştır.¹⁸²

2.2.9.3. Sarf İlmi Alanındaki Eserleri

1. *eş-Şâfiye*: İbnu'l-Hâcib’in sarf alanında yazdığı eserlerinden biridir. Bu eser, önce kendisi tarafından, ardından bu kitaba teveccüh gösteren birçok alim tarafından şerh edilmiştir.¹⁸³

2. *Şerhu'ş-Şâfiye*: İbnu'l-Hâcib’in kendi eseri olan *eş-Şâfiye*’ye dair yazdığı şerhidir.¹⁸⁴

2.2.9.4. Edebiyat ve Arûzla İlgili Eserleri

1. *Cemâlu'l-'Arab fi 'ulmi'l-edeb*: İbnu'l-Hâcib’in “*el-Maḳşadu'l-celîl fi 'ulmi'l-Ĥalîl*” diye adlandırarak yazdığı manzûmesidir. Bu eser *Cemâlu'l-'Arab fi 'ulmi'l-edeb* ismiyle neşredilmiştir.¹⁸⁵ Arûz ve kâfiye ölçüleriyle yazılmış bir manzûmedir. Sade bir üslupla 173 beyit şeklinde tanzim edilmiştir. İlk üç beyit hamdele ve salveleden; 4. beyit bu manzûmenin yazılış maksadından; 5. beyitten 16.

¹⁷⁹ el-Murtaẓâ’nın nahiv doğrultusunda oluşan *el-Emâlî*’sinde örnek verdiği âyetleri, Mu'tezililiği yaymak için kullandığı kaydedilir.

¹⁸⁰ İbnu'l-Hâcib, *Emâlî İbn Hâcib*, 1/43.

¹⁸¹ İbnu'l-Hâcib, *Emâlî İbn Hâcib*, 32.

¹⁸² el-Keḥhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 2/366; İhlâş Naşru'r-rîḥ Huseyn, *Menhecu İbni'l-Hâcib ve Mezhebuhu'n-naḥviyyu min ḥulâli kitâbihî el-Ḳâfiye* (Sudan: Câmi'atu Ummi Dermâni'l-İslâmiyye, Kulliyetu'd-dirâsâti'l-'ulyâ, Yüksek Lisans Tezi, 1426/2005), 10.

¹⁸³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, thk. Mehmed Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge, 2/1120.

¹⁸⁴ İbnu'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'ulmi't-taṣrîf*, 25.

¹⁸⁵ Demir, “İbnü'l-Hâcib: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Yönü”, 166.

beyte kadar el-Ĥalîl b. Aĥmed'in dilde koyduğu kâidelerden; 17 ve 22. beyitler arasında bu manzûmeye dair prensip ve kurallardan; 23. beyitten 153. beyte kadar devam eden uzunca bir aralıkta Arap Şiirinin bölümlerinden; 154 ve 166. beyitler arasında Arap Őiirindeki kâfiye ölçülerinden ve nihayet 167'den son beyit olan 173'e kadar Arap Şiirinin kusurlarından bahseder. Görüldüğü üzere İbnu'l-Ĥâcib bu kasidesini 7 bölüme ayırmış ve konu bütünlüğünü gözeterek mesajını vermeyi hedeflemiştir. Ayrıca bu manzûmesinin üzerine de Şerhler yazılmıştır.¹⁸⁶

2. *el-Kaşîdetu'l-muveŐŐeĥa bi'l-esmâ'i'l-muenneseti's-semâ'iyye*: 23 beyitten müteşekkil arûz vezniyle yazılmış bir kitaptır. Hacmi oldukça küçüktür.¹⁸⁷

2.2.9.5. Akâidle İlgili Eseri

1. *Aĥîdetü İbni'l-Ĥâcib: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* "İbnu'l-Ĥâcib" maddesine müracaat edildiğinde bu eserin İbnu'l-Ĥâcib lakabıyla tanınan başka alimlere ait olabileceği ifade edilir.¹⁸⁸ Aynı ansiklopedinin "Akîdetü İbni'l-Ĥâcib" maddesinde ise bu eserin Mâlikî alimi olan Ebû 'Amr Osmân b. Ömer İbnü'l-Ĥâcib'e ait bir akâid risalesi olduğu zikredilir.¹⁸⁹ Eserle ilgili çalışma yapan kitaplarda yer alan bilgiler incelendiğinde bu eserin, *el-İzâh'ın* müellifi olan İbnu'l-Ĥâcib'e ait olduğu anlaşılacaktır.¹⁹⁰ Bu eser, bir akâid kitabıdır ve EŞ'arîliğin temel prensipleri çerçevesinde hazırlanmış olup iki varaklık bir risale hüviyetindedir.¹⁹¹

2.2.9.6. Osmanlı Medreselerinde Okutulan Eserleri

Her ne kadar eserleri üzerinde etraflı bir açıklama yapılmış olsa da Osmanlı medreselerinde İbnu'l-Ĥâcib'in sarf ve nahiv ile ilgili olan eserlerine gösterilen rağbet,

¹⁸⁶ İbnu'l-Ĥâcib, *el-Maĥşadu'l-celîl fi 'ilmi'l-Ĥalîl*, "el-Maĥşadu'l-celîl fi 'ilmi'l-Ĥalîl li-Ebî 'Amr Cemaluddîn 'Osmân b. 'Ömer b. Ebî Bekr el-ma'rûf bi' İbni'l-Ĥâcib", Maĥmûd Muhammed el-Âmûdî, *Mecelletu'l-Câmiati'l-İslâmiyye* 15/2 (Mart 2007), 3.

¹⁸⁷ Kılıç, "İbnu'l-Ĥâcib", 21/55, 58.

¹⁸⁸ Kılıç, "İbnu'l-Ĥâcib", 21/55, 58.

¹⁸⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Akîdetü İbni'l-Ĥâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/257, 258.

¹⁹⁰ İsmâil Paşa el-Bâbânî, *Hediyyetu'l-'arîfin esmâu'l-muellifin ve âŐâru'l-muŐannifin* (İstanbul: Vekâletu'l-Me'ârif, 1951-1955), 1/655; Muhammed b. Ebi'l-Faẓl Kâsım el-Bekkî, *Tahrîru'l-meĥâlîb limâ tedammenethu 'Aĥîdetü İbn Ĥâcib*, thk. Neẓẓâr Ĥamâdî (Beyrût: Muessesetu'l-Me'ârif, 1982).

¹⁹¹ Mehmet Türkmen, "İbn-i Ĥâcib", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (- 1989), 341.

bu konuda müstakil bir başlığın açılması ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Bu ilgi öyle bir boyuttadır ki, onun eserleri yanında, eserlerine yazılan şerhler bile müderrislerin gözdesi haline gelebilmiştir. Sarf ve nahiv tedrisi için kullanılan eserlerinin değerlendirmesi şu şekilde yapılabilir:

İlk olarak Osmanlı medreselerinde sarfa dair en önemli eserlerin başında yer alan *eş-Şâfiye* isimli eserine değinmek gerekirse; bu eserin medreselerde ileri seviyeye sahip öğrencilere okutulduğu kaydedilmektedir.¹⁹²

eş-Şâfiye'nin kıymetiyle ilgili olarak gramere dair üç temel kaynaktan biri olduğu belirtilmektedir. Diğer iki kaynak ise Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, ez-Zemaşerî'nin *el-Mufaşşal* isimli eseridir. İbnu'l-Hâcib, her iki alimin izlerini takip etmiş, fakat olduğu gibi aktarımda bulunmayıp karışık olarak verilen sarf ve nahiv konularını birbirinden ayırarak ilim meraklılarının istifadesine sunmuştur. Bu özelliğiyle o müceddid bir alimdir.¹⁹³

eş-Şâfiye'nin Osmanlı medreselerinde eserin aslı kadar revaçta olan şerhi, *Çârperd* isimli eserdir. Yusuf Fahreddîn el-Çârperdî (öl. 746/1346) isimli Şâfiî fakihi ve dil aliminin yazdığı bir şerhtir.¹⁹⁴

Medreselerde *eş-Şâfiye*'nin başka bir şerhi daha rağbet görmüştür. Kara Sinan (öl. 885/1480?) lakabıyla meşhur Sinâneddîn Yûsuf b. Abdulmelik'e aittir. Şerhinin ismini *eş-Şâfiye* şeklinde düzenlemiştir.¹⁹⁵

eş-Şâfiye'nin medreselerdeki itibarına değindikten sonra; İbnu'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye*'nin kardeşi olarak nitelediği *el-Kâfiye*'ye yer vermek gerekir. Osmanlı medreselerinde nüfuzu olan bir nahiv kitabıdır. Eser isim, fiil ve harf başlığıyla bütün gramer kurallarına değinen oldukça kapsamlı bunun yanında veciz bir kitaptır. Yine *eş-Şâfiye* gibi ileri düzey bir kitap olarak addedilip seviye itibariyle yüksek olan

¹⁹² Betül Can, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Kitaplar", *Turkish Studies International Periodical for the Languages* 12/34 (- 2017), 492.

¹⁹³ Hulusi Kılıç, "eş-Şâfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/247, 248.

¹⁹⁴ Can, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Kitaplar", 492.

¹⁹⁵ Can, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Kitaplar", 492.

öğrencilere okutulması uygun görülmüştür. Üzerine pek çok şerhin yazıldığıının eklenmesi gerekir. Dilinin nisbeten ağırlığı dolaysıyla üst düzey öğrencilere okutulması ve böylece daha anlaşılır hale getirme arzusu; bu eserin şerh edilme nedeni olarak söylenebilir.¹⁹⁶

el-Kâfiye üzerine oluşturulan pek çok şerh ya da muhtasar mevcuttur. Fakat Osmanlı medreselerindeki şöhreti bakımından Molla Cami'nin muhtasarının üzerinde durulması elzemdir. *el-Fevâidu'd-đ-điyâiyye*, Osmanlı'da okutulan bir ders kitabı olmasının yanında; halen medrese usulü ders veren eğitim yerlerinin tercih ettiği bir kitap olarak geleneğin devamı kendisiyle sağlanmaktadır.¹⁹⁷

2.2.10. İbnu'l-Hâcib'in Vefâtı

Alimler arasında, İbnu'l-Hâcib'in vefat yılına dair bir ihtilaf bulunmamaktadır. Bu alime kitaplarında yer veren bütün müelliflerin ortak görüşü vefatının 646 yılında gerçekleştiği şeklindedir. Bununla birlikte ufak detaylar konusunda bazı ihtilaflar söz konusudur. İbn Ebî Şâme “Bize, Şeyh Ebû ‘Amr İbnu'l-Hâcib'in İskenderiye'de h. 646 yılının Şaban'ında vefat ettiği haberi ulaştı.” diyerek bu bilgiyi haber vermiştir.¹⁹⁸ İbnu'l-Hâcib'e dair uzun bilgiler verdiği bilinen bir diğer alim İbn Hâlikân ise “Ebû ‘Amr İbnu'l-Hâcib'in İskenderiye'ye son gidişinden çok müddet geçmeden, 26 Şevval 646 yılında bir perşembe günü vefat ettiği haberi bize ulaştı.”¹⁹⁹ sözleriyle bu durumu aktarmıştır.

ez-Zemahşerî ve İbnu'l-Hâcib'in hayatları ve ilme dair katkılarının anlatıldığı bu bölümden sonra; *el-Îzâh* ile ilgili olan bölüme geçiş yapılabilir.

¹⁹⁶ Şükran Fazlıoğlu, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (-2003), 102; Kılıç, “el-Kâfiye”, 24/153, 154; Eren Ertürkoğlu, “İbnü'l Hâcib'in El-Kâfiye'sinin Manzûm Kâfiye Mefhûmu İsimli Türkçe Tercümesi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 62/1 (-2022), 48.

¹⁹⁷ Kılıç, “el-Kâfiye”, 24/153, 154; Fazlıoğlu, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, 102.

¹⁹⁸ Ebû Şâme, *Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 182.

¹⁹⁹ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/250.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-ÎZÂH'IN MUHTELİF YÖNLERİYLE İNCELEMESİ

3.1. *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufassal*'ın İncelemesi

Bu bölümde *el-Îzâh* üzerine; konusu, muhtevası, üslûp özellikleri, şerh metodu ve istişhâd yöntemi gibi hususlarda incelemeler gerçekleştirilecek ve elde edilen sonuç ile kitabın tanıtımı yapılacaktır.

3.1.1. *el-Îzâh*'ın Türkiye'de Bulunan Yazma Nüshaları

el-Îzâh'a ait Türkiye'de bulunan yazma eserler, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının sunduğu bilgiler vasıtasıyla incelendiğinde; bu eserin kütüphanelerin veri tabanında kayıtlı 50'nin üzerinde yazma nüshasının olduğu görülecektir. Ayrıca söz konusu nüshaların özellikleri, Yazma Eserler Kurumunun yer verdiği görüntüler aracılığıyla incelenmiştir. İlgili eserlerin birkaçı hariç hepsinin görüntüsünün mevcut olması, bu anlamda bir avantaj sağlamıştır. Belirtilen kurumda *el-Îzâh*'ın bazı yazma nüshaları; İbnu'l-Hâcib'in vefatına yakın istinsâh edilmesi ve yazısının düzgün olması gibi özellikler dikkate alınarak gözden geçirilmiştir. Bazı yazma eserlerin tetkiki neticesinde ortaya çıkan sonuç aşağıdaki gibidir:

İbnu'l-Hâcib'in vefatından 33 yıl sonra gibi kısa bir zaman diliminde 679 yılında yazılan bir nüsha mevcuttur. *el-Îzâh*'ın bu nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami Koleksiyonunda kayıtlıdır. Kitabın özel boyutları yanında, satır sayısı 27, yaprak sayısı ise 217 olarak belirtilmektedir. Bu nüshaya dair görüntüler incelendiğinde, müstensihin yazısının oldukça düzgün olduğu görülür. Yine kitabın baskısıyla²⁰⁰ bu nüshanın ilk sayfaları karşılaştırıldığı zaman; herhangi bir farklılığa rastlanmadığı da belirtilebilir. Eserin müstensihinin, ez-Zemaşerî ve İbnu'l-Hâcib'in sözlerinin ayırt edilmesini sağlamak maksadıyla; kırmızı kalemle ilgili yerleri yazarak daha belirgin hale getirmeyi tercih etmesinin okuyucu için kolaylık sağladığı belirtilebilir. Aynı zamanda, bu nüshanın kenarlarında notlar da mevcuttur.²⁰¹

Süleymaniye Kütüphanesi Amcazade Hüseyin Koleksiyonunda yer alıp 663 yılında istinsâh edilen bir yazma eserin daha kayıtlarda yer aldığı görülmektedir. Bu eserin incelenme nedeni, müellife yakın bir zamanda yazılmış olmasıdır. Eser,

²⁰⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân.

²⁰¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 356156).

paylaşılan görüntülerden incelendiğinde; oldukça düzenli bir yapıda olduğu, müstensihinin yazısının güzel olduğu görülecektir. Ayrıca, sayfada cetvelle bir çerçeve oluşturulmuş, 19 satır halinde sayfa düzeni sağlanmıştır. Ayırt edilmesi istenen yerler, kırmızı kalemle çizilerek belirgin hale getirilmiştir. Eserin incelenen kısımlarına istinaden, mevcut baskılarla uyumlu olduğu söylenebilir. Ayrıca kitabın sonunda bu eserin Bağdât'ta istinsâh edildiğine dair bir kayıt yer almaktadır.²⁰²

Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde, Müstensih Mürsel b. İsmail er-Rûmî tarafından 29 Cemaziyevvel 860 tarihinde istinsâh edilen başka bir yazma eserin kaydına daha rastlanmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in incelemesinden geçtiğine dair bir not bulunan bu nüsha, belirtilen özelliği sebebiyle ilgi çekicidir ve düzenli bir yapıya sahiptir. Hattı son derece güzel olup, başlıklar kırmızı ile belirgin hale getirilmiştir. Her sayfa 29 satırdan müteşekkildir ve toplamda 253 yapraktan oluşmaktadır. Ayrıca cetvelle bir çerçeve oluşturulduğu gözlemlenmektedir. Bu eserle ilgili hem temellük kaydı hem de vakıf kaydına dair bilgiler görülmektedir.²⁰³

el-Îzâh'ın Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında kayıtlı iki adet matbu nüshası da vardır. Ancak görüntü izni bulunmamaktadır. İlgili kurumun sunduğu veriler ışığında, *el-Îzâh*'ın Türkiye'de pek çok yazma nüshasının olması ve aynı zamanda yazısı düzgün olan bazı nüshaların padişahların incelemesinden geçmesi; Osmanlı devrinde bu esere ve müellifine olan teveccühün bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

3.1.2. *el-Îzâh* Üzerine Çalışma Yapan Muhakkikler

Eserin, Mûsâ Benây el-'Alîlî'nin tahkîkini gerçekleştirdiği bir baskısı mevcut olup iki cilt halinde neşredilmiştir. 1402/1982 yılında, Irak Kültür Bakanlığı aracılığıyla yayımlanmıştır. İki cildinin tamamı 1672 sayfadan müteşekkildir. Muhakkikin bu çalışmasını oldukça disiplinli yaptığı gözlemlenmiştir. el-'Alîlî, altı tane yazma nüshadan faydalandığını belirterek bu nüshaların özelliğine temas etmiştir. Ayrıca her bir nüsha için birinde olup diğerinde olmayan hususları kitapta belirtmek üzere bir rumuz belirlemiştir. Aynı şekilde *el-Îzâh*'ta kullanılan şahidleri, okuyucunun

²⁰² İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, 197040).

²⁰³ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal* (İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 1675).

daha net anlayabilmesi için, her birinde farklı bir parantez kullanmış ve kitabının başında bu özel rumuz ve parantezlerin hangi manaya geldiğini açıklamıştır.

Eserin, İbrâhîm Muhammed Abdullâh'ın tahkîk ederek ilim dünyasına kazandırdığı bir başka baskısı daha mevcuttur. Bu tahkik, 1425/2005 yılında iki cilt halinde neşredilmiştir. Birinci cildi 724, ikinci cildi ise 704 sayfadan müteşekkildir. Neşrinin “Dâru Sa‘du‘d-dîn” tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Mûsâ Benây'ın tahkik ettiği *el-Îzâh*'a atıfta bulunan İbrâhîm Muhammed Abdullâh, bu çalışmayı takdir etmekle birlikte; bazı hususiyetlerini yeterince özenli bulmadığını ve bazı kelimelerin doğru yazılmaması gibi hatalar tespit ettiği için yeniden tahkik yapmaya karar verdiğini belirtir.²⁰⁴

el-Îzâh'ın, muhakkiki Muhammed Osmân olan, bir başka tahkikli baskısı daha mevcuttur. 2011 yılında Lubnân'da, Dâru'l-kutubi'l-‘ilmiyye öncülüğünde bu eserin neşri gerçekleşmiştir. Tek bir cilt halinde matbudur. Mukaddimedede verilen bilgilere göre, iki yazma eserden faydalanılarak eserin tahkîk işlemi gerçekleştirilmiştir. el-Mektebetu'z-Zâhira nüshası olarak belirtilen birinci kaynağın kısaca özelliklerinden bahsedilmektedir. Öyle ki bu nüshanın yazısının oldukça düzgün olup 27 satırdan oluşan bir düzene sahip olduğu, muhakkik tarafından belirtilmektedir. İkinci nüsha ise, en-Nushatu'l-Halebiyye olarak kaydedilmektedir. Yine oldukça iyi bir nüsha olduğu, yazısının açık ve anlaşılır derecede büyük olduğu, ayrıca 21 satırdan müteşekkil olduğu, nüshaya dair özellikler kapsamında zikredilmektedir. (Belirtilen kütüphanelerin sayfalarına giriş yapılmış; ancak bu iki nüshaya ulaşamadığı için, inceleme gerçekleştirilememiştir.) Bu kitap, 752 sayfadan oluşmaktadır. *el-Îzâh*'ı değerlendirmeyi hedefleyen bu çalışmada kullanılacak olan tahkikli eser, tahkiki Muhammed Osmân'a ait olan bu baskıdır.

3.1.3. *el-Îzâh*'ın Temel Konuları

el-Îzâh'ın temel konularını daha net görebilmek adına tablo oluşturulmuştur. Aşağıdaki tablo oluşturulurken içindekiler bölümü aynen aktarılmamıştır. Bir başlık

²⁰⁴ İbrahim Muhammed Abdullâh, “Mukaddime”, *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal*, İbnu'l-Hâcib, thk. (b.y. Dâru Sa‘du‘d-dîn, 1425/2005).

altına girebilecek hususlar aynı konunun altında toplanmıştır. *el-Îzâh*, *el-Mufaşşal* üzerine yazılan bir şerh olduğu için, onunla aynı doğrultuda ilerlediği tahmin edilebilir. İkisini birbirinden ayıracak yer ise muhtevasının incelendiği başlık olacaktır. Dört bölüm ve bu dört bölümün içerdiği temel konular, aşağıda belirtildiği gibidir:

BİRİNCİ BÖLÜM: İSİMLER - الأسماء
MUSANNİFİN MUKADDİMESİNİN ŞERHİ
İSMİN ÇEŞİTLERİ
Kelime ve Kelâm Cins isim Lakab ‘Alem
MU‘RABÂT
Merfû‘ât 1. Merfûâtta olan fâ‘ilin özellikleri 3. Mubteda ve haberle ilgili izahat 4. İne ve kardeşlerinin haberinin değerlendirilmesi 5. Cinsin hükmünü nefyeden ‘ın haberinin değerlendirilmesi
Manşûbât 1. Mef‘ûl-u mutlak 2. Mef‘ûl-u bih 3. Munâdâ 4. Mendûb 5. İhtişâş 6. Terhîm 7. Tahzîr 8. Tefsîr 9. Mef‘ûl-u fih 10. Mef‘ûl-u me‘ah 11. Mef‘ûl-u leh 12. Hâl 13. Temyîz

14. İstišnâ'
15. İnne ve Kâne ayrıca buna benzeyen 'âmillerin isim ve haberleri mevzusu
16. Cinsin hükmünü nefyeden لا ile manşûb olma
17. Leyse'ye benzeyen (لا، ما) harflerin haberi
Mecrûrât
İzâfet
TEVÂBİ'
1. Te'kîd
2. Sıfat
3. Bedel
4. Atfu'l-beyân
5. Harfle Atıf
MEBNİYYÂT
1. Mużmarât
2. İsm-i işaretler
3. el-Mevşûlât
4. İsim fiiller ve şavt
5. Murakkebât
6. Kinâyât
7. Zarflar
İSİMLERİN ÇEŞİTLİ BAKIMLARDAN KISIMLARI
1. Teşniye ve cemi
2. Muzekker ve Muennes
3. İsm-i taşgîr
4. İsm-i mensûb
5. Sayı isimleri
6. Maşşûr ve memdûd isimler
FİİL GİBİ AMEL EDEN FİLDEN TÜREYEN İSİMLER
1. Masdar
2. İsm-i fâ'il
3. İsm-i mef'ûl

4. Sıfat-ı muşebbehe   5. İsm-i tafđıl   6. İsm-i zamân, ism-i mekân   7. İsm-i âlet   8. Şulâsî, rubâ'î, humâsî isimler
İKİNCİ BÖLÜM: FİLLER - الأفعال
ZAMAN YÖNÜNDEN FİLLER
1. Mâzî Fiil   2. Mużârî' Fiil   3. Emir Fiil
FİLLERİN SINIFLARI
1. Mute'addî ve ğayr-ı mute'addî/lâzım fiil   2. Ef 'âl-i kulûb   3. Nâkış fiiller   4. Ef'âl-i muķârabe   5. Medħ ve zemm fiilleri   6. Ta'accub fiili   7. Şulâsî fiil
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: HARFLER - الحروف
HARFLERİN ÇEŞİTLERİ
1. İżâfet harfleri   2. Fiile benzeyen harfler (الحروف المشبهة بالفعل: إن، أن...)   3. Atıf Harfleri   4. Nefy harfleri   5. Tenbîh harfleri   6. Nidâ' harfleri   7. Tasdîk harfleri   8. İstisnâ' harfleri   9. Muhataba işaret etmek üzere kelimeye birleşen كاف ve تاء harfleri   10. Masdar yapan harfler (ما، أن)

11. Tahşîş harfleri (...لوما، لولا)
12. Takrîb harfi
13. İstikbâl harfleri
14. Soru harfleri
15. Şart harfleri
16. Sebep bildiren harf: ta'lîl harfi
17. Rağ' harfi (sakındırma)
18. Harf-i ta'rîf ve kıasemin cevabının başına gelen harfler... gibi amaçlarla kullanılan lâm harfleri
19. Muenneşlik tâsı
20. Beş sureti bulunan tenvîn harfi
21. İki türü bulunan te'kîd nûnu
22. Sukût hâ'sı
23. Vakıf şîni
24. İnkâr harfi
25. Tezekkur lâ'sı

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: MÜŞTEREK - المشترك

1. İmâle
2. Vaqf
3. Kıasem
4. Hemzenin Tahfîfi
5. İltikâu's-sâkineyn
6. Kelimelerin ilk harfinin okunuşu
7. Zâid Harfler
8. İbdâl
9. İ'tilâl
10. İdgâm

3.1.4. *el-Îzâh*'ın Muhtevâsı

el-Îzâh'ın muhtevâsı oldukça yoğundur ve her bir başlığın içeriği aşağıda belirtilecektir.

3.1.4.1. Musannifin Mukaddimesinin Şerhi

el-Îzâh, şârihin bizzat kendisinin mukaddimesi ile değil; musannifin mukaddimesinin şerh edilmesiyle başlamaktadır. Şârih burada musannifin sözlerindeki maksadı kelime kelime incelemiştir. Şârihin; ez-Zemaşşerî hakkındaki kanaatini belirtmesi anlamında, değerlendirmelerinden bir bölümüne yer verilebilir. Şârih, ez-Zemaşşerî'nin “Beni, Arap dili alimlerinden kılan Allah'a hamdolsun.” şeklinde başlayan mukaddimesinin bu cümlesinde geçen جَعَلَنِي “...beni kılan” sözcüğünü alır ve “Allah'ın kitâbının mânâlarını anlayacak ve Allah Rasûlünün sözlerinin anlamını idrak edecek şekilde onu Arap dili alimlerinden kılması; hamedilecek bir nimettir.” sözleriyle açıklar. Bu anlamda şerh etmeye mukaddimeden itibaren başlaması oldukça anlamlıdır. Hatta mukaddimenin izahında, kendisi de uzun şiirlerden örnek vermek suretiyle açıklamalar yapmıştır.²⁰⁵

3.1.4.2. *el-Îzâh*'ın İsimler Bahsi

el-Îzâh'ın üzerinde durduğu ilk mevzu, isimlerdir. Eserin bölümleri arasında en karmaşık ve en çok detayın belirtildiği kısım burasıdır. İsimler konusunun içerdiği birçok fasıl bulunmaktadır. Bu çalışmada isimler konusuna yer verilirken açılacak başlıklar, eserde yer alan bütün fasılları çalışmaya yansıtarak değil; aynı başlığın altında toplanabilecek hususları bir çatıda birleştirmek şeklinde olacaktır.

3.1.4.2.1. Kelime ve Kelâm

Kitabın birinci bölümünde *el-Mufaşşal* ile paralel olarak, isimlerle ilgili detaylara girilmeden önce, kelime ve kelâm ile ilgili açıklamalara yer verilmektedir. İbnu'l-Hâcib, *el-Mufaşşal*'ın neden kelimenin tarifıyla başladığını evvela açığa

²⁰⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 19-25.

çıkarmaya çalışır. Şârihin; *el-Mufaşşal*'da geçen kelime tarifini bütün olarak verdikten sonra, kelime kelime verilen tanımı irdelediği görülmektedir.²⁰⁶

Bu fasıldaki başka mesele ise kelimenin kaç a ayrıldığıdır. ez-Zemaşerî kelimeyi "İsim, fiil ve harften oluşmak üzere üç çeşit olan cins" şeklinde tarif eder. İbnu'l-Hâcib bu cümleyi aynen verir ve "cins" sözcüğünün bu tanıtmda hangi anlamı ifade ettiğini açıklamaya çalışır. Kelime sözcüğünün; isim, fiil ve harfi isimlendirmek üzere kullanıldığını; bu itibarla da "kelime"nin bu türlerden her birine ait türü içermesi hasebiyle cins olarak nitelendiğini ifade eder. Cinsin hakikatinde bütün kelimelerin mevcut olduğunu zikrederek konuyu mantık bütünlüğü içinde ele alır.²⁰⁷

Kelime ile ilgili detaylar açıklandıktan sonra "kelâm" konusu üzerinde durulur. Şârih, ez-Zemaşerî'nin kelâm tarifini aynen verir. Buna göre kelâm, "Birinin diğerine isnâd edildiği, en az iki kelimedenden oluşan murekkeptir." anlamına gelmektedir. Burada İbnu'l-Hâcib; "isnâd" kelimesinin tarifte yer almasının gerekçesine değinmiştir. Isnâd ifadesi yalnızca "haber verme" manasını taşımaz. Yani yalnızca "ihbâr" anlamı taşıyan terkipler cümle olarak değerlendirilmez. Bu sebeple anlamın genelliğini ifade etmek için "isnâd" kelimesinin kullanıldığına işaret eder. Ayrıca kelâmın öğelerinin ya iki isimden ya da fiil ve isimden oluşacağını belirten ifadelere de şârih yer vermiştir. Harfin, kelâmın oluşması için bir öge olamayacağını; isim ve fiilin kendisiyle haber verme ve kendisi hakkında haber verilme özelliklerine sahip olduğuna dayanarak, harfin böyle bir özellikten yoksun olduğunu belirtmek suretiyle ez-Zemaşerî'ye ait olan deliller zikredilir. Ancak şârih tam burada, "cumle-i mufîd" ve "cumle-i ğayr-ı mufîd" terimlerine işaret eder. Munâdâ konusunu örnek verir ve mesela بِأَيِّ دِيYE seslendiğinde aslında bunun harf ve isimden oluşan bir cumle-i mufid olacağını, çünkü buradaki nidâ' ve munâdâ ile oluşan terkîbin cümle yerine geçeceğini, ayrıca bunun nahivcilerin ekserisinin görüşü olduğunu belirtir. Burada nahivcilerin görüşüne

²⁰⁶ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 23; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 26.

²⁰⁷ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 23; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 27.

atıfta bulunarak, ez-Zemaḥşerî'nin cümlelerin öğelerini isim ve fiille sınırlamasını kabul etmediğini belirtmiştir.²⁰⁸

3.1.4.2.2. Cins İsim ve 'Alem

1. Cins isim: Cins isimle ilgili olarak; ez-Zemaḥşerî tarafından مِنْ أَصْنَافِ الْأَسْمَاءِ: “İsmin çeşitlerinden olan cins isim: Bir şeyle alakalı olan, her şeyle ve benzeri her şeyle alakalı olandır.” ifadeleriyle bir fasıl başlığı verilmiştir. İbnu'l-Hâcib'in bu başlık hakkındaki yorumu da bu şekildedir ve bu sözleri isabetli bulduğunu belirtir. Ancak وَهُوَ مَا عَلِقَ عَلَى شَيْءٍ لَا يَعْينُهُ “Bizzat olmasa da bir şeyle alakalı olandır.” şeklinde, yukarıdaki cümlelerin tamamlanmasının daha doğru olacağını belirtir. *el-Mufaşşal*'da geçen cins ismin; madde ve mânâ ismi şeklindeki ayrımına yer verdikten sonra İbnu'l-Hâcib, يَعْينِي “Anlamına gelir.” fiiliyle bunun ne anlama geleceğini izah etmektedir. Aynî isim ve mânâ isminin çeşitleri üzerinde durur. Her ikisinin sıfat olan ve sıfat olmayan şeklinde ayrıldığına temas edip örnekler belirtir. Bu kısma dair İbnu'l-Hâcib herhangi bir itirazda bulunmamıştır.²⁰⁹

2. 'Alemler: Cins ismin çeşitlerinin belirtilmesinin akabinde 'alem isminin tanımını ve çeşitlerine değinilir. 'Alemin; isim, künye ve lakap şeklinde sınırlandırılması hususu şârih tarafından delillendirilir. Ayrıca isim, künye ve lakap olarak çeşitleri belirtilen 'alemlerin; mufred, murekkeb, menkûl ya da murtecel olarak ayrılacağı hususu üzerinde durulur. Musannifin verdiği şiirler izah edilirken, şârihin de başka şiir örnekleri vererek konuyu daha detaylı anlattığı görülmektedir.

وَبُنُو يَهْرُ عَلَى الْعِشَاءِ

وَبُنُو يَدُبُّ إِذَا مَشَى

“Benû Yedubb yürürken, Benû Yehirr akşam yemeğiyle meşgul.”

Bu şiirin Şa'leb'e ait olduğu şârih tarafından belirtilmektedir. Musannifin verdiği şiirde geçen “Benî Yezîd”de olduğu gibi içinde fiil olan 'alemler için,

²⁰⁸ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 23; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 28.

²⁰⁹ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 23; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 33, 34.

yukarıdaki beyitte geçen “Benû Yedubb” ve “Benû Yehirr” ifadelerinin, şârih tarafından örnek getirildiği belirtilebilir.²¹⁰

Menkûlün çeşitlerine (fiilden, isimden, sıfattan türeyen gibi...) yer verilir. İbnu'l-Hâcib'in konu üzerinde işaret ettiği bir diğer mesele ise yine Arap dilinde kullanılan bazı kalıp ifadelerin varlığıdır. ez-Zemaşşerî'nin *بَعْلَبِكَ* ya da *مَعْدِيكَرِب* şeklinde verdiği örnekleri İbnu'l-Hâcib daha da ilerleterek konuyu genişletmiştir. Menkûl ve murekkeb kelimeler konusunda, ez-Zemaşşerî'nin verdiği kalıp ifadeleri ve meselleri şârihin izah ettiği görülmektedir.²¹¹

‘Alem konusunda ez-Zemaşşerî bir fasıl daha açmıştır ki İbnu'l-Hâcib bu konunun üzerinde ehemmiyetle durur. Öncelikle konu başlığını özgün haliyle belirtmek gerekirse şu şekildedir: *فَصَلْ: وَإِذَا اجْتَمَعَ لِلرَّجُلِ اسْمٌ غَيْرُ مُضَافٍ وَلَقَبٌ... إِلَى آخِرِهِ*. “Fasıl: Bir kişi için muzâf olmayan isim ve lakab birleştiğinde...” Müellifin bu başlığı açma sebebi, lakabın isme izâfe edilme meselesini açığa çıkarmaktır. Bu başlık ile ilgili olarak şârih; aslında buraya kadar bahsedilen ‘alem ile bu konunun arasını ayırt etmek için ‘alem konusunun hemen akabinde bu başlığın açıldığını belirtir. Hemen burada lakabın sıfatla aynı işlevi görmediğini izah eder. Bütün olarak *el-Mufaşşal*'da geçen cümleler verilmese de şârih gerekli gördüğü kelimeleri açıklamayı tercih eder. Buradaki meselede İbnu'l-Hâcib birçok görüşü belirtirken; Basralı alimlerin görüşünü tercih ettiğine işaret eder. Şu hâlde onun nazarında lakabın isme izâfe edilmesi hususu zâhiren gerçekleşir. Konuyla ilgili yalnızca bir örnek belirtmek gerekirse; *أَلْفَاعِلُ يَكُونُ* “Fâ‘il merfû‘ olur.” denildiğinde; burada merfû‘ kelimesinin bir lakab olarak fâ‘ile zâhiren izâfe edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Basra Ekolü doğrultusunda bir görüşü benimsediği görülmektedir.²¹²

Evcil hayvanlara dair bahsedilen konuda ise yine ez-Zemaşşerî'nin konuyla ilgili anlatımına yer vermeksizin şârih konuyu kendisi anlatır. Zaman zaman örnekler vererek bunların tıpkı insan isimleri gibi özel isim olduğunu belirtir. Evcil olmayan

²¹⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 36.

²¹¹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 26; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 35-40.

²¹² ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 26; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 40.

hayvanların durumu cins ya da ‘alem olması bakımından değerlendirilir. Şârih bu konuda beş adet şiirle istişhâdda bulunmuştur. Bunlardan biri örnek olarak belirtilebilir:

يَا عَجَبًا لَقَدْ رَأَيْتُ عَجَبًا
جَمَارَ قَبَّانٍ يَسُوقُ أَرْنبًا

“İlginç! Çok acayip bir şey gördüm! Fare tavşanı kovalıyor!”

Bu beyitte geçen جَمَارَ قَبَّانٍ ifadesinin “fare” için kullanılan bir kalıp olduğunu belirtmek için şârih tarafından anlamı دُوَيْبَةَ “fare” olarak verilmiştir.²¹³

ez-Zemaşerî’nin aynı mevzu etrafında açtığı bölümlerden bir diğeri وَقَدْ أَجْرُوا الشكلindedir. Bu başlığın manası; “yüksek rütbeleri belirten ifadeler, ‘alem yerine geçebilir.” sözcükleriyle ifade edilebilir. İbnu’l-Hâcib Allah Teâlâ’nın münezzeh olduğunu ifâde bağlamında kullanılan سُبْحَانَ lafzının, tesbihi ifade için kullanılmadığını; tenzihi ifade etmek için kullanılırsa ‘alem olacağını ifade eder. Bununla birlikte سُبْحَانَ lafzının genelde muzâf olarak kullanıldığını; yalın halde iken de şâz olarak ‘alem olduğunu belirtir. Bu lafız üzerine yoğunlaşan açıklamalar, birçok şiir üzerinden değerlendirilir. Bu şiirlerden biri, سُبْحَانَ lafzından sonra gelen muzâfun ileyhın bilindiği için hafzedilebileceğine örnek olarak getirilmiştir:

سُبْحَانَهُ ثُمَّ سُبْحَانًا نَعُودُ بِهِ
وَقَبْلَنَا سَبَّحَ الْجُودِيُّ وَالْجَمْدُ

“O’nu tenzih eder, sonra yine tenzih ederim. Nitekim bizden önce de canlı cansız her şey O’nu tesbih etmişti.”²¹⁴

Şârihin üzerinde durduğu diğer konu, vakitlerin de kavramlar gibi ‘alem olduğudur. Bu konunun hususiyetleri olduğunu belirten İbnu’l-Hâcib, zamana işaret

²¹³ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 26-28; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 42-45.

²¹⁴ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 27; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 45.

eden kelimelerin harf-i ta' rîf ile kullanılması halinde 'alem olacaklarını; bu kelimelerin böyle bir kullanımda özel bir zaman dilimine işaret ettiğini belirtir.²¹⁵

Muennesi فَعْلَى ve أَفْعَلُ olan فَعْلَانْ kalıbı; ğayr-ı munşarîf olması bakımından irdelenir. Bu veznin ğayr-ı munşarîf olmasının üzerinde durduktan sonra, onu ğayr-ı munşarîf kabul etmeyenlerin görüşleri zikredilir. Bu konuda, Sîbeveyh, Mâzinî, Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşlerine yer verildiği görülür. Burada Sîbeveyh'ten rivayetle, el-Ĥâlîl ile Sîbeveyh arasında geçen bir konuşma yer almaktadır. Bu rivayet, musannifin verdiği "Muennesi 'fa'lâ' ve 'ef'alu' olan 'fa'lân' vezni sıfat olduğunda, ğayr-ı munşarîf olur." cümlesinden sonra gelir. Buna göre Sîbeveyh el-Ĥâlîl'e bu konuyla ilgili şöyle söyler: كُلُّ أَفْعَلٍ إِذَا كَانَ صِفَةً لَا يَنْصَرِفُ "Her أَفْعَلٍ vezni, sıfat olduğunda ğayr-ı munşarîftir." Bu cümleyi ifade ettikten sonra Sîbeveyh, el-Ĥâlîl'e şu soruyu sorar: "Sen أَفْعَلٍ veznini ben de ğayr-ı munşarîf kabul ediyorum, dediğin halde nasıl olur da munşarîf kabul edersin?" el-Ĥâlîl, şârihin aktarımına göre şöyle cevap verir: "أَفْعَلٌ". Bu şekilde iki büyük alim arasındaki diyalogu aktaran şârih, el-Ĥâlîl'in verdiği أَفْعَلٌ cevabının ne anlama geldiğini şerh etmeye başlar. Bu doğrultuda, "el-Ĥâlîl'in cevabının, sıfat olmayan her vezin munşarîftir." şeklinde algılanmasının doğru olmayacağını ifade eder. Çünkü bu cevapla el-Ĥâlîl, كُلُّ أَفْعَلٍ "Her ef'al vezni" denildiğinde bu ifadenin içine fiil vezinlerinin de dahil olabileceğini kastetmektedir. Dolayısıyla bu vezne sahip olan "her" kelime, sıfat olarak algılanamayacağından ğayr-ı munşarîf olamaz. Sonrasında İbnu'l-Ĥâcib, Mâzinî'nin bu konuyla ilgili سَيِّئُوْهُ أَخْطَأُ "Sîbeveyh hata yaptı." ifadesini zikreder. Ardından Ebû Ali el-Fârisî'nin, Mâzinî'ye dair yorumuna yer vererek konuyu tamamlar. Burada şârih, el-Ĥâlîl'in Sîbeveyh'e verdiği cevaba şerh düşüp, onun verdiği cevapla ilgili çok da haksız olmadığı üzerinde durmuştur.²¹⁶

Yaygın isimlerin (الْأَسْمَاءُ الشَّائِعَةُ) 'alem olma bakımından durumu ele alınır. İbnu'l-Ĥâcib öncelikle الْأَسْمَاءُ الشَّائِعَةُ ifadesinin anlamı üzerinde örneklerle durur ve isimlerin ya va'z'ı itibariyle 'alem olduklarını ya da 'aleme uygun bir vaziyette olması

²¹⁵ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 28; İbnu'l-Ĥâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 45-48.

²¹⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 28; İbnu'l-Ĥâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 48, 49.

sebebiyle ‘alem kabul edildiklerini belirtir. Her iki grup için, aynı neticenin kabul edileceğini beyan eder. Bir kelimenin ma‘rifeye muzâf olmak suretiyle ma‘rifelik kazanacağı hususunu tekrar belirtir. ez-Zemaḥşerî’nin verdiği اِبْنُ عَمْرٍو örneğini şârih de verir ve daha başka örneklerle anlatımını zenginleştirir. Ayrıca bu konu etrafında başına harf-i ta‘rîf kabul eden ‘alemlerle ilgili açıklamalarda bulunur. Bunların lâzım ve ğayr-ı lâzım olan iki türüne değinir. Bu iki türü değerlendirirken kelimelerin sıfat ya da masdar olmasıyla ilgili detaylara yer verir. Ayrıca tesniye ve cemi isimlerin başına harf-i ta‘rîfin geldiği durumları ele alır. فُلَانٌ kelimesinin alem bahsinde olup olmadığına dair izahlara geniş ölçüde yer verdiği görülür.²¹⁷

3.1.4.2.3. Mu‘rab İsimler

Mu‘rab isimlere dair ilk olarak, ez-Zemaḥşerî’nin tanımına yer verildikten sonra, bu tanımda geçen “âmillerin değişmesi sebebiyle ismin sonunun değişmesi” meselesi üzerinde durulur. Hatta “mu‘rab” kelimesi köken itibariyle değerlendirilir. ez-Zemaḥşerî’nin tarifinde geçen duruma göre, munşarîf kelimelerin i‘râbı ya harekeyle ya tenvîn ile ya da mahallen olur. Bu hususun belirtilmesinden sonra şârih, mu‘rab hususunda nahivcilerin ve ez-Zemaḥşerî’nin kelimeleri, munşarîf ve ğayr-ı munşarîf olarak ayırdığını belirterek detaylı bir araştırmaya girişir. Mu‘rab isimlerin sınırları belirlenir. اَبُوهُ gibi i‘râbı harfle olan kelimelerin değerlendirmesi yapılır. الف , واو , ياء ve واو harflerinin üzerine gelişen ihtilaflı fikirlerle ilgili bir derleme yapılır. Teşniye ve cemilerin üzerine bir i‘râb değerlendirmesi yapılırken aynı zamanda كَلَا ve كُنَّا kelimeleriyle ilgili durumlar ele alınır. Sonunda mutekellim “yâ”sı bulunan kelimelerin takdîren i‘râb alacağı üzerinde durulur. اَفْعَلٌ vezninde gelen isimlerin i‘râbı konusunda oldukça geniş bir bilgilendirme yapıldığı görülmektedir. Fiilden türeyen isimlerin kalıpları ve i‘râbları üzerinde durulmaktadır. Mu‘rab isim; munşarîf ve ğayr-ı munşarîf şeklindeki çeşitleriyle ele alınır. Ğayr-ı munşarîfın cer halinde fetḥa hareke almasına hususen temas edilir. Ma‘dûl olan isimler değerlendirilir. Ğayr-ı munşarîf olan isimlerin şiirdeki zaruret durumları örneklendirilir. Mu‘rab konusunda yer alan ve özellikle belirtilen başka bir mesele de terkîb olarak kullanılan ‘alemlerin i‘râbıdır. مَعْدِيكُرب ve مَعْدِيكُرب kelimelerinin i‘râbı üzerinde durulur. ‘Acem isimlerin durumlarına da

²¹⁷ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, thk. Ali Bû Melham, 28-32; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 50-58.

değinilmektedir. Farklı kalıplarda muntehe'l-cumû' kapsamına giren kelimelere ve kalıplarına örnekler verilir. Ğayr-ı munşarîf kelimelerin, zaruret sebebiyle munşarîf olarak kullanılacakları belirtilir. Zarûret konusunda ekollerin delil sunması hususunda Basra Ekolü ve Kûfe Ekolünün yaklaşım tarzları yine ilgili bölümde şârih tarafından oldukça kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır. 'Acem olan alemlerin munşarîf ya da ğayr-ı munşarîf olma sebepleri üzerinde birçok alimin görüşlerine yer verilerek başka bir bölüme geçiş yapılır. Bu konunun anlatımında şârihin musanniften çok daha fazla, şiihlere müracaat ettiği de gözlemlenmektedir.²¹⁸

3.1.4.2.4. Merfû'ât

Mu'rab konusunun uzunca anlatılmasından sonra, merfû'ât konusuna giriş yapılmıştır. Burada oldukça ihtilafli bir konu olan yalnızca fâ'ilin gerçek merfû' olacağı; mubteda, haber, kânenin ismi, innenin haberi... gibi žamme ile okunması gereken diğer kelimelerin hakikatte mi yoksa fâ'ile benzedikleri için mi merfû' oldukları konusu üzerinde uzunca izahat yapılmıştır. ez-Zemaşşerî'nin konuyla ilgili görüşü, ikinci grupta yer alan öğelerin, fâ'ile teşbih yoluyla mülhak olduklarıdır. Yoksa aslen merfû' olan yalnızca fâ'ildir. İbnu'l-Hâcib de aynı görüşü savunur ve delillerini sunar. Buna göre fâ'il, fiile isnâd ile dayandığı için fâ'il aslen merfû' olan bir kelimedir. Şârihin buradaki görüşlerini sunarken ez-Zemaşşerî'nin sözlerinin tamamını vermediği hatta asıl metnin sahibine ait olan bazı kelimeleri kendi sözlerinin içine mezcederek verdiği tespit edilmiştir. Sonrasında İbnu'l-Hâcib asıl metnin bir kısmını vermeden "tevâbi'" konusuyla ilgili *el-Mufaşşal*'dan *أَمَّا التَّوَابِعُ* şeklinde küçük bir alıntı yapar. Tâbi'lerin 'âmilleri konusundaki ihtilaflara bu kısımda yer verdiği görülür.²¹⁹

Merfû'ât konusuna dahil olan öğeler aşağıda maddeler halinde belirtilecektir:

1. Fâ'il: ez-Zemaşşerî'nin konuyla ilgili *أَلْفَاعِلُ هُوَ مَا كَانَ الْمُسْنَدُ إِلَيْهِ مِنْ فِعْلٍ أَوْ شِبْهِهِ* "Fiil ya da fiilin benzerinin, kendisine isnâd edilği öğedir. " tanımına ilk olarak yer

²¹⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 33-36; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 58-83.

²¹⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 37; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 83, 84.

verilir ve fâ‘ilin cümle içindeki konumu üzerine musned ve musned ileyh kavramları kapsamında bir izah getirilir. Fâ‘ilin konumu hem ez-Zemaşerî hem de İbnu’l-Ĥâcib’in yorumları ile belirlendikten sonra, fâ‘ilin merfû‘ olması gerektiği hususuna geçilir. Sonrasında fâ‘ilin isnâd edileceği fiil ya da şibh-i fiil ifadelerinin ne anlama geleceği; fiilin müsbet ya da menfi olmasıyla fâ‘ilin haklarının değişmeyeceği gibi meseleler ele alınır. Fâ‘il ile ilgili genel kaidelerin belirtilmesinin akabinde; fâ‘ilin mużmar ya da zâhir olmasının caizliği şârih tarafından açıklanır ve örnekler verilir. Fâ‘ilin cevâzen veya vucûben mustetir oluşu ya da muttasıl zamirin fâ‘il olması gibi hususlar ele alınır. İbnu’l-Ĥâcib fâ‘ilin merfû‘ olmasından, mef‘ûlün mahzûf edilmek meselesine girecek kadar uzun bir şerh yaptıktan sonra, وَقَدْ يَجِبُ الْقَاعِلُ وَرَافِعُهُ مُضْمَرٌ, sözleriyle, “fâ‘ilin de, onu merfû‘ kılan ögenin de hazfedilebileceği”ne temas eder. Konunun devamını İbnu’l-Ĥâcib birçok âyeti şâhid göstererek getirmiştir.²²⁰

2. Mubteda ve Haber: Fâ‘ille ilgili olarak belirtilen birçok detay sonrasında, mubteda ve haber konusuna giriş yapılmıştır. “İsnâd için kullanılan iki mucerred isim”, şeklinde tarifinin belirtilmesiyle mevzu başlamaktadır. Ayrıca mubtedanın, musned ileyh; haberin ise musned olduğuna dair bilgilerle konunun izahı devam etmiştir. İbnu’l-Ĥâcib, tanımda verilen “mucerred” kelimesinin mubteda ve haber için neyi ifade edeceğini değerlendirmek üzere; bu iki ögenin başına gelip onları etkileyecek herhangi bir ‘âmilden uzak olması anlamına geldiğini belirtmiştir. Mubteda ve haberin mu‘rab oldukları; eğer böyle olmazsa “şavt” konusuna benzeyeceğiyle alakalı görüşlere yer verilir. Ardından mubteda ve haberin ‘âmilleri konusu gündeme getirilir ve farklı görüşler ışığında konu değerlendirilir. Mubtedanın (kıyâs yoluyla gerçekleşen) ma‘rife ya da nekra diye iki türünün olacağı örneklerle açıklanır. Bilhassa alışılmışın dışında olan nekra kısmı izah edilir. Haber mubtedanın önüne geçmesi ile ilgili durumlar; vucûben ya da cevâzen olabileceği gibi detayların verilmesiyle ele alınır. Haber in taqdîmi konusunu, haber in çeşitleri (mufred, cümle) takip eder. Mubteda ya da haber in hazfine işaret edilir. Hazf in vâcib ya da câiz olacağı durumlar izah edilir. Hem mubteda hem de haber in ma‘rife olmasının mümkün olduğu ve bunun ne anlama geleceği açıklanır. Mümkün olan diğer bir husus ise; mubtedanın iki ya da

²²⁰ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 38-42; İbnu’l-Ĥâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 84-93.

daha fazla haber almasıdır ve bunun üzerinde detaylı bir izah yapılır. Mubtedanın şart manasını içermesi durumunda, haberinin başına فاء harfinin gelmesinin caiz olduğu, üzerinde durulan hususlar arasındadır.²²¹

3. İnne ve Kardeşlerinin Haberi: İbnu'l-Hâcib, ez-Zemaşeri'nin söylediği, "inne"nin haberinin merfû' olacağı" cümlesini alıntılıyarak ve onun verdiği örneği vermek suretiyle şerhine başlar. Basralılar ve Kûfeliler nezdinde 'âmilin ne olduğu konusuna temas eder. Basra Ekolü için 'âmil "inne"dir. Kûfeliler içinse, başına bu harf gelmeden önce zaten merfû' olduğu için 'âmil "inne" değildir. Burada İbnu'l-Hâcib Kûfe Ekolünün bu görüşüne, "İnne, isim cümlesinin başına geldikten sonra, ismini manşûb kılarak 'âmil oluyorsa haberinde de 'âmil yine kendisidir.", diyerek karşı çıkar. *el-Mufaşşal*'da geçen, mubtedanın haberi konusunda geçerli olan sınıflandırma, durum ya da şartların; "inne"nin haberi için de geçerli olacağı ancak haberin taqdîminin yalnızca zarf olması durumunda gerçekleşeceğine dair cümleye işaret ettikten sonra; İbnu'l-Hâcib bunun ne anlama geleceği konusunu açar. Bu ifadeye göre "inne"nin haberi ma'rife ya da nekra, mufred ya da cumle olarak gelebilir ve bu yönüyle haberin sınıflarına uyum sağlar. Taqdîm, te'hîr ya da mahzûf olma yönüyle mubtedanın haberinin ahvâline benzer. Cümle şeklinde geldiğinde, ismine dönen bir zamîri hâiz olması ya da mahzûf olduğunda hâlî ya da kavli bir karînenin kendisine işaret etmesinin gerekliliği veya haberi zarf olduğunda tıpkı mubtedanın haberi gibi bu harflerin haberinin de mukaddem olması gibi şartlar bakımından da mubtedanın haberinin şartlarına benzemektedir. ez-Zemaşeri'nin kurduğu cümlede geçen sınıfları (أَصْنَافُهُ), ahvâli (أَحْوَالُهُ) ve şartları (شَرَائِطُهُ) kelimelerinin açılımını İbnu'l-Hâcib, bütün detayları içerecek şekilde izah etmiştir.²²²

4. Cinsin Hükümünü Nefyeden لا'nın Haberi: İnne ve kardeşlerinden sonra konu, cinsin hükümünü nefyeden لا'nın haberine gelmiştir. Ehl-i Hicâz'ın kavline göre "Senden daha faziletli kimse yok!" örneğinin *el-Mufaşşal*'dan şerhe alınmasıyla başlayan süreç, İbnu'l-Hâcib'in açıklamaları ile devam etmiştir. Bu örnek

²²¹ ez-Zemaşeri, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 43-47; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 96-113.

²²² ez-Zemaşeri, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 48-50; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 113-118.

dahilinde Hicâzlılar için أَفْضَلُ kelimesinin لا'nın mahallinde sıfat ya da haber olması mümkünken; Temîmîler içinse sıfat hükmünde olması zorunludur. Ayrıca şârih, konuyla ilgili Sîbeveyh'in görüşlerini dile getirir. Sîbeveyh'e göre, yukarıdaki cümle ile devam edilecek olursa أَفْضَلُ başına لا gelmeden de merfû' olduğuna göre ibtidâ' ile merfû' olması gereklidir. Konu daha başka örneklerle etraflı bir şekilde ele alınır. Ayrıca *el-Mufaşşal*'da yer alan لا'nın haberinin hazfî ve ليس'ye benzeyen ما ve لا'nın ismiyle ilgili konuların şerhte yer almadığı ve mansûbât konusuna geçiş yapıldığı tespit edilmiştir.²²³

3.1.4.2.5. Mansûbât

Bu başlıkta, mansûbât konusunun kapsamına giren ögeler değerlendirmeye alınır:

1. Mef'ûl-u muṭlak: Mansûbât kapsamında ilk olarak mef'ûl-u muṭlak konusuna temas edilmiştir. Öncelikle ez-Zemaḥşerî'nin mef'ûl-u muṭlak için söylediği هُوَ الْمَصْدَرُ “Mef'ûl-u muṭlak masdardır.” ifadesi üzerine şârih tarafından değerlendirmeler yapılmıştır. Aslında masdar olan bu ögenin “mef'ûl-u muṭlak” şeklinde isimlendirilme sebebi üzerinde durulmuş; nahivcilerin ve müteahhür ulemanın bu ögeyi sadece masdar olarak isimlendirdiklerine işaret edilmiştir. Kûfelilerin ise bu ögenin fiilden türemesi sebebiyle “masdar” olarak nitelenmesine ve adlandırılmasına karşı çıktıkları zikredilmiştir. ez-Zemaḥşerî'nin *el-Mufaşşal*'da, Kûfelilerin tam aksine bunu masdar diye isimlendirdiğini, çünkü fiilin bu kelimeden türediğini belirttiği cümlesine şârih tarafından yer verilir. Bir ögenin isimlendirilmesi üzerine İbnu'l-Ḥâcib'in bu şekilde pek çok yoruma yer vermesi oldukça dikkat çekicidir. Yine burada ez-Zemaḥşerî'den alıntıladığını belirtmeden Sîbeveyh'in bu ögeyi “ḥadeş veya ḥadeşân” olarak adlandırdığı ve belki de fiil demek istediği belirtilir. Kûfler nezdinde fiilin masdar vazifesi gördüğü, masdarın ise şâdir olduğu bir kez daha hatırlatılır. Mef'ûl-u muṭlakın masdar olarak isimlendirilmesi konusunda alimlerin görüşlerini aktaran İbnu'l-Ḥâcib; bu kez İbnu'l-Enbârî'nin görüşünü verir ve onun yanında masdar olmanın mef'ûl olmak anlamına geldiğini belirtir. قَالَ بَعْضُهُمْ

²²³ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 51-54; İbnu'l-Ḥâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 118, 119.

yine isim zikretmeden birtakım fikirlere yer verir. Hatta masdar ile ilgili oldukça detaylı bir anlatımın içine girdiği görülür. Basrahîlerin yanında, ez-Zeccâc ve İbnu's-Serrâc gibi alimlerin konu etrafında söylediklerine değinir. Masdar üzerine yoğunlaştırılan müzakere sonrasında, mubhem ve muvakkat olan iki türünden bahsedilir. Mef'ûl-u mutlak için kendi fiiliyle aynı kökten getirilme şartının olmayışına dikkat çekilir. Mużmar fiillerle manşûb olan masdarlar konusuna geçiş yapılır. Masdar olmayan isimlerin bu mecrada kullanılabileceği hususu *el-Mufaşşal* doğrultusunda vurgulanır. Bu isimlerin, bilinen cisimler (تُرْبًا) için kullanılan ve sıfat (هَنِيئًا مَرِيئًا) olarak kullanılanlar olmak üzere ikiye ayrıldığı belirtilir.²²⁴

2. Mef'ûl-u Bih: Manşûbât konusunun diğer bir parçası olan mef'ûl-u bihin tanımı ve bu tanımın ne anlama geleceğinin şerhiyle konu başlamıştır. Tanım, hemen hemen birçok nahiv kitabında yer alan, fâ'ilin fiilinin üzerinde vukû bulduğu şey, şeklinde geçmektedir. Bu vukû bulma durumunu İbnu'l-Hâcib, akılla kavranabilen “manevi bir ta'alluk” olarak değerlendirir. Bunun hissî bir durum olamayacağına vurguda bulunur ve mute'addî fiiller için hissî bir durum ile bağlılığın zaten düşünülmemeyeceğine işaret eder. Mute'addî ile mute'addî olmayanı birbirinden ayırmak için *el-Mufaşşal*'daki cümleyi kendine baz alarak şerhine devam eder. Şârih, mute'addî fiilin bu ögeyle aklî olarak kurduğu bir ta'allukun olduğunu ve bu sebeple de mef'ûl-u bih olarak adlandırıldığını ifade eder. Fiillerin geçişli ya da geçişsiz olması bakımından ayırım noktasının; mef'ûl-u bih almak olduğunu belirtir. Ta'alluk mevzusu üzerine asıl metinde olmayan daha derin bir şerh getiren İbnu'l-Hâcib; bir fiilin alabileceği mef'ûl sayıları üzerinde durur. Buna göre أَكَلْتُ “yedim” fiilinde olduğu gibi fiil bir mef'ûl ile, أُعْطِيتُ “verdim” fiili gibi iki mef'ûl ile ya da عَلَّمْتُ “bildirdim” fiilinde olduğu gibi üç mef'ûl ile mute'addî olabilir. Bu bilinen klasik hususların açıklamasından sonra sözü 'âmillere getirir. Şârih ilkin musannifin 'âmilleri, zâhir ve mużmar diye ayırdığına vurguda bulunur. Sonrasında ise mużmar olanın; ızhârî câiz olan ve olmayan diye ayrıldığına değinir. Izhârî câiz olan fiille, mahzûf fiilin irtibatını sağlayacak bir karînenin ihtiyacına değinir. Müellifin verdiği örnekler üzerine

²²⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 55-57; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 119-135.

değerlendirmeler yapmaya devam eder. Lafzî karine ve hâlî karineler için açıklamalar yaptığı görülür.²²⁵

3. Munâdâ: ez-Zemaḥşerî'nin اِضْمَارُهُ مِنْهُ الْمُنَادَى "İzmârı lâzım olan mansûb: munâdâ" sözlerine yer verildikten sonra, musannifin munâdâ ile ilgili sözlerine çok fazla işaret edilmeksizin; İbnu'l-Ḥâcib tarafından mevzunun izah edildiği görülmektedir. Sonrasında, izmârı vâcib olan bir 'âmille mansûb olması yönünde getirilen bir tanımla munâdâyâ vurgu yapıldığına; bu konuyla ilgili tanımda mubhem konulara temas edilmediğine değinilir. Mendûb ve maḥsûs konuları, detay verilmeden yalnızca zikredilir ve munâdânın bu ikisinden ayrıldığına şârih tarafından yer verilir. Burada dikkat çeken diğer bir husus ise, şârihin detay vermeden zikrettiği mendûb konusundan sonra, onunla ilgili detayların daha sonra verileceğini; وَسَيَأْتِي ذِكْرُهُ "Onunla ilgili tanımlar daha sonra gelecek." şeklinde bir cümleyle belirtmesidir. Munâdâ konusunda nahivcilerin ihtilafa düştüğüne değinilmiştir. Munâdânın, izmârı vâcib bir fiille mef'ûl-u bih mi olacağı konusu ihtilafın bir tarafıdır ve çoğunluğun görüşünün bu yönde olduğu belirtilir. İbnu'l-Ḥâcib de bu görüşü tercih etmektedir. Diğer tarafın görüşü ise; munâdânın, isim-fiil yardımıyla mef'ûl olacağı şeklindedir ve bu grubun nidâ' harflerini isim fiil yaptıklarına değinilir. Sonrasında, birinci grubun görüşleriyle ilgili olarak iki vecih belirtilir. Bu vecihler, munâdânın neden isim-fiille mef'ûl olamayacağıyla alakalıdır. Mukadder bir fiille munâdânın mansûb olacağı fikrinin İbnu'l-Ḥâcib'in de benimsediği belirtilmelidir. Sonrasında merfû' ya da mecrûr olacağı durumlarla ilgili izahat yapılmıştır. وَمِنَ النَّحْوِيِّينَ ifadesi ile, nahivciler arasında ortaya çıkan "munâdânın mebnî olacağı" ile ilgili iki görüşe değinilir ve bunların kabul edilemeyeceği beyan edilir. Munâdânın nasıl okunması gerektiğiyle alakalı pek çok alimin görüşüne yer verilir.²²⁶

Sıfat tamlaması şeklinde gelen munâdânın durumu ele alınır. Musannifin يَا زَيْدُ "Hey, uzun Zeyd!" örneğini getirir. Bu örnek özelinde ihtimaller ve cevaplar üzerinde durulur. İbnu'l-Ḥâcib tarafından, ez-Zemaḥşerî'nin bedel için verdiği يَا زَيْدُ

²²⁵ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 58, 59; İbnu'l-Ḥâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 135-138.

²²⁶ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 60-62; İbnu'l-Ḥâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 138-144.

زَيْدٌ “Hey, Zeyd Zeyd!” örneğinin isabetli olmadığı; ez-Zemaḥşerî’nin bu görüşü, Ebû Ali el-Fârisî’den aldığı belirtilir ve verilen örneğin olsa olsa lafzî te’kîd için örnek olacağı ifade edilir. Bu konuyu yine iddialar ve cevapları ile ayrıntılı bir şekilde izah ettiği görülür. اِبْنُ “oğul” ve اِبْنَةُ “kız” kelimelerinin hükümleri; *el-Mufaşşal*’dan ilgili cümlelerin küçük bir bölümü alıntılanarak; İbnu’l-Ḥâcib tarafından detaylı bir şekilde ele alınır. Bu kelimeler; iki alem arasında bulunması gibi durumlar bakımından değerlendirilir.²²⁷

Mubhem munâdânın durumuyla ilgili değerlendirmeler yapan İbnu’l-Ḥâcib; bu konuda, ism-i işâretin munâdâ olma durumunu inceler. Ayrıca zamirlerin bu konudaki durumlarıyla alakalı pek çok beyti şâhid olarak getirir. Harf-i ta’rîf ile ma’rife olan munâdâ başlığında; aslı اَلله olan lafzatullâh ile ilgili değerlendirmeler şârih tarafından yapılmıştır. Bu konuyla ilgili, şâz kullanıma delalet etmek üzere, *el-Mufaşşal*’da yer alan şiirle yetinilmemiş; şârih tarafından bir beyit örnek olarak getirilmiştir. İzâfet hâli dışında, munâdânın tekrar edilmesiyle ilgili *el-Mufaşşal*’da belirtilen hüküm üzerine, ilk olarak Sîbeveyh’in, hem izâfet hem de izâfet dışında; mükerrer munâdâ konusunu aynı başlık altında ele aldığı belirtilir. Sonrasında mükerrer munâdânın zamme ya da fetḥa almasıyla ilgili i’râb hükümleri, *el-Mufaşşal*’da yer alan bir beyit üzerinden değerlendirilir. Hatta başka beyitlerle konu desteklenerek, bu husus üzerine gelişen bazı fikirler görüş sahipleri belirtilmeksizin zikredilir. Mütakellim “yâ”sına muzâf olan munâdâ hususundaki görüşler, asıl metinde verilen örnekler doğrultusunda izah edildikten sonra; yine *el-Mufaşşal* doğrultusunda bu “yâ”nın hazfedilmesi üzerinde durulur. بِأَبْتِ “Babacığım!” örneğindeki gibi, kelimenin sonuna gelen “tâ” harfine dair, Basra Ekolünün görüşüne yer verilir. (Basralılar, bu kelimelerdeki “tâ” harfinin, mütakellim “yâ”sından ıvaz olduğunu belirtirler. İbnu’l-Ḥâcib bunu ifade ettikten sonra, Basralıların konuyla ilgili delillerine de değinir.)²²⁸

4. Mendûb: Mendûb konusu, herhangi bir alıntılama yapılmaksızın, şârihin anlatımıyla başlar. Buna göre mendûb, وَ ya da بِ ile yapılan bir acıma duygusunu

²²⁷ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 62, 63; İbnu’l-Ḥâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 144-150.

²²⁸ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 63-68; İbnu’l-Ḥâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 150-156.

yansıtır. Musannifin bu konuyu ۱۵ ile sınırlandırdığı şârih tarafından belirtilir. Mendûbun i‘râb ve binâ’ hususundaki hükmünün, aynen munâdâ gibi olduğu üzerinde durulur. *el-Mufaşşal*’da yer alan konuyla ilgili örneklere küçük küçük atıflar yapılarak konu izah edilir. Mendûbun zâid elif ya da sâkin bir “hâ” (هـ) harfiyle gelebileceği vecihler üzerinde durulur. Nidâ’ harfinin mahzûf olabileceğine dair konu, yine *el-Mufaşşal*’da geçen örnekler ışığında ele alınır. Burada dikkat çeken husus ise, *el-Mufaşşal*’da yer alan darb-ı mesellerin hangi maksatla söylendiğinin şârih tarafından açıklanmasıdır. Aynı zamanda konuyla ilgili üç beytin istişhâd edildiği görülmektedir.²²⁹

5. İhtişâs: Mendûbla ilgili bilgiler verildikten sonra, *el-Mufaşşal*’a riayet edilerek konu; Arapların sözlerinde nidâ’ ile kullanılan ancak nidâ’nın değil ihtişâsın kastedildiği durumlara getirilmiştir. Burada Arapların sözü asıl manasından soyutlayarak başka anlamlara gelecek şekilde kullanmalarına dair bazı örneklere yer verilmiştir. Örneğin, أَفْعُلْ esasında emir kipine delalet etmek üzere kullanılan bir kalıp iken, aynı zamanda bu yapıyla ta‘accüb ifade etmek üzere kullanılabileceği şârih tarafından belirtilir ve bu örnek üzerinden ihtisas ve nidâ’ konusu arasında bağ kurulur. Musannifin verdiği şiir örneğine ilaveten, şârihin de bir şiir ilave ettiği görülür.²³⁰

6. Terhîm: Terhîm konusunda, kısa bir sözlük bilgisi verildikten sonra, el-Ĥalîl ve el-Aşma‘î arasında geçen bir diyaloga yer verilerek neticede el-Ĥalîl tercih edilir. (Bu diyalog, ileride *el-Îzâh*’ın metodunun incelendiği bölümde verilecektir.) Ardından kırâatle ilgili bir rivâyetle konu detaylı bir şekilde anlatılır. İ‘râb durumu, üç beyit istidlâli ile izah edilir. *el-Mufaşşal*’da geçen terhîmin şartları, şârih tarafından değerlendirilir. Bu değerlendirmelerde şârihin; Ferrâ’, Kûfe Ekolü ve Sîbeveyh gibi alimlerin görüşlerine yer verdiği ve bu alimlerin ve mezhebin görüşleri doğrultusunda şâhid olarak getirdikleri beyitleri paylaştığı görülmektedir.²³¹

²²⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 68, 69; İbnu’l-Ĥâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 157-161.

²³⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 69-71; İbnu’l-Ĥâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 161, 162.

²³¹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 71, 72; İbnu’l-Ĥâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 163-167.

7. Tahzîr: Tahzîr faslına geçiş, şârihin açıklamalarıyla başlar. *el-Mufaşşal*'da örneklerle yapılan izahın aksine, semâî ve kıyâsî olan iki türden bahsedilir ve musannifin verdiği örneklerin bu iki türden hangisine dahil olduğu ele alınır. Yine bir detay olarak, muhazzerden önce getirilen atıf harfi ya da harf-i cerle tahzîrin yapıldığı belirtilir. İيَاكَ مِنْ الْأَسَدِ “Aslana dikkat et!” cümlesi örnek getirilerek İيَاكَ kelimesinin aslına (نَجَلِكَ) dair açıklamalar yapılır. İيَاكَ ifadesinin, masdar-ı muevvel ile kullanımı ele alınır ve bu konuda şâz bir şiir örnek olarak getirilir. Muhazzerin mukadder bir fiille manşûb mu yoksa mahzûf bir harf-i cerrin mecrûru mu olacağı hususu; el-Hâlîl, Ebû İshâk, Sîbeveyh gibi alimlerin görüşleriyle anlatılır. ez-Zemahşerî'ye göre muhazzerin, mutekellim bir fiilin takdîriyle manşûb olması mümkün iken; بَاعِدْنِي şeklinde muhataba hitap eden bir fiilin takdîr edilmesinin de câiz olduğu ifade edilir. Birinci görüşün Sîbeveyh'in görüşü olduğu; diğer görüşün ise Sîbeveyh'in görüşünü reddeden bir gruba ait olduğu belirtilir. Yani, ez-Zemahşerî'nin Sîbeveyh ile onun karşısında olan tarafın görüşünü de caiz gördüğüne işaret edilir. Hz. Ömer'e ait olan bir sözün (üçüncü bölümde üzerinde durulacak.), bir meselin ve diğer örneklerin yorumlanması ile konu nihayete erer.²³²

8. Tefsîr: Tahzîr gibi, 'âmili vucûben mużmar olan ve manşûbâta dahil olan bir başka mevzu ise, tefsîrdir. Bu konu *el-Mufaşşal*'da yalnızca örneklerle izah edilmektedir. şârih ise önce tanım getirmiş; hangi durumlarda ibtidâ' üzere merfû' ya da mukadder bir fiille manşûb olacağıyla ilgili kurallar belirlenmiştir. *el-Mufaşşal*'da verilen örnekler yorumlanmıştır. Ayrıca, ihtiyâren merfû' ya da manşûb olacağı durumlarla; vucûben manşûb olacağı durumlar daha detaylı bir şekilde yorumlanmıştır. İçinde mutekellim sîgasında fiil bulunan cümlenin, fiil cümlesine atfedilmesiyle ilgili durumlar ele alınmıştır. Burada bir âyet-i kerîmenin örnek verildiği görülmektedir. İ'râb değerlendirmeleri, tartışmalı konular ve şârihin verdiği cevaplarla konu devam eder.²³³

²³² ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 73, 74; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 167-170.

²³³ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 75-78; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 170-173.

9. Mef'ûl-u fih: İbnu'l-Hâcib'in ilk olarak; *el-Mufaşşal*'da bu ögenin tanımının verilmeme sebebi üzerinde durduğu görülür. Ona göre bunun sebebi, mef'ûl-u fihin zaten lafız olarak delâlet ettiği anlamın belli olmasıdır. Tanımlanmama sebebinin belirtilmesi ile başlayan konu, *el-Mufaşşal*'dan yapılan kısa ibarelerin açıklanmasıyla devam etmektedir. Konu, şârihin görüşlerini onaylamadığı bazı nahivcilerin görüşleri ve onlara verilen cevapla devam eder. Arap dilinde yalnızca zarf olarak kullanılan kelimelerin varlığına değinildikten sonra, bunların zarfiyyet üzere manşûb olacakları anlatılır. Arapların; manevî zarfları, lafzî zarflar gibi kullanıp manşûb kıldıklarına değinilir ve burada uzunca سَوَاء ve سَوَى kelimelerinin i'râb durumu değerlendirilir. Sonrasında ez-Zemaşşerî'ye ait olan, masdarın zaman zarfı olarak kullanılabilceği şeklindeki cümle²³⁴; İbnu'l-Hâcib tarafından reddedilir. Hem *el-Mufaşşal*'da geçen hem de şârihin verdiği bir örnekle değerlendirmek gerekirse, مَقْدَمَ الْحَاجِّ “Hacının gelişi” terkîbindeki مَقْدَمَ, zaten zamana işaret eden bir yapıdadır. Çünkü مَفْعَلٌ fiilinden gelen مَفْعَلٌ vezni masdar için de zaman için de kullanılan bir yapıya sahiptir. Mef'ûl-u fih konusu; tefsîr konusundaki şartları taşıması kaydıyla, bu ögenin 'âmilinin mużmar olabileceği bilgisiyle sonlanır.²³⁵

10. Mef'ûl-u me'ah: *el-Mufaşşal*'da verilen tanıma göre, mef'ûl-u me'ahın beraberlik manası ifade eden bir “vâv”dan sonra gelen manşûb bir kelime olduğuna işaret edilir. Niçin manşûb olduğuyula ilgili açıklamalar yapılır. Ayrıca ma'ıyyet vâvı ile atıf vâvını ayırt etmek için ölçütler ve örnekler verilir. *el-Mufaşşal*'da verilen âyetlerin farklı kırâatlere göre yorumlanması ile konu tamamlanır.²³⁶

11. Mef'ûl-u leh: *el-Îzâh*'ta mef'ûl-u leh konusu, ez-Zemaşşerî'nin “eylemin gerçekleşme nedeni”²³⁷ şeklindeki tanımıyla başlar. Şârih tarafından bu tanıma küçük bir ilave yapılarak, “eylemin gerçekleşme nedenini belirten manşûb isim” şeklinde tarif edilir. “Manşûb bir isim” ifadesini, ez-Zemaşşerî'nin mef'ûlu me'ah konusundaki tanımına kıyasla eklenmesi gerektiği belirtilir. Zira her ikisi de manşûb isimlerdendir.

²³⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 81.

²³⁵ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 81, 82; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 173-177.

²³⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 83-86; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 177, 178.

²³⁷ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 87.

Bu konu *el-Mufaşşal*'da geçen mef'ûl-u lehin şartlarının kısa bir şekilde açıklanmasıyla son bulur.²³⁸

12. Hâl: İbnu'l-Hâcib'in bu konuyu ele alırken ilk olarak asıl metinde geçen, وَمَجِيئُهَا لِبَيَانِ هَيْئَةِ الْفَاعِلِ وَالْمَفْعُولِ “Fâ'ilin ya da mef'ûlün durumunu beyan etmek üzere gelen öge”²³⁹, tanımına yer verdiği görülür. Bu tanımın sifata da işaret ettiğine dair yöneltilen itirazlar şârih tarafından ele alınır ve bu tanımın sonuna eklenecek بِالْوَضْعِ “yapısı itibariyle” kelimesiyle sıfatın bu tanımdan ayrılacağına temas edilir. Ayrıca بِالْوَضْعِ ifadesiyle hâl konusuna bir kayıt getirildiği; ancak sıfat için böyle bir sınırlamaya gidilemeyeceği hususuna dikkat çekilir. Nahivcilerin bazı tanımlamalarına yer verilerek; konunun “hâlin tanımı” açısından uzunca izah edildiği görülmektedir. Hâle dair verilen uzun tanımların ardından, “hâlin ‘âmilleri” incelenir. ‘Âmilin doğrudan fiil, fiile benzeyen kelimeler ya da fiil manası taşıyan kelimelerden olacağı üzerinde durulur ve hâl sâhibinin -ister fâ'il ister mef'ûl olsun- durumu, bu ‘âmiller bakımından ele alınır. Hâlin ‘âmilinin önüne geçmesi ve bu durumdaki takdîriyle ilgili çeşitli görüşler zikredilir. Şârihin, masdarın hâl olarak gelmesi konusuna daha büyük bir alan ayırdığı gözlemlenmektedir. Masdarların hâl olarak kullanılması konusunda nahivcilerin ikiye ayrıldıkları belirtilir. Birinci grubun, masdarların bizzat hâl olarak kullanılabileceğini savundukları; ikinci grubun ise masdarların yalnızca kıyâs yoluyla ya da Araplardan duyulduğu şekilde kullanılmasını şart koştukları belirtilir. Çoğunluğun ve musannifin görüşünün birinci gruptan yana olduğu ifade edilir.²⁴⁰

Sıfat ya da masdar olmadığı halde, bu ikisi gibi hâl olan kelimeler üzerine, örneklerle birlikte değerlendirmeler yapılır. Örneğin; asıl metinde verilen هَذَا بُسْرًا أَطْيَبُ هذا بُسْرًا أَطْيَبُ “Bu hurma, ham ve yaş iken daha tazedir.” cümlesi ile ilgili olarak; بُسْرًا kelimesinin ‘âmiyle ilgili çeşitli görüşlerden bahsedilir. Bu cümle üzerine Ebû Ali el-Fârisî'nin بُسْرًا kelimesi için ism-i işareti ‘âmil kıldığı; çoğunluğun ise أَطْيَبُ kelimesini ‘âmil olarak gördüğü ve bunun daha doğru olacağı delilleriyle açıklanır.²⁴¹ Bu konuyu, hâlin nekra; zu'l-hâlin ise ma'rife olması gerektiği takip eder ve bu yönüyle de sıfattan

²³⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 178, 179.

²³⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 89.

²⁴⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 89; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 179-182.

²⁴¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 184-188.

ayrıldığına vurgu yapılır. Ayrıca ma‘rife masdarların Sibeveyh ve ez-Zemahşerî’nin yanında; lafız olarak ma‘rife, mana olarak nekra kabul edildiği belirtilir. Bu konuyu muekked hâl ve cumle şeklinde gelen hâlin özelliklerinin izah edilmesi takip eder. Hâlin ‘âmilinin mużmar olması konusu, iki beyit istişhâdının beyan edilmesiyle tamamlanır.²⁴²

13. Temyîz: İbnu’l-Hâcib öncelikle temyîzin tanımını üzerinde durur ve bu tanıtımda geçen her bir kelimenin ne anlama geleceği üzerinde açıklamalar yapar. مَا يَرْفَعُ الْإِبْهَامَ الْمُسْتَقَرَّ عَنْ ذَاتِ مَذْكُورَةٍ أَوْ مُقَدَّرَةٍ “Mezkûr ya da mukadder bir şeyden yerleşmiş olan şüpheleri kaldırmaktır.” şeklinde gelen tanıtımda, öncelikle الْمُسْتَقَرَّ kelimesinin neyi ifade ettiği üzerinde durur. Şöyle ki, bir sıfatın da mubhem olan bir şeyi açıklığa kavuşturabileceği; ancak onun vaż’ı itibarıyla mubhem olan hususa açıklık getiremeyeceği bu lafızla ortaya çıkar. Temyîze getirilen bu tanımla onun, öğeleri tebyîn etme vazifesini gören diğer unsurlardan ayrıştırıldığı kastedilmektedir. Asıl metinde geçen kelimelere yeri geldikçe vurgu yapan İbnu’l-Hâcib; temyîzin, ihtimalleri ortadan kaldırma vazifesi gördüğüne yönelik kullanılan مُحْتَمَلَات kelimesinde, ortadaki “mîm”in kesra ile değil fetha ile okunduğunda, temyîzin naşbına işaret edeceğini ifade eder. Tanım üzerine pek çok ayrıntıya değinilmesinin akabinde, temyîzin cins isim olarak geldiğinde mufred olacağı; diğer türlerde ise kastedilene tesniye ve cemilikte uyacağı belirtilir. Cins ismin mufredliğiyle alakalı olarak, cins isim hakikate delalet ettiğinde tesniye ve cemilikle ilgili kurallardan beridir, şeklinde bir kaideye yer verdiği görülmektedir. Temyîzin konumu ve intisâbı bakımından mef’ûl-u bihe benzetildiğiyle ilgili açıklamalar, musannifin verdiği örneklerle izah edilmektedir. Tenvîn, tesniye nûnu, cemi nûnu ve izâfetin; temyîzi tamamlayan etmenler olduğuna işaret edildikten sonra; zâil ve lâzım olan kısımları örneklerle anlatılmıştır. Temyîze dair musannif tarafından verilen bir beytin şârih tarafından aktarıldığı ve üzerine açıklamalar yapıldığı görülür.

فَقَدْ ذَهَبَ اللَّذَائِدُ وَالْأَقْتَاءُ

إِذَا عَاشَ الْفَتَى مَائِتَيْنِ

“Bir genç iki yüz yıl yaşasa da lezzet de gençlik de gitmiş olacak.”

²⁴² ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 91-93; İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 188-191.

Bu şiirde geçen مَائِنِينَ عَامًا ifadesi, konu açısından önemli bir örnektir. Bu şiirden önce verilen مَائِنًا دُرَّهُمْ ifadesinde, sayının sonundaki nûnun hazfinin câiz olması gibi; bu şiirde geçen sayıdaki nûnun sabit kalmasının da câiz olduğu, musannifin verdiği örnekle anlatılmıştır.²⁴³

Üzerinde durulan bir diğer konu ise, *el-Mufaşşal*'da belirtildiği üzere, Sîbeveyh'in görüşüdür. Sîbeveyh'e göre; mumeyyizin 'âmilinin önüne geçmesi câiz değildir. Şârih, bu görüşü çoğunluğun benimsediğini ifade ederek başlamıştır. Mâzinî ve el-Mubberred'in ise mumeyyizin taqdîmini câiz gördüklerini belirtir. Sîbeveyh'in bunu reddettiğini tekrar hatırlatan şârih, sebebine binâen, "Sîbeveyh taqdîmi reddetmiştir, çünkü mumeyyiz fâ'il anlamına gelir ve fâ'ilin fiilinin önüne geçtiği de hiç görülmemiştir." sözlerini aktarır.²⁴⁴

14. İstišnâ': *el-Mufaşşal*'da İstišnâ' konusu, i'râb bakımından beş şekilde gelebileceğiyle ilgili genel bir bilgiyle başlar ve sonrasında manşûb olan mustešnâya yer verilir. İbnu'l-Hâcib'in bu doğrultuda ilk olarak manşûb olan mustešnâ konusuna, örnekler eşliğinde yer verdiği görülür. Öncelikle istišnâ'nın müşkil oluşu üzerine جاء قَوْمٌ إِلَّا زَيْدًا "Zeyd dışında herkes geldi." cümlesinden hareketle işkâlin ne anlama geldiği ifade edilir. Bu cümledeki müşkil durum; Zeyd'in o topluluktan olup olmadığının bilinmeyişidir. İçinden olmayacağı, لَّا edatından sonra gelen kısmın, öncesinden ayrılması gerektiğine işaret eden, Arapların icmâ'idir. Bu şekilde işkâl konusunun uzunca tartışıldığı ve örneklendiği görülür. لَّا edatının 'âmili konusunda "Bir grup şöyle söyledi." ifadesi üç kez tekrar edilerek, üç farklı grubun görüşleri ele alınmıştır. Nihayet, 'âmil, لَّا vasıtasıyla لَّا'dan önce gelen yerdir, şeklinde üçüncü gruba ait olan görüşün en doğrusu olduğu şârih tarafından belirtilir. لَّا'nın 'âmili konusunda, *el-Mufaşşal*'da bir bilginin bulunmadığı belirtilmelidir. عَدَا ve خَلَا ile ilgili bilgilerin *el-Mufaşşal*'da çok az ele alınma sebebine değinilir. Şu hâlde; bu iki edatın mustešnâlarının ebedi olarak manşûb kalacağı ve Sîbeveyh ile el-Mubberred'in istišnâ' konusunda bu iki edata değinmemiş olmaları; dolayısıyla ez-Zemaşerî'nin de *el-*

²⁴³ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 256; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 192-196.

²⁴⁴ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 93-95; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 196-198.

Mufaşşal'da bu yönü tercih ettiği belirtilir. Bu edatların 'âmilleri üzerinde durulur. Konuyla ilgili beş i'râb özelliği açıklanır. Musteşnânın teşniye oluşu ile ilgili açıklamalar yapılır ve bu teşniye olmanın ıstılâhî anlamda olmadığı, musteşnânın tekrarından ibaret olduğu vurgulanır. "Zeyd ve 'Amr dışında, bana kimse gelmedi." örneğiyle açıklanır ve i'râb değerlendirmesi yapılır. Musteşnâya eklenecek sıfat üzerinde durulur. Bu sıfatın hem mufred hem de cümle şeklinde gelebileceği açıklanır. Fiilin, musteşnânın yerine kullanıldığı durumlarla ilgili olarak yemin kalıplarının kullanımına yer verilir. Musteşnâya delâlet edecek bir karine bulunduğu takdirde hazfedilmesi konusuna işaret edilir. Bunun için kullanılacak istisnâ' edâtının yalnızca *إِلَّا* olmayacağı; *لَيْسَ إِلَّا* ya da *لَيْسَ غَيْرَ* gibi kalıplarla bu işlevin yerine getirileceği belirtilir.²⁴⁵

15. Kâne ve İnne'nin Haber ve İsimleri: Bu iki fiildeki 'âmilin, mute'addî fiile benzediği, musannif tarafından dile getirilmiştir. Şârih bununla musannifin, "inne" ve "kâne"nin üzerinde 'amel eden öğeleri; fâ'il ve mef'ûl-u bihe benzettiğini zikretmektedir. Bu bilgiyle birlikte nahivcilerin çoğunluğuna göre (مَذْهَبٌ كَثِيرٌ مِنْ (النَّحْوِيِّينَ)), "kâne"nin merfû'su, fâ'ile benzetilir. Bu konu etrafında oluşan ihtilafı görüşlere de yer verilir. "Kâne"nin haberindeki 'âmilin mużmar olmasıyla ilgili örnekler verilir. "النَّاسُ مَجْزِيُّونَ بِأَعْمَالِهِمْ إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ وَإِنْ شَرًّا فَشَرٌّ" "İnsanlar davranışlarıyla mükafatlandırılır. Hayırlıysa hayırla, şerliyse şerle olur." Burada verilen örnekte, "kâne" mużmardır. Cümleye "kâne" takdîr edildiğinde ise şu şekilde olacaktır: *إِنْ كَانَ* Bu cümlelerin anlamı, yukarıda verilenle aynıdır. O halde burada olduğu gibi "kâne"nin açıkça zikri yahut hazfedilmesinin câiz olduğu, belirtilen hususlar arasındadır. Bu cümleler doğrultusunda i'râb özelliklerinden bahsedilir. Ayrıca "kâne"nin hazfiyle alakalı şiir şâhidleri getirilir.²⁴⁶

16. Cinsin Hükümünü Nefyeden *لَا*'nın İsmi: Bu konu üzerinde daha önce durulduğu ifade edilerek; "inne" gibi isminin manşûb, haberinin merfû' olduğuna işaret edilir. İsmi'nin mużâf, şebih bi'l-mużâf ve fiil-i mużâri' (ism-i fâ'il) olması

²⁴⁵ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 96-101; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 198-210.

²⁴⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 102-104; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 210-212.

durumunda manşûb olacağına dair örnekler yer alır. Cinsin hükmünü nefyeden لا'nın, bu şekilde işlev görmesi için, ismi konumunda olan kelimenin nekra olmasının gerekliliği ifade edilir. لا أَب لَكَ ya da لا غلامين لَكَ gibi ifadelerin bu şekilde kullanımının şâz olduğuyla alakalı detaylar verilir. لا'nın isminin sıfatıyla ilgili yapılan açıklamalarda, bunun diğer sıfatlar gibi olmadığı belirtilir. Burada, sıfat alan munâdâ ile karşılaştırmanın tercih edildiği görülür. Böyle bir munâdâda sıfat, tevzîh vazifesi görürken; لا'nın isminin sıfat alması durumunda belirtilen türün yalnızca bir kısmının nefyinin kastedildiği belirtilir. Bu bilgiyi örnekle izah etmek gerekirse; يَا زَيْدُ الطَّوِيلُ “Uzun Zeyd!” ifadesindeki الطَّوِيلُ Zeyd’le ilgili bir özelliği açıklamak için getirilmiştir. Oysa, لا رَجُلٌ ظَرِيفٌ “Zarif bir kişi yok!” ifadesinde sıfat; nefyin, adamların yalnızca zarif olanlarını kapsadığını ifade etmek üzere geldiği belirtilmiştir. Bu açıklamaların sonrasında i’râb hususları ele alınmaktadır. Mu‘rab ya da mebnî oluşuyla alakalı hususlar değerlendirilmiştir. لا'nın isminin ma‘rife bir ma‘tûf olması durumunda, i’râbının yalnızca merfû‘ olacağı da, ifade edilen bir başka husustur. Tekrar edilmesi durumunda, ref‘ halinin câiz oluşu; ancak tekrar olduğu halde لا ile isminin arasında fasıl varsa, bu durumda merfû‘ olmasının lüzumu üzerinde izahat yapılmıştır. İ’râb ile ilgili ayrıntılı açıklamalar, asıl metinden verilen örnek ve şiirlerin yorumlanmasıyla devam etmiştir.²⁴⁷

17. لا'nın Haberî: Başlıkta geçen teşbîhin Hicâzlılara ait olduğu; Temîm'in ما ve لا'dan sonra gelen ögeyi muhteda' olarak merfû' yaptığına dair açıklamalar yapılır. Benî Temîm'in bu konuda kıyası reddeden tutumu eleştirilir. Bir başka dikkat çeken mesele ise; konu boyunca şârihin, bazı görüşleri belirtip فُلْتُ fiiliyle kendi görüşlerini sık sık beyan etmesidir. ما ve لا'nın لا ile kullanılması durumunda ya da haberin öne geçmesi durumunda; bu harflerin haberinin manşûb olamayacağı yani amel edemeyeceği izah edilir. *el-Mufaşşal*'da çok kısa değinilmesine rağmen; لا't ile ilgili hükümler, Basralıların ve Kûfelilelerin görüşleri nezdinde açıklanır.²⁴⁸

²⁴⁷ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 104-111; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 213-220.

²⁴⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 112, 113; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 220-222.

3.1.4.2.6. Mecerûât

Bu konu, *el-Mufaşşal*'da “Bir isim ancak izâfetle mecrûr olur. Cerr için izâfet gereklidir. Tıpkı ref' ve naşb halleri için fâ'il ve mef'ûl olmanın gerekliliği gibi.” cümleleriyle başlar. İbnu'l-Hâcib, bu cümleleri alarak üzerinde durur. *el-Mufaşşal*'da bir cümle ile ifade edilen 'âmil konusu, şerhte daha detaylı bir şekilde ele alınır. Birçok kimsenin görüşü, görüş sahibi ya da mezhebine işaret edilmeden dile getirilir. En sonunda isabetli görüş tercih edilir. Örneğin; غُلامٌ زَيْدٍ “Zeyd'in oğlu” şeklindeki izâfette 'âmil, غُلامٌ لَزَيْدٍ ifadesinde geçen harf-i cerdir.²⁴⁹

Lafzî ve ma'nevî izâfet konusu, *el-Mufaşşal*'da yer alan bazı örnekler doğrultusunda ele alınır. Ma'nevî olanın tahşîş ve ta'rîf ifade ettiğiyle ilgili *el-Mufaşşal*'da verilen مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَرَبَ امْرَأَةً “Kadını döven adamın yanından geçtim.” örneğinin, tahşîş ifade ettiğini fakat ma'nevî için örnek olmayacağını ifade eder. جَوَابُهُ diyerek, bununla ilgili delillerini dile getirir. Lafzî izâfetle ilgili olarak, sıfatın mef'ûlüne ya da ma'mûlüne izâfe edilmesi şeklinde *el-Mufaşşal*'da belirtilen cümlelerin eksik taraflarını tamamlar. Mesela, burada “İkincisinin (mużâfun ileyhin) ma'rife olarak takdîr edilmesiyle, lafzî izâfet ma'rifelik anlamı taşımaz.” sözünün eklenmesinin daha iyi olacağı (لَكَانَ جَيِّدًا) ifade edilir. Ma'nevî izâfette, harf-i ta'rîf almayan mużâf ile oluşan izâfetin durumu ele alınır. Mużâfun ileyhin muttasıl bir zamîr olup; kendisiyle birlikte tenvîn ya da nûnun gelmesi yahut bunlardan birinin gelmemesi durumunda, nasıl bir hükme sahip olacağı belirtilmiştir. Ahfeş ve Sîbeveyh'in konuyla ilgili görüşlerine değinen şârih; Sîbeveyh'in bu konuyu hafđ (حَفْضٌ) konusuna kıyâs ettiğini belirtir. Bu konuya dair *el-Mufaşşal*'daki örneklere yer veren şârih, الضَّارِبَاكَ ifadesinin icmâ' ile mużmar bir kelimeye mużâf olduğunu, bu konu çerçevesinde izah eder. Sonrasında sırasıyla tenvîn ve ona kıyâs ile nûn geldiğinde, ortaya çıkan sonucu ele alır.²⁵⁰

غَيْرٌ ve مِثْلٌ gibi, ma'rifeye mużâf olsa da nekra kabul edilen kelimelerin durumu değerlendirilir. Ma'nevî izâfette mużâfın, lâzım ve ğayr-ı lâzım diye ikiye ayrıldığı

²⁴⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 113; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 222, 223.

²⁵⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 113-116; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 223-226.

belirtilmiştir. Bu konuda şârih, *el-Mufaşşal*'da yer alan bilgilere hiç değinmeden; kendi açıklamalarını vermeyi tercih etmiştir. Şârih ابن ve ابنة gibi kelimeleri örnek getirerek; işaret ettiği mananın ancak, başka bir kelimeye nisbet edilerek anlaşılacağı kelimeler üzerinde durmuş ve böylece lâzım olanı açıklamıştır. Ğayr-ı lâzımın ise tam tersi olduğu belirtilmiştir. Ma'rifeye muzâf olduğunda, أَيُّ'nün tesniye ya da cemiye izâfeti; üzerinde durulan bir başka meseledir. Burada şârih, musannifin أَيُّ ile ilgili olarak belirttiği her şeyin doğru olduğunu belirtir. Fakat musannifin bu konuyu izah ederken; أَيُّ kelimesi ma'rife ya da nekraya muzâf olduğunda ifade ettiği mananın ne olduğu üzerinde durmamasının, eksiklik olduğunu ifade ederek kendisi tamamlar. Ayrıca bu kelimeye eklenen muzâfun ileyhin, yalnızca ona işaret eden bir karine olması halinde mahzûf olabileceğini açıklar. أَيُّ kelimesinden sonra izâfet konusunda değerlendirilen bir diğer kelime, كَلَّا'dır. Bu kelimenin ya ma'rife bir tesniyeye ya da tesniye manasında bir kelimeye bitiştiği belirtilip izah edilir. أَيُّ kelimesinin muzâf olma durumuna benzer şekilde, ism-i tafđil muzâf olduğunda, ortaya çıkan hükümler de ayrıca ele alınır. أَيُّ ile ism-i tafđil arasında, illet birliği olduğu belirtilir ve örneklerin açıklanmasıyla konu geniş bir şekilde ele alınır.²⁵¹

Bir şeyin, asgarî düzeyde irtibatı olan diğer bir şeye izâfe edilmesi durumuyla ilgili olarak şârih tarafından; muzâf ile muzâfun ileyh arasında bir aidiyetin, müşterek bir noktanın olmadığı, ancak küçücük bir münasebet nedeniyle izâfetle bir araya geldikleri dile getirilir. Sonrasında, *el-Mufaşşal*'da yer alan beyitlerde geçen örnekler, bu bağlamda değerlendirmeye tabi tutulur. Bir şeyin kendisine izâfe edilmesinin bâtil olduğuyula ilgili konu üzerinde durulur. Batıl olma sebebi olarak böyle bir izâfetin; ma'rifelik ve tahşîş ifade etmeyeceği belirtilerek örnekler verilir. Bir şeyin kendine izâfe edilmesinin batıl olduğu konusuna benzeyen bir başka mevzu, bir şeyin kendi sıfatına izâfesinin câiz olmayışıdır. Bu benzerlik sebebiyle, kendi sıfatına olan izâfetin de câiz olmayacağına dikkat çekilir. Musemmânın ismine izâfeti konusu, izâfet konusunda üzerinde durulan mevzulardan bir tanesidir. Bununla ذَات kelimesiyle yapılan izâfet kastedilmektedir. Bu konu ele alınırken; itikadi mezheplerin konuyla alakalı görüşlerinin şârih tarafından verildiği görülmektedir. Bu bağlamda, yalnızca

²⁵¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 116-121; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 226-231.

dilbilimsel görüşlerin değil, aynı zamanda itikâdî mezheplerin görüşlerinin dikkate alınması dikkat çekicidir.²⁵²

Zaman isimlerinin fiile izâfe edilmesi konusu, *el-Mufaşşal*'da açılan bir diğer fasıldır. Fiile izâfe edilmesinin masdar anlamına geldiği izah edilir. **أَتَيْتُكَ يَوْمَ يَوْمٍ زَيْدٌ** “Zeyd’in kalktığı gün sana geldim.” cümlesindeki izâfet, İbnu'l-Hâcib'in izahına göre **يَوْمَ يَوْمٍ قِيَامَ زَيْدٍ** şeklinde anlaşılmalıdır. Zarfla oluşturulan izâfette, muzâf ile muzâfun ileyhin arasında fasıl olmasının mümkün olduğuna işaret edilir. Bu imkânın ise şiirle sınırlı olduğu hatırlatılır. Sîbeveyh'in, bu fasılaya zarf olmasa da cevâz verdiği ifade edildikten sonra; onun bu söylediğinin doğru olmadığı şârih tarafından delilleriyle açıklanır. Bu konuda kapsamlı bir izahın olduğu gözlemlenmektedir. Sîbeveyh'in görüşlerinin tartışıldığı bu bölümde üç beytin şahid getirildiği ve bir âyetle İbn 'Âmir kıraatine göre istişhâd yapıldığı görülmektedir.²⁵³

Muzâfın hazfedilip muzâfun ileyhin onun yerine geçtiği ve böylece onun i'râbını aldığı durumlarla ilgili değerlendirme yapılan bir fasıl daha mevcuttur. Muzâf hazfedildiğinde geriye kalan muzâfun ileyhe; muzâfın sahip olması gereken mufred, teşniye ve cemilik ya da muzekkerlik-muenneslik gibi hakların teslim edilmesi üzerinde durulur. Asıl metinden şiir ya da diğer örneklerle konu açıklanır. Ayrıca muzâfın makamına geçen muzâfun ileyh için 'âmilin ne olacağı konusu, Sîbeveyh'in görüşleri ile uzunca açıklanmıştır.²⁵⁴

Muzâfun ileyhin; **إِذْ، حِينَئِذٍ** gibi kelimelerden olması durumunda hazfedilmesi, izâfet kapsamında açılan fasıllardan biridir. İbnu'l-Hâcib, bu kelimelerin aslında muzâf olmaya uygun olduğunu, muzâfun ileyh olarak kullanıldığında ise hazfine hükmedildiğini belirtir.²⁵⁵

²⁵² ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 121-124; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 231-234.

²⁵³ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 128-134; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 235-238.

²⁵⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 134-138; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 238-241.

²⁵⁵ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 138; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 241, 242.

Mutekellim “yâ”sına muzâf olan kelimelerin durumuyla ilgili değerlendirmelerin yapıldığı bir diğer bölümde, “yâ” ile uyumlu olması adına muzâfın sonunun kesra olacağı belirtilir. Ancak muzâf, muhakkiklerin nazarında mu‘rabdır ve mebnî bir kelimeye muzâf olması, onun da mebnî olacağı anlamını taşımaz. Bu şekilde detaylar verildikten sonra, mutekellim “yâ”sına muzâf olan kelimelerin son harfine göre değerlendirmeler yapılır. Beş ismin değerlendirmesinin yine bu kapsamda ele alındığı görülür. Beş ismin “yâ” dışında zâhir ya da muzmar bir isme muzâf olması durumunda, i‘râbının harflerle olacağı; bunun kıyâs yoluyla değil, teşkiye ve cemiye teşbîh yoluyla edinilen bir bilgi olduğu zikredilir.²⁵⁶

3.1.4.2.7. et-Tevâbi‘

Kendinden önceki isme tâbi‘ olan ögelerin durumu burada ele alınır. Bu başlık altında değerlendirilen ögeler sırasıyla belirtilecektir:

1. Te’kîd: *el-Mufaşşal*’da bu konuya tâbi‘lerin beş türü olduğuna dair bir bilgiyle giriş yapılır ki bunlar; te’kîd, sıfat, bedel, atf-ı beyân ve harfle atıf şeklindedir. *el-Îzâh*’ta buna işaret edilmeden direkt konu التَّوَكِيدُ عَلَى ضَرْبَيْنِ قَالَ صَاحِبُ الْكِتَابِ: التَّوَكِيدُ عَلَى ضَرْبَيْنِ dedi ki: Tevkîd iki çeşittir.” cümlesiyle başlamaktadır. Tâbi‘ler için genel bir konu olarak takdîr konusu ele alınır. Sonrasında tevkîdin Sîbeveyh tarafından tanımının belirtilmediğini söyleyen İbnu’l-Hâcib; tevkîdin çeşitlerine dair açıklamayla konuyu devam ettirir. Bedelle tevkîd arasındaki farka işaret edilir. Zâhir olan ismin kendisi gibi zâhir bir isimle; muzmar olanın ise hem muzmar hem zâhir hepsiyle tevkîd edilebileceği belirtilir ve bununla ilgili her durum değerlendirmeye alınır. Bu konu dahilinde, نَفْسٍ، عَيْنٍ ve سَوَى kelimelerinin konumu değerlendirilir. Tevkîdin yararıyla ilgili *el-Mufaşşal*’da yer alan kısma, şerhte hiç değinilmediği gözlemlenmiştir.²⁵⁸

2. Sıfat: İlk olarak sıfatla ilgili, Sîbeveyh’in görüşleri doğrultusunda, bir zâtın bazı durumlarına işaret eden isim, şeklinde tanım ifade eden bir başlığa yer verildiği

²⁵⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 139-142; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 242-245.

²⁵⁷ Sîbeveyh’e, hem *el-Mufaşşal*’da hem de *el-Îzâh*’ta kimi zaman “Sâhibu’l-Kitâb” ifadesiyle işaret edilmektedir.

²⁵⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 143-148; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 245-249.

görülür. Ona göre sıfatın, ‘âmm (عام) ve hâşş (خاص) şeklinde iki türünün olduğu belirtilir. Sîbeveyh’e göre, yukarıdaki tanımın ‘âmm olana işaret ettiği, hâşşın ise tâbî‘ olduğu izah edilir. Ancak şârih, “Kitâb sahibi” diye nitelediği Sîbeveyh’in bu sözlerini doğru bulmadığını ifade eder. Şârih, sıfatı tanımlarken kendisinin zât kelimesini değil maşûd kelimesini seçtiğini belirtir. Ona göre sıfat, mananın kastedildiği isimdir. Zât kastedilmemektedir. Tanımlar üzerine uzun tartışmalar yapılır. Sıfatın kıyâsî ve semâî olan iki kısmına işaret edilir. Sıfatın; ism-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, sıfat-ı muşebbehe ya da masdar gibi kelimelerden olma durumu ele alınır. Cümleyi niteleyen sıfatın nekra olması gerektiği vurgulanır. Çünkü cümle, manadaki hüküm itibariyle nekradır ve o hüküm niteleyen sıfat da nekra gelmelidir. Sıfatın mevşûfa uyması gereken yerler değerlendirilir. Mużmar olan ögelerin, manaya işaret etmeyip zâta işaret etmeleri dolayısıyla sıfat ya da mevşûf olamayacağı üzerinde durulur. ‘Alemin, sıfat makamında değil, ancak mevşûf makamında olacağı belirtilen bir ayrıntıdır. Mubhem için ma‘rife bir sıfat gelmeyeceği, sıfat-mevşûf uyumu açısından değerlendirmeye tabi tutulur. *el-Mufaşşal*’da yer alan, mevşûfun hazfî konusuna değinilmediği belirtilebilir.²⁵⁹

3. Bedel: *el-Mufaşşal*’da bedel, onun dört kısmının olduğu bilgisiyle başlar. *el-İzâh*’ta ise İbnu’l-Hâcib’in; öncelikle bir tanım getirdiği ve sonrasında kendi tanımını şerh ettiği görülür. Onun sözleriyle bedel; ذِكْرُ الْمُنْبُوعِ قَبْلَهُ لِلتَّوْطِئَةِ وَالتَّمْهِيدِ، تابع مَقْصُودٌ بِالذِّكْرِ، “Tanıtma ve hazırlık maksadıyla, kendinden önce metbû‘u zikredilerek kastedilen mananın ortaya çıktığı bir tâbî‘dir.” İbnu’l-Hâcib, ilk olarak kendi tanımını kelime kelime izah etme yolunu seçer. Bedel çeşitlerine, *el-Mufaşşal*’daki haliyle değil; bu çeşitlendirmenin neye göre yapıldığı bilgisiyle başlanır. Bu ayrımın, ikincinin medlûlünün birincinin medlûlünde aynıyla olup olmamasına göre yapıldığı belirtilir. Çeşitleriyle ilgili açıklamalar yerini alır. Bedel-i iştimâlin; birinci kısmın ikincisini, ikinci kısmın birincisini aynen içermesi gibi anlaşılmasının doğru olmadığı ifade edilir. Bedelin asıl olduğu, çünkü onun maşûd olduğu; sıfatın ise fer‘ olduğu, çünkü onun tetimme kabul edildiği belirtilir. Açık ismin mużmara bedel yapılmasının gâib sîga için geçerli olduğu; muhatab ve mutekellim sîgalarda mümkün olmadığına işaret

²⁵⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 149-156; İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 249-255.

edilir. Ancak bedel-i iştimâl ve bedel-i ba'z için, muzharın muzmardan bedel yapılmasının mümkün olduğu örneklerle beyan edilir.²⁶⁰

4. Atfu'l-beyân: İbnu'l-Hâcib, ez-Zemaşserî'nin yaptığı tanıma ek olarak kendi tanımını, يُقَالُ أَيْضًا “Şöyle de denilebilir:” sözüyle getirir ve “Birinciyi açıklamak için getirilen, sıfat olmayan tâbi'dir.” şeklinde tanımlar. Bedelle aralarındaki farka değinir. Şu açıklamalara yer verdiği görülür: “Tâbi'in hükmü, aslın hükmü gibi olmaz. Asılda câiz olmayan şey, bazen tâbi'de câiz olur. كُلُّ شَاةٍ وَسَخْلَتِهَا بِدِرْهَمٍ “Her koyun ve yavrusu bir dirheme.” denilmesi konusunda hepimiz müttefikiz. Ancak كُلُّ سَخْلَتِهَا demek caiz değildir.” Bu açıklamaların ardından, bedelin ma'tûfâta ya da diğer tâbi'lere benzemeyeceğini ifade eder. “Çünkü bedelin bütün örneklerinde, tekrarın hükmü aynıdır. Ancak ma'tûfta sadece bazı yerlerde tekrarın hükmü vardır. Bütün örnekler için aynı durum geçerli değildir.” sözleriyle aralarındaki ayrıma işaret eder.²⁶¹

5. Harfle Atıf: Harfle atıf konusunda şârihin, musannifin tanımıyla yetinmeyip onun çizgisinde ama kendine ait bir tanım getirdiği görülür: “On harften birinin, kendisiyle metbû'u arasında vasıta olduğu bir tâbi'dir.” *el-Mufaşşal*'da da benzer bir tanımın yer aldığı ve ma'tûf ile ma'tûfun aleyhin aynı i'râbda buluştuklarına işaret edildiği görülür. Tanım sonrasında şârihin, ma'tûf ile ma'tûfun aleyhin muzmar ya da muzhar olma durumlarının her birini değerlendirdiği görülür. Ma'tûfun aleyh ve ma'tûfun i'râbı üzerine değerlendirmeler yapılır.²⁶²

3.1.4.2.8. Mebnî İsimler

İlk olarak ez-Zemaşserî'nin هُوَ الَّذِي سَكُونُ آخِرِهِ وَحَرَكَتُهُ لَا بِعَامِلٍ “Sonu sâkin olan ve harekesine hiçbir şeyin etki edemediği şeydir.” tanımı verilmiş ve bu tanım kelime kelime irdelenmiştir. Mebnî isimleri; harf, fiil-i mâzî ya da emir fiilden ayıran hususlar vurgulanmıştır. Mubhem isimlerle ilgili açıklamalar yapılmıştır. Mebnî kelimeler

²⁶⁰ ez-Zemaşserî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 157, 158; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 255-257.

²⁶¹ ez-Zemaşserî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 159, 160; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 257, 258.

²⁶² ez-Zemaşserî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 161, 162; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 258-260.

munâsebet ve muşâbehet kavramları yönünden değerlendirilmiştir. İsmi aslında mu‘rab olduğu, bazı özel durumlarda (خَمْسَةَ عَشَرَ gibi) mebnî oldukları belirtilir.²⁶³

1. Mużmarât: Konu, İbnu'l-Hâcib'in "Mużmar; mutekellim, muhatap ya da bir karine olduğunda ğâible ilgili olan şeydir." şeklindeki tanımıyla başlar. Mustetir olan zamîrlerdeki mebnîlik durumu ele alınır. Munfasıl, muttasıl ve mustetir zamirler üzerinde durulur. Mużmar konusunun içine, muttasıl zamîrlerin yanında munfasıl zamîrlerin de dahil olma sebeplerine işaret edilir ve إِيَّا kelimesi incelenir. الدَّرْهَمُ أَعْطَيْتُكَهُ "Dirhemi sana verdim." örneğindeki gibi, iki adet manşûb konumunda zamîr bitişen durumlarda ez-Zemaşşerî ikincisinin muttasıl ya da munfasıl olmasını câiz görürken; İbnu'l-Hâcib ise bu görüşü, uzak bir ihtimal olarak değerlendirir. Mustetir zamîrin, lâzım (lâzım sîgalar: نَفَعْتُ، أَفْعَلُ، نَفَعْتُ لِلْمَخَاطَبِ، أَفْعَلُ) ya da ğayr-ı lâzım (ğâib sîga ve sıfatlar) olacağı üzerinde durulur.²⁶⁴

Bu konu dahilinde üzerinde durulan bir diğer mesele, zamîru'l-faşla ilgili hükümlerdir. *el-Mufaşşal*'da yer alan cümle ve örneklere yer yer işaret edilerek, şârih tarafından konu izah edilir. İ'râbdaki konumu değerlendirilirken, bu zamîre i'râbdan bir konumu olmadığını iddia etmenin bâtil olduğu vurgulanır. Zamîru'l-faşl konusu ele alındıktan sonra "zamîru şe'n ve kıssa" konusuna geçilir. Bu isimlendirmenin, Basralılara daha yakın olduğu, Kûfelilerin ise bu noktada çok aykırı yaklaşımlar da başka bir ismi tercih ettikleri belirtilerek başlanır. Bu zamîrin 'âmili olmadığı, ibtidâ' üzere merfû' olduğu belirtilerek, 'avâmil üzerine uzunca bir konunun içine girilir. *el-Mufaşşal*'da bu konuyla ilgili 'âmiller hususunda herhangi bir bilginin paylaşılmadığı görülmektedir. رَبِّهُ رَجُلًا "Nice kişi..." ifadesinde geçen zamîr için, *el-Mufaşşal*'da ayrı bir bölüm açıldığı için; İbnu'l-Hâcib aynı çizgide ilerlemiş ve detaylı bir açıklamayla konuyu ele almıştır. Basralıların cinsiyet ya da sayı fark etmeksizin رَبِّهُ kelimesini kalıp olarak kullanmayı tercih ettikleri; Kûfelilerin ise değişen durumlara (sayı, cinsiyet) göre sonundaki zamîri çekimledikleri belirtilir. Kûfelilerin görüşlerinin isabetli olmadığı delilleriyle anlatılır ve bu zamîrin mubhem oluşuna

²⁶³ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 163-165; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 260-262.

²⁶⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 166-172; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 262-267.

temas edilir. عَسَى ve لَوْلَا'dan sonra gelen isimler kinâye edildiği zaman gelen zamirlerin durumuyla ilgili açıklamalar yapılmıştır. لَوْلَا'dan sonra merfû' munfasıl bir zamîr; عَسَى'dan sonra ise merfû' muttasıl zamîr geleceği belirtilmiştir. Bu zamîrlerin i'râb açısından hangi konumda oldukları tartışılmıştır.²⁶⁵

Mutekellim “yâ”sının fiile bitişmesi esnasında, fiilin son harfinin harekesini korumak üzere gelen nûn-u viķâyeyle ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. ez-Zemaḥşerî, nûn-u viķâyeyi yalnızca fiillerin sonuna eklenen haliyle incelerken, İbnu'l-Hâcib konuyu biraz daha genişleterek bu “nûn”un kullanıldığı bütün yerlere temas etmeyi tercih eder. Hazf ve işbât gibi konular ışığında izahlar yapar.²⁶⁶

2. Esmâu'l-işâret: Musannifin direkt ism-i işâretlerin çeşitlerini vermesiyle başlayan konu, şârih tarafından yapılan “İşâret edilen (muşârun ileyh) için konulan her şeydir.” tanımıyla ele alınır. İsm-i işâretlerin hangi itibarla kısımlandırılacağı belirtilir. Bu kelimelerin mebnî oluşuna ve bunun delillerine işaret edilir. Sonuna hitâp kâfi eklenen ism-i işâretlere örnekleriyle birlikte yer verilir. Musannifin özellikle değindiği, başına hâu'-tenbîh gelen ism-i işâretlerin, şerhte yer almadığı görülür.²⁶⁷

3. el-Mevşûlât: Mebniyyât arasında olduğu belirtilen ism-i mevşûllerin hangi kelimelerden oluştuğuna ve şıla cümlesinden kendisine dönen bir zamîrin olmasının gerekliliğiyle alakalı hususlara değinilmiştir. Mevşûlün ve şılanın özelliklerine işaret edilmiş ve ism-i mevşûle dönen zamîrin hazfedilmesine dair detaylar verilmiş; bu izahlar yapılırken musannifin sözlerine zaman zaman işaret edilerek konu açıklanmıştır. Şıla cümlesi “ihbâr” kavramı doğrultusunda ele alınmıştır ve bununla ilgili Sîbeveyh'in görüşleri de izah edilmiştir. مَا ism-i mevşûlünün, hem mevşûf hem de mevşûl vazifesi göreceği örneklendirilmiştir. Aynı zamanda مَنْ ism-i mevşûlü konusunda açıklamalar yapılarak; her ikisini (مَا ve مَنْ) istifhâmdan ayıran hususlar

²⁶⁵ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 169-177; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 269-273.

²⁶⁶ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 177-179; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 273, 274.

²⁶⁷ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 180, 181; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 274, 275.

misaller ile izah edilmiştir. أَيُّ kelimesinin ism-i mevsûl olarak kullanılışı açığa kavuşturulan konular arasındadır.²⁶⁸

4. Esmâu'l-ef'âl ve Aşvât: Öncelikle isim-fiillerin i'râbdan mahalli olmadığına temas edilir ki bu konu mebniyyât başlığı altında ele alınmaktadır. Mâzî, muzâri' ve emir fiil anlamı taşıyan örnekleri olduğuna değinilir. Bazı isim-fiillerin hem mu'rab hem de mebnî olduğu vurgulanır ve mu'rab olma durumunda i'râbının nasıl olacağı izah edilir. Birçok isim-fiil örneği, *el-Mufaşşal*'da verilen örnekler doğrultusunda incelenir. İsim fiiller konusu "terkîb" olma açısından gözden geçirilir. Bu manada şârih, هَلُمَّ "Haydi!" isim-fiilini izâh etmiş ve ardından bir de şiir istişhâdında bulunmuştur. Aşvât konusunun, ilk olarak mebnîlik illeti açısından değerlendirmesi yapılmış; i'râbı gerekli kılan bir illetin bulunmayışı sebebiyle mebnî olduğunun altı çizilmiştir. İsim-fiilde olduğu gibi aşvât da terkîb açısından değerlendirilir. Aşvâtın isim-fiil olarak takdîr edilmesinin ya da aşvât olarak kalmasının mümkün olması üzerine örnekler verilir. *el-Mufaşşal*'da bu iki konuya oldukça geniş bir alan ayrıldığı ve pek çok isim-fiil örneğinin incelendiği görülür. İbnu'l-Hâcib, *el-Mufaşşal*'da geçen kaideleri daha detaylı bir şekilde anlatırken; orada verilen bazı örnekleri incelemeyi tercih etmiştir.²⁶⁹

5. Zarflar: Mebniyyât başlığı altında incelenen zarfların incelendiği bölümdür. İlk olarak, قَبْلُ ve بَعْدُ zarfları üzerinde durulur. Bu zarfların mebnîlik illeti üzerine açıklamalar yapılır. عَوْضُ، لاَ عَيْرُ، حَيْثُ، إِذْ، إِذَا، مَتَى، الْآنَ، لَمَّا، قَطُّ، عَوْضُ gibi zarflar ve mebnîlik illetleri üzerine oldukça detaylı açıklamalar yapılmıştır. Şârih, musannifin belirttiği bazı illetlere katılmadığını, kimi zaman beyan etmiştir. Örneğin; حَيْثُ için musannifin söylediği binâ' illeti, "izâfetin lüzûmu"dur. Ancak İbnu'l-Hâcib, izâfeti mebnîlik için doğru bulmadığını belirtir ve bu zarfın binâ' illeti; tıpkı harfin cümleye ihtiyaç duyması gibi، حَيْثُ'nün de beraberinde geleceği cümleye duyduğu ihtiyaç şeklinde illeti ifade eder.²⁷⁰

²⁶⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 182-191; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 276-286.

²⁶⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 192-209; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 286-292.

²⁷⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 210-219; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 292-298.

6. Murakkebât: Her iki cüzü ya da cüzlerinden yalnızca birincisi mebnî olan şekilde türlerine değinilerek konuya başlanır. 11'den 20'ye kadar olan sayıların durumu bu konu dahilinde ele alınır. Harf-i ta'rif ve izâfet durumunun bu kelimeler üzerindeki etkisi Sîbeveyh'in görüşlerinin zikredilmesiyle açıklanır. Cüzlerinden biri mebnî olan kelimelerin durumu değerlendirilir. Bu kelimelerin hangi hal üzere mebni olacaklarına işaret edilir. مَعْدِيكْرِبْ kelimesine oldukça fazla yoğunlaşmış ve bu kelimenin mebnîlik illeti üzerine çeşitli görüşler eşliğinde açıklamalar getirildiği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda ğayr-ı munşarîf kavramı, burada tekrar ele alınmıştır.²⁷¹

7. Kinâyât: Sayıya işaret eden كَم ve كَأْ sözcükleri ile; ihbâr anlamı taşıyan كَيْت ve كَيْتْ sözcüklerini ele alan bir konu olarak *el-Mufaşşal*'da tanıtılan bu bölüm; şârih tarafından ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Her birinin binâ' sebeplerine işaret edilmiştir. Kem-i haberîye ve kem-i istifhâmiyye konuları illetleriyle birlikte irdelenmiştir. "Kem" sözcüğünün konumunun cümlenin başı olduğunu izah etmek üzere, doğrulanma ya da yalanlanma gibi bir durumu olmayan inşâî cümlenin açıklaması yapılmıştır. Kem-i istifhâmiyyenin mumeyyizinin mufred ve manşûb olduğu; kem-i haberîye olduğunda ise sayı yönünden bir kısıtlaması olmayıp mecrûr olacağı vurgulanmıştır. Kem ve mumeyyizi konusuna daha çok ehemmiyet verildiği söylenebilir.²⁷²

3.1.4.2.9. Çeşitli Yönleriyle İsimler

İsimlerin sayı ve cinsiyet, ism-i mensûb gibi kavramlar itibariyle işaret ettikleri mana üzerinde durulur:

1. Muşennâ: İbnu'l-Hâcib; ez-Zemaşşerî'nin muşennâ tanımını ve kendi getirdiği tanımları yorumlayarak şerhe başlamıştır. Sonuna gelen (الألف والياء) harflerine işaret edilmiştir. Teşniyenin sonunda yer alan kesralı "nûn" harfinin, Basralıların nazarında hareke ve tenvînden 'ıvaz olduğu; Kûfeliler içinse tenvînden 'ıvaz olduğu

²⁷¹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 219-223; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 298-302.

²⁷² ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 224-228; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 302-305.

belirtilerek her iki grubun delilleri zikredilir. Şulâsî ve rubâ'î isimlerdeki teşniye detayları zikredilmiştir. Az rastlansa da ceminin teşniye yapılması konusuna işaret edilmiş; ayrıca cemilerin teşniyeye muzâf yapıldığı durumlar, âyetlerle izah edilmiştir.²⁷³

2. Mecmû'/Cemi: Şârih ilk olarak, cemilerle ilgili musannifin herhangi bir tanım getirememesi sebebi üzerinde durur. Sonrasında kısa kısa cümleleri alıntılıyıp izah etmeye başlar. Kelimenin “vâv-nûn” ve “yâ'-nûn” ile ya da muennesi için “elif-tâ” eklerinin gelerek cemi yapılmasıyla ilgili detaylar; sıfatlar ve ‘alemler kapsamında ele alınır. Cemilerin i'râblarının değerlendirmesi yapılır. Sâlim olan cemilerden sonra; cem-i kılllet ve cem-i keşret konuları üzerine şerh yapılır. Bu iki cemi ile ilgili vezin değerlendirmeleri detaylı bir şekilde izah edilir. Cem-i kılllet için (أَفْعَالٌ، أَفْعَلٌ، أَفْعَلَةٌ، فِعْلَةٌ) kalıpları örnekleriyle izah edilirken; cem-i keşretin, kurallı yapılan cemi (vâv-nûn; yâ-nûn; elif-tâ) ve cem-i kıllletin dışında kalan bütün cemiler olduğu belirtilir. Cem-i keşret için, kelime şulâsî mucerred olduğunda cemisinin geleceği kalıplar (... أَفْعَالٌ، فُعُولٌ) üzerinde durulur. Bu konuda, sıfat manalı kelimelerin cemisine dair izahata yer verilir. Rubâ'înin cemisiyle ilgili detayların üzerinde durulur. Rubâ'î ile ilgili olarak üçüncü harfi “med” olan kelimelerin cemileri için verilen kalıpların (örneğin; زَمَانٌ-أَزْمِنَةٌ) üzerine açıklamalar getirilirken; rubâ'î ile ilgili diğer kısımlara giren pek çok kalıp örneği (فَاعِلٌ'in cemisi, أَفْعَلٌ vezninin cemisi gibi...) ile ilgili izahlar yapılır. Rubâ'îye mülhak olan şulâsî, ele alınan bir diğer konudur. Hem *el-Mufaşşal*'da hem de *el-Îzâh*'ta; kalıpların ve örneklerin verilmesiyle birlikte bu konuya oldukça fazla alan ayrıldığı söylenebilir.²⁷⁴

3. Muzekker ve Muennes: *el-Mufaşşal*'da, ma'rife ve nekra diye, muzekker ve muennes konusundan önce incelenen bir fasıl mevcuttur. Ancak İbnu'l-Hâcib bunu değerlendirmeye almamıştır.²⁷⁵

²⁷³ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 229-233; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 305-308.

²⁷⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 234-244; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 308-318.

²⁷⁵ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 245.

Muzekker ve muennesi birbirinden ayıran özelliklere, asıl metinde yer alan cümlelerden hareketle işaret edilmiştir. Muennesin, hakîkî ve ğayr-ı hakîkî olan türlerine vurguda bulunulmuştur. Muennesin alametleri üzerine açıklamalar yapılmış; sonunda muenneslik “tâ”sı olsa da muennes olmayan kelimelere değinilmiştir. Muennes ya da muzekkerliği eşit olan kelimeler (semâ‘ yoluyla öğrenilir) üzerinde durulmuştur. Sonunda elif-i maşşûra olan kelimelerin durumu değerlendirilmiştir. Son olarak elif-i memdûde ile ilgili detaylarla konu tamamlanmıştır. Bu konu, ihtimaller ve cevaplarının değerlendirilmesi usulüyle ele alınmış; Sîbeveyh ve Kisâî gibi alimlerin ismi zikredilerek görüşleri aktarılmıştır.²⁷⁶

4. İsm-i Taşğîr: “İlk harfî zammelenip ikincisi fetħalandığında gerçekleşen isimdir.” şeklinde *el-Mufaşşal*’da geçen bir cümlenin izahıyla konuya başlanır. İbnu’l-Hâcib’in burada özellikle değindiği kısım yukarıdaki cümlenin Arapçasında geçen الْمُتَمَكِّن (yerleşmiş) kelimesinin getiriliş amacıdır. Bu kelime; ism-i taşğîri, mubhem isimlerden ayırt etmek üzere getirilmiştir. ez-Zemaşşerî’nin verdiği kalıplar üzerine açıklamalar yapılır. Kalıpların harf sayısına göre mi yoksa harekeye göre mi belirlendiği üzerinde durulur ve şârih tarafından hareke (İlk harfin harekesi zamme, ikinci harfin harekesi fetħa, üçüncü harf ise ziyade olarak gelen taşğîr “yâ”sı) tercih edilir. Kelimelerin sahip oldukları özelliklere göre ism-i taşğîrin nasıl yapılacağı üzerinde durulur. Bu bağlamda bazı örnekler tek tek ele alınır. Aslında şulâsî ve rubâ‘î kelimelerin ism-i taşğîr için uygun olduğu; bununla birlikte humâsînin musağğar yapılması için nasıl bir yol izleneceği tespit edilir. Bedel-i lâzım ve bedel-i ğayr-ı lâzım konularına temas edilerek, lâzım olan kısmı için ism-i taşğîr ya da tafđîlin her ikisi uygun iken; ğayr-ı lâzım olan türünde ism-i taşğîr yapılamayacağı belirtilir. Mu‘tel ya da muenneslik alametleri (muenneslik tâ’sı, elif-i memdûde, elif-i maşşûra) bulunan keimelerin; ism-i taşğîrinin nasıl yapılacağı izah edilir. Cemi çeşitlerinden, cem-i kılletin ism-i taşğîr yapılması durumunda taħkîr ifade edeceği beyan edilir. Fiilin taşğîrinin mümkün olmadığı belirtilir. Nadir de olsa, muşağğar olarak vazedilmiş

²⁷⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 246-252; İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 318-329.

kelimeler (كُمَيْتٌ: At için bir sıfat) üzerinde durulur. İsm-i taşgîr yapılamayan kelimelerin belirtilmesiyle konu nihayete erer.²⁷⁷

5. İsm-i Mensûb: Musannifin verdiği tanım tek tek ele alınır. Nisbete işaret etmek üzere sonuna getirilen alamete değinilir. Neseb; hakîkî ve ğayr-ı hakîkî olması bakımından muenneşe benzetilir. Hakîkîye دِمَشْقِيَّيِّ “Şamlı” örnek verilirken; كُرْسِيَّيِّ “sandalye” ğayr-ı hakîkî için örnek verilir. İsm-i mensûb yapılırken, kelimelerin yapısına göre (teşniye, cemi, sonu elif ya da yâ olanlar gibi...) hazfedilecek alamelere temas edilir. İsm-i mensûb konusunun şerhinde; zâid harfler, hazf, kıyâs kavramları doğrultusunda, bazı kelime kalıpları ve kelime çeşitleri için ölçütlerin belirlendiği birtakım açıklamalar getirilmiştir. عَزْوٍ “savaş” ve ظَنِّيَّيِّ “ceylan” gibi, sonunda illet harfi bulunan kelimelerin; orta harflerinin sâkin olması sebebiyle hazfe uğramayacakları izah edilmiştir. Bu minvalde olan kelimeler üzerine birçok örnek anlatılmıştır. Sîbeveyh, el-Ĥalîl, Yûnus gibi bazı alimlerin görüşlerinin getirilmesi anlamında dikkat çeken diğer bir husus ise; bu alimlere göre بِنْتٍ “kız” ve أُخْتٍ “kız kardeş” kelimelerinin, ism-i mensûb yapılma detaylarının ele alınmasıdır. Murekkeb kelimelerin ism-i mensûb kuralları belirtilmiştir. Son olarak şârihin daha önce şâhid olarak kullandığı bir beyti, فَاعِلٍ kalıbının nisbet ifade edebileceği bilgisini delillendirmek üzere tekrar şâhid olarak getirdiği görülmektedir.²⁷⁸

6. Sayı İsimleri: Musannifin sayılarla ilgili olarak verdiği tanımın, zahirde bir ve iki sayılarını içine almazken; bir taraftan bir ve iki sayılarının, on iki kelimededen oluşan sayı isimlerinin arasında anılması; İbnu'l-Hâcib'in ilk olarak üzerinde durduğu husus olmuştur. Nahivcilerin bu karmaşayı yeniden tertip etmesinin bir ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Sayı isimlerinin on iki kelimededen oluştuğu; bunların dışında kalan sayıların ise birtakım illetler (teşniye: مَائَتَيْنِ; kıyâs yoluyla elde edilen cemi: الأَلاَفِ; ma'tûf: عَشْرُونَ وَثَلَاثَةٌ...) sebebiyle bu kelimeler arasında yerini almadığı şârih tarafından izah edilir. Zaruret sebebiyle şiirde farklı bir tarzda kullanılan iki sayısına işaret etmek üzere, bir beyit getirilmiştir. اثنان ve واحد sayılarının, kıyâs yoluyla

²⁷⁷ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 253-258; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 329-340.

²⁷⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 255-266; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 340-355.

muzekker ya da muennes kabul edilmeleri üzerine açıklamalar getirilmiştir. Manşûb ya da mecrûr vaziyette gelen mumeyyizle ilgili detaylara temas edilmiştir. Mumeyyiz için şâz kullanımlar anlatılmıştır. Musannifin istişhâd ettiği bir âyet; farklı kırâatlere göre değerlendirilmiştir. عَشْرَةَ sayısının cem-i kılllet kabul edilmesi üzerine açıklamalar yapılmıştır. 11'den 20'ye kadar olan sayılardan yalnızca اِثْنَا عَشَرَ sayısının mu'rab; diğerlerinin mebnî olduğu vurgulanmıştır. Bu grubun ikinci cüzünde yer alan عَشْرَ sayısının hükmünün, teşniye “nûn”unun hükmü gibi olduğu belirtilir ve bu sayıda mahzûf bir nûn olduğu yönünde açıklamalar getirilir. Sayıların okunuşlarıyla ilgili detaylar verilir. Sayıların başına harf-i ta'rif aldığı halde (الثَّلَاثَةُ الْأَثْوَابِ) “üç giysi”) muzâf olmalarının câiz görüldüğü vurgulanır. Sıra sayılarına değinilir. ثَالِثٌ ثَلَاثَةٌ “üçün üçüncüsü” gibi bir izâfetin, birinci kısmın ikinciye dahil olması sebebiyle câiz olacağı belirtilir.²⁷⁹

7. İsm-i Mağşûr ve İsm-i Memdûd: Memdûd ve mağşûr olarak isimlendirilme sebeplerine değinilir. İsm-i mağşûrun, benzerlerine kıyâs ile bilineceği üzerinde durulur. İsm-i mensûbu tanıma yolu olarak aynı husus belirtilir ve her iki isim için bu durum pek çok örnek incelemesiyle izah edilir.²⁸⁰

3.1.4.2.10. Fille Bağlantılı Olan İsimler

Şârih tarafından söz konusu bağlantı (إِتِّصَالٌ), bu kısma giren kelimelerin fille olan anlam bağının kopmaması anlamında değerlendirilir. Bu kelimelerin sekiz çeşit olduğu musannif tarafından belirtilir. Hepsi kendine has başlıkta şerh edilir.²⁸¹

1. Masdar: Şulâsî mucerred fiilin, lâzım ve mute'addî oluşuna göre masdarlarının bazı kalıplarda geleceği üzerinde durulur. Şulâsî mezîd rubâ'inin masdarının kıyâs ile elde edildiği belirtilir ve bu kapsama giren bâbların masdarları örnekleriyle açıklanır. Masdarın; ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûl veznine göre gelebileceği

²⁷⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 267-272; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 355-364.

²⁸⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 273, 274; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 364-367.

²⁸¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 367.

fakat bu kullanımın az olduğu musannifin verdiği bir şiirin şârih tarafından açıklandığı görülür:

عَلَى حَلْفَةٍ لَا أَشْتُمُ الدَّهْرَ مُسْلِمًا وَلَا خَارِجًا مِنْ فِيءِ زُورٍ كَلَامِي

“Yemin olsun, bir müslüman olarak zamanı yermeyeceğim. Dudaklarımdan yalan söz de çıkmayacak.”

İbnu'l-Hâcib bu örneği verdikten sonra, خُرُوجُ kelimesinin anlamında kullanılarak, ism-i fâ'ilin masdar yerine kullanılmasına örnek olduğunu belirtmiştir. Masdarının yerine geçen ism-i mef'ûl için de örnek vermiştir. Mucerred fiilin masdar binâ-i merre ve masdar binâ-i nev' kalıpları belirtilmiş ve örnekler verilmiştir. İf'âl bâbındaki fiillerin masdarlarında gerçekleşen hazfe değinilmiştir. Masdarların fiili gibi 'amel etmeleri ve etkiledikleri ögeler üzerine birçok örnekle malumat verilmiştir. Musannifin konuyla ilgili olarak verdiği şiirlere ilaveten şârihin de bir şiiri şâhid olarak getirdiği görülür.²⁸²

2. İsm-i Fâ'il: Şârih, musannifin verdiği tanımı kapsamlı bulmadığını ve ism-i fâ'il için ayırıcı özellikleri içermediğini içermeyen “Tanım, kapsayıcı değil.” sözleriyle ilk olarak ifade eder. Musannifin tanımı, وَهُوَ مَا يَجْرِي عَلَى يَفْعَلٍ مِنْ فِعْلِهِ, “Fiili gibi eylemde bulunarak onun yerine geçendir.” şeklindedir. Şârih, bu tanımla ism-i fâ'ilin, hangi açıdan (anlamı, harekesi, zamanı...) fiilinin yerine geçeceği konusunun anlaşılmadığını ifade eder. Şârihe göre ism-i fâ'ilin tanımının, هُوَ الْمُشْتَقُّ مِنْ فِعْلٍ لِمَنْ نُسِبَ, “Muẓâri' fiil doğrultusunda, kendisine nisbet edilen fiilden türeyen muştaktır.” şeklinde olması gerekir ki bu tanımın sonrasında فَهَذَا حَدُّهُ “İşte tanımı böyledir.” sözleriyle kendi tanımına olan beğenisini dile getirir.²⁸³

Tanımlama için yapılan açıklamaların sonrasında, şulâsî fiiller için veznin فَاعِلٍ olacağı belirtilir. Ayrıca ism-i fâ'ilin, yerine geldiği fiili gibi amel etmesi sebebiyle; fiil için düşünülen taqdîm, te'hîr, îzmâr ve ızhâr gibi durumların; onun için de aynı

²⁸² ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, thk. Ali Bû Melham, 274-284; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 367-373.

²⁸³ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, thk. Ali Bû Melham, 285; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 374.

olacağı üzerinde durulur. Sâlim ve mukesser cemilerde ism-i fâ'ilin nasıl geleceği; üzerinde durulan diğer bir husustur. 'Amel ederken hâl ya da istikbâl anlamını ihtiva edeceği ve 'amel edebilmesi için i'timâd edebileceği hususlar belirtilir.²⁸⁴

3. İsm-i Mef'ûl: İsm-i fâ'il gibi ism-i mef'ûlün tanımına da ihtiyatla yaklaşan şârih, ilk olarak bunun üzerine bazı değerlendirmeler yapar. Ancak yine ism-i mef'ûl için belirtilen tanımda bir kapalılık olduğuna vurguda bulunur ve kastedilen mananın ne olduğunun anlaşılmadığını ifade eder. İsm-i mef'ûlün aslının, يُفْعَلُ şeklinde meçhul mużâri'den mi, مُفْعَلٌ'den mi yoksa مَفْعُولٌ kelimesinden mi geldiği üzerine açıklamalar yapar. İsm-i mef'ûl ile ilgili hükümleri belirtirken sözü uzatmadan, ism-i fâ'ille 'amel etme bakımından aynı şartlara sahip olduğunu belirtir.²⁸⁵

4. Sıfat-ı Muşebbehe: Her ne kadar isminde sıfat geçse de sıfat anlamında olmayıp ona benzediği öncelikli olarak vurgulanır. Sıfat-ı muşebbehenin, sabit bir manaya yani şartlar değişse bile her koşul için aynı olan anlama delalet ettiği üzerinde durulur. Fâ'iline mużâf (حَسَنُ الْوَجْهِ “güzel yüzlü”) olabileceği belirtilir. İsm-i fâ'il ve ism-i mef'ûlün, sıfat-ı muşebbehenin yerine geçebileceği konusu izah edilir. حَسَنٌ وَجْهُهُ “yüzü güzel” ibaresi için değerlendirmeler yapılır. Çeşitli örnekler vasıtasıyla cümle içinde işgal ettiği konuma göre, sıfat-ı müşebbehenin i'râbı ele alınır.²⁸⁶

5. İsm-i Tafdîl / Ef'alu't-tafdîl: Bu konuya dair değerlendirilen ilk mesele; ism-i tafdîlin, mezîd fiilden değil şulâsîden türemesidir. مِنْ harf-i cerrriyle birlikte kullanıldığında, ifade ettiği anlam üzerine izahlar yapılır. آخِرٌ ve دُنْيَا gibi kelimeler üzerine malumat verilir. İ'râb değerlendirmesi ile konu tamamlanır.²⁸⁷

6. İsm-i Zamân ve İsm-i Mekân: Her iki ismin vezinlerinin verilmesiyle konu başlar. Şulâsî için kalıpların; مَفْعَلٌ ve مَفْعِلٌ olduğu belirtilir. Rubâ'î mucerred ya da şulâsî mezîd fiillerin ism-i zamân ve ism-i mekân kalıbı için, ism-i mef'ûl vezninini

²⁸⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 285-290; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 374-377.

²⁸⁵ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 291; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 377, 378.

²⁸⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 295, 296; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 378-383.

²⁸⁷ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 297-302; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 383-390.

(دَخَرَج: مُدَخَّرَج-اسْتَدَخَّرَج: مُسْتَدَخَّرَج) tercih edildiği vurgulanır. İsm-i zamân ve mekânda hiçbir şeyin ‘amel etmemesinin sebepleri üzerinde durulur.²⁸⁸

İbnu'l-Hâcib'in, fiille bağlantılı olan isimleri incelemeye başlarken musannifin, ism-i zamân ve ism-i mekânı aynı maddede ele almasını eleştirdiği görülür.²⁸⁹

7. İsm-i Âlet: Şârih, musannifin ism-i âlet tanımına yer verip kendi tanımını da yapar. İsm-i âletin kalıplarına (مَفْعَل، مَفْعَلَةٌ، مَفْعَال) işaret eder. İsm-i âletin kendisinden faydalanılmak üzere, fiilden türeyerek âlet edevâta işaret edeb kelime yapıları olduklarını zikreder. Şârih, verilen kalıplara işaret ederek başlarındaki “mîm” harfinin zâmme ile gelmesi durumunda ism-i âlet olmayacakşarını, kap kacak için fiilden türeyen isimler olarak addedilebileceklerini vurgular. Bu konuyu hem musannif hem de şârihin kısa tuttuğu görülür.²⁹⁰

8. Şulâsî, Rubâ'î ve Hümâsî İsim: Şulâsî mucerrede dahil olan on kelimeye işaret edilir. Şulâsî mezîd vezninin pek çok olduğu aktarılır. Ziyâde kapsamında; zâid harfler (سَأَلْتُمُونِيهَا), ziyâdenin türleri (kendi cinsinden harf alan ya da almayan), kelimeye eklenecek harflerin sayısı, kelimenin hangi kısımlarına zâid harflerin geleceği gibi hususlar; ele alınan belli başlı konulardır. Burada ölçütün belirlendiği de söylenebilir: فَعَلْ vezin olarak alınıp zâid harflerin konumu belirlenir. “Fâ”nın önüne, “fâ”dan hemen sonra, “ayn”dan sonra, “lâm”dan sonra zâid harf konumlandırılır. Eklerin kelime içindeki konumuna göre yerleştirilmesiyle ortaya çıkan yeni kelimeler titizlikle incelenir. Şulâsî mucerred ve şulâsînin mezîdine dair bilgiler verildikten sonra; rubâ'î mucerred ve rubâ'î mezîd de aynı değerlendirmelere tabi tutulur. Yani eklerin sayısı, eklerin geleceği yer, peş peşe gelen iki ekin durumu gibi konular etrafında bu mevzu ele alınır. Hümâsî isimler, yukarıda hem şulâsî hem rubâ'î için belirtilen ölçütlerle yoğun bir incelemeden geçer. Her üç konuda İbnu'l-Hâcib'in,

²⁸⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 303-306; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 390-392.

²⁸⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 367, 368.

²⁹⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 307; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 392.

neredeşye *el-Mufaşşal*'a hiç müracaat etmeyip; birkaç örnek dışında konuyu kendisinin izah etmeyi tercih ettiği görölr.²⁹¹

3.1.4.3. *el-İzâh*'ın Fiiller Bahsi

Fiiller konusu dahilinde incelenen pek çok konu mevcuttur:

3.1.4.3.1. Zaman Yönünden Fiiller

Mâzî, Mużâri' ve Emir Fiil: Fiiller konusu ilk olarak musannifin verdiği tanımın incelenmesi ve bu tanımın -fiilin tanımında geçen zaman ve olayın yorumlanması yönünden- iyileştirilmesiyle başlar. Musannifin fiillerin özellikleriyle ilgili belirttiği bütün maddelere değinilmese de içlerinden yalnızca "bâriz merfû' muttasıl zamirleri kabul edeceği" özelliğine işaret edilir. Bu ön bilgilendirme sonrası fiil-i mâzî konusuna geçiş yapılır. Fiil-i mâzînin asıl olarak feth, sonrasında žamm ve cezm haliyle mebnî olduğu durumlar ele alınır. Fiil-i mâzîye dair verilen bu kısa bilgilendirme sonrası; mużâri' fiilin başına gelen mużâra'ât harflerine değinilir. Sonrasında gâib, gâibe, muhâtab, muhataba ve mutekellim için sîgaları verilir. Fiil-i muzâri'in başına gelen "lâm"ın (لَيْفَعْلُ) anlamı ve kullanımını üzerine değerdirmeler yapılır. "Lâm"dan sonra istikbâl harfinin, fiilin başına gelmesine değinilir. Fiil-i mużâri'in; merfû' olduğu haller ya da başına etkileyen bir edatın gelmesiyle birlikte ortaya çıkan diğer i'râb durumları ele alınır. Ayrıca cemi muennes olan iki sîğanın (gâibe-muhâtaba) mebnî oluşuna işaret edilir. Bu fiillerde fâ'il olarak var olan muttasıl zamirler, üzerinde durulan konulardandır. Merfû' olmasındaki 'âmilin, ma'nevî olduğu belirtilirken; naşb ve cezm hallerindeki 'âmillerin, başına gelen harfler sebebiyle değışkenlik gösterdiği vurgulanır.²⁹²

el-Mufaşşal'da fiiller konusundaki ikinci fasıl, muzâri'in naşbıyla ilgilidir. Şârih bu bölümün şerhinde musannifin sözlerine, yeri geldikçe bir miktar işaret ederek konuyu anlatır. Burada değinilen ana konu mużâri'in başına gelip onu manşûb kılan نُ ve kardeşlerinin (أَنْ، لَنْ، كَيْ، إِذَنْ) işlevidir. إلى; اللام bildiren حتى;

²⁹¹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 308-315; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 392-414.

²⁹² ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 317-324; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 415-420.

أو; birliktelik ifade eden واو; cevâbın başına gelen الفاء harflerinden sonra gelen fiil-i muẓârî'in, muẓmar bir اُنْ ile manşûb oldukları belirtilir ki bunun Basrahlıların görüşü olduğunun altı çizilir. Aynı konuda Kûfelilerin görüşleri verilerek bunun üzerine tartışma gerçekleştirilir. Belirtilen beş harfin durumu tek tek açıklanır. Ayrıca bu harflerle birlikte اُنْ'ın zâhiren gelmesinin câiz olmadığı (yalnızca لَيْلًا'da vâcib, diğerlerinde muẓmar) belirtilir. Başına bu harflerin gelmesi durumunda manşûb olmasının gerekliliği tekrar vurgulanır. Sonrasında ise fiil, "hâl" manası taşıyorsa, başına bu harflerin gelmesi durumunda fiilin merfû' olacağı örneklerle anlatılır. سِرْتُ دَعْنِي وَلَا أَعُودُ "Beni bırak, dönmeyeceğim." cümlesi bunun örneğidir. Konunun başında zikredilen harflerden biri olan cevâbın başına gelen الفاء harfiyle ilgili detaylar yeniden ele alınır. (Bu harf; emir, nehy, nefy, istifhâm, temennî, arz şeklinde belirtilen altı yerden sonra cevâbın başına gelir.) Nefy ve temennînin cevâbının başında الفاء olması durumunda, muẓârî'in merfû' olacağı izah edilir. Ayrıca nefy ve temennî dışında, cevâbın başına الفاء gelince fiilin manşûb olacağı kalan dört yer örneklerle açıklanır.²⁹³

Fiil-i muzârî'in meczûm oluşu, muhtevanın diğer bir faslıdır. لَمَّا, لَمَّ, nehy-i gâibin başına gelen لَمَّ, nehy-i hâzırın başına gelen لَ gibi harfler; fiili muẓârî'i cezmeden harfler (fiil-i muẓârî'de 'âmil olan harfler) olarak zikredilir. Ayrıca, şartın cevâbında yer alan muzârî'in, اِنْ dolayısıyla meczûm olacağı belirtilir. Şart harfleri zikredilerek, şartın cevabıyla ilgili açıklamalar yapılır. Emir, nehy, istifhâm, temennî ve arzın cevâbının, aslında muẓmar bir اِنْ ile meczûm olacağı belirtilir. فَاصْرَبْ لَهُمْ طَرِيقًا "Yetişecekler diye korku ve endişe duymaksızın onlara denizde kupkuru bir yol aç."²⁹⁴ âyetinden örnek vererek ele alınan diğer bir meseleyi açıklamak gerekirse; başında nehy harfi olan تَخَافْ için câiz olan bir takım ihtimaller vardır. Bu fiilin, cevap olarak meczûm olması câiz olduğu gibi; اصْرَبْ fiilinin zamîrinden hâl olarak yahut isti'nâf üzere merfû' olması da câizdir. Dolayısıyla i'râb bakımından birkaç ihtimâlün bir arada düşünülebileceği durumlar, örnekleriyle aktarılarak yoğun

²⁹³ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 325-332; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 421-434.

²⁹⁴ *Kur'ân Yolu* (Erişim 7 Eylül 2024), et-Tâhâ 20/77.

bir muhtevâ oluşmuştur. Kâsem ve şartın bir araya geldiği cümlelerde; cevâbın kâsem için olduğu durumlarda muzâri‘in merfû‘ okunması, cevâbın şart için olduğu durumlarda ise meczûm okunmasının üzerine açıklamalar getirilmiştir.²⁹⁵

Mâzî ve muzâri‘ fiilin detaylarının verilmesinin ardından; emir fiille ilgili açıklamalar muhtevâda yerini almıştır. İlk olarak musannifin verdiği tanımla işe başlayan İbnu‘l-Hâcib; verilen tanımdan sonra onu açıklayacak bir beyana ihtiyacın olduğunu dile getirir. Sonrasında ele alınan konulara bakıldığı zaman; emir fiilin, fiil-i muzâri‘in muhâtab sîgasından elde edildiği üzerine açıklamalar getirilir. Şulâsî ya da rubâ‘î fiil türlerinin emrinin nasıl geldiğine dair izahat yapılır. Son olarak, bulunduğu hal üzere mebnî oldukları hatırlatılır. Bu konuda farklı düşünen alimlerin görüşleri değerlendirmeye alınır.²⁹⁶

3.1.4.3.2. Fiillerin Sınıfları

1. Mute‘addî ve Lâzım Fiil: *el-Mufaşşal*’da geçen, mute‘addînin üç çeşidinin bulunduğuyla ilgili bilginin aktarımından sonra şârihin, mute‘addî ve lâzım fiillerin mute‘allaqlarıyla ilgili bilgi verdiği görülür. Şu halde mute‘addî, mute‘allağa ihtiyaç duyan; lâzım ise fâ‘iliyle yetinendir. Te‘addînin olması için gerekli sebeplere değinilir ki bu sebeplerin fiilde taşyîre sebep olduğu da belirtilen hususlar arasındadır. Te‘addî için “taşyîr” kelimesine ehemmiyetle vurgu yapılır. Mute‘addî fiilin çeşitlerine değinilir (Bir, iki ya da üç mef‘ûl kabul etme açısından) ve örnekleri üzerinde durulur. Zarfın, İbnu‘l-Hâcib’in açıklamasıyla mecâzen (hakiki değil) mef‘ûlu bih gibi değerlendirilmesine örnek verilir. Bir ayrıntı olarak, zarflarla ilgili bu hususa karşı çıkan nahivcilerin bulunduğu ve hatta bunun Ahfeş’in mezhebine göre hareket eden İbn Harûf olduğu belirtilir. Mef‘ûl-u bihin yanında diğer mef‘ûl türlerinin de, mute‘addî ve lâzım fiillerde mansûb olma noktasında aynı oldukları belirtilir. Mef‘ûlün, fâ‘ilin yerine geçeceği durumlar; mechûl fiil açıklanarak ele alınır. Mef‘ûl türleri içinde hangilerinin fâ‘ilin yerine geçebileceği üzerine tartışmalı konulara yer verilir. Şarîh tarafından mef‘ûlu bihin, diğer mef‘ûl türleriyle bir arada bulunma

²⁹⁵ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 332-338; İbnu‘l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 434-439.

²⁹⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 339; İbnu‘l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 439-441.

durumunda; fâ‘ilin yerine geçmeye en layık olanın mef‘ûlu bih olacağı belirtilir. İki farklı mef‘ûl alan fiillerde, fâ‘ilin yerine geçecek mef‘ûlün hangisi olacağı (şüphe varsa ilki, yoksa ikisinden biri) tartışılır. Ef‘âlu’l-ķulûb olarak değerlendirilen yedi fiilin durumu tek tek örneklerle izah edilir.²⁹⁷

2. Nâķış Fiiller: “Kâne ve kardeşleri”nin, isimlerinin merfû‘, haberlerinin manşûb oluşu üzerinde durulur. Bu isim ve haberin hakikatte nâķış fiillere ait olmadığı, bir şeyin diğerine asgarî bir yakınlık sebebiyle izâfe edilebileceği gerçeğine binâen; isim ve haberin, nâķış fiillerin mute‘allaķı olmasına temas edilir. *el-Mufaşşal*’da geçtiği üzere Sîbeveyh’in görüşleri açıklanır. Bu fiillerin isim ve haberlerinin ma‘rifelik-nekralık bakımından mubteda ve habere olan benzerliği vurgulanır. *el-Mufaşşal*’da bir kısmına yer verilen iki şiirin tam olarak verildiği ve bu şiirlerin uzunca izahının yapıldığı görülmektedir. “Kâne”nin kullanım amaçlarına göre çeşitleri üzerinde durulmuş ve bir şeyin, bir sıfat üzerinde olduğunu takrir etmek maksadıyla kullanıldığında “nâķış” olacağı; حَصَلَ manasında kullanılıp mukadder bir كَانِ kelimesini hâiz olduğu bilgisinden hareketle “tam fiil” kapsamına gireceği vurgulanır. Devamında zamîru şe’n ile ilgili detaylara yer verilir. صَارَ’nın anlamı üzerine açıklamalar yapılır. Muhtelif zamanlarda bir eylemin yapıldığı anlamını ihtiva eden nâķış fiillerle (أَصْبَحَ وَأَمْسَى وَأَضْحَى) ilgili açıklamalara yer verilir. Bu fiillerin nâķış, tâm ve صَارَ manasına gelecek şekilde üç farklı kullanımının olduğunun altı çizilir. Ardından وَبَاتَ وَظَلَّ ile ilgili olarak, ilgili oldukları zamanı belirtecek şekilde أَصْبَحَ manasında kullanılarak nâķış olacakları; ayrıca tâm fiil olarak amel edebilecekleri belirtilir. Başında “harf-i nâfi” bulunan fiillerin (örneğin; مَا دَامَ), süreklilik manası taşıdıkları; dolayısıyla başında olumsuzluk harfi gibi görünen o harfin aslında “maşdariyye” olduğu belirtilir. Süreklilik anlamı ihtiva eden bu fiillerle ilgili örneklere ve yorumlarına yer verilir. Bir diğer nâķış fiil olan لَيْسَ ile ilgili bilgiler verilir. Nâķış fiillerin haberlerinin, isimlerinin önüne geçmesi meselesi üzerinde durulur.²⁹⁸

²⁹⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 341-348; İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 441-458.

²⁹⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 349-356; İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 459-471.

3. Muḳârabe Fiilleri: Taḳdîm-te'hîr meselesinin ardından; ef'âlu'l-muḳârabe konusu, muhteva içinde yerini alır. Racâ' anlamını içeren (عَسَى), husûl manasına gelen (كَادَ) ve almak manasını taşıyan (...أَخَذَ، جَعَلَ) olmak üzere üç grup halinde bu fiiller ele alınır. Sonrasında muḳârabe fiillerinin, birçok görüş etrafında tek tek ne anlama geldikleri izah edilir.²⁹⁹

4. Medih ve Zemm Fiilleri: Arapçada övmek için kullanılan شَرَف ya da عَظَم gibi fiillerin bu başlık altına girmeyeceğinin izahı ile konuya başlanır. Medih ve zemmin umûmî manada kullanıldığına işaret edilir. (Yani övülen ya da yerilen kişi/şey, bir cüzüyle bu duruma maruz kalmamıştır.) نِعْم ve بِنَسْ، şârihin genel üslubu olduğu üzere; tartışmalı hususlar ve onlara kendisinin verdiği cevaplarla değerlendirilir. Bu fiillerin fâ'illerinin özellikleri (ma'rife olacak veya ma'rifeye muzâf olacak ya da mansûb bir nekrayla mumeyyez olan muzmar olacak) uzunca izah edilir. Bu fiillerin sonuna gelen ma'nın işlevine, âyet-i kerîmelerle işaret edilir. نِعْم ve بِنَسْ'nin mahşûşunun i'râbı, farklı mezheplerin görüşleriyle tartışılır. Mahşûşun, malum olduğunda hazfedilebileceği açıklanır. Bu fiillerin, her ne kadar çekimlenemeyeceği belirtilse de muennes gelebileceği üzerinde durulur. Mahşûşun, açıklama manasını taşıması halinde; fâ'ille benzeyeceği hususu, ele alınan bir diğer mevzudur. حَبْدًا kelimesinin, medih için inşâ' olduğuna ve kökenine dikkat çekilir.³⁰⁰

5. Te'accub Fiili: Öncelikle, nahivcilerin bu fiil için getirdikleri "te'accub için inşâ' olunan fiiller" şeklindeki tanımın reddiyle şerh başlar. Sonrasında bir şeyin te'accub ifade edebilmesi için, belli kalıplarda (مَا أَفْعَلُهُ-أَفْعُلُ بِهِ) gelmesi gerektiğinin, bu itiraza delil olarak sunulduğu görülür. Arapların dilinde şâz olarak kullanılan ya da şâz gibi görünse bile Arapların kullanımında çok yer alması sebebiyle şâz kabul edilmeyen örneklerin açıklanmasına yer verilir. ما أكرم زيداً "Zeyd ne kadar cömert!" cümlesinden hareketle, bu cümlenin شَيْءٌ جَعَلَهُ كَرِيمًا "Bir şey, onu cömert yaptı." anlamına geldiği vurgulanır. Te'accub kalıbında geçen الباء (أَفْعُلُ بِهِ) harf-i cerrinin zâid olduğu vurgulanır ve onun mef'ûlün başına gelebileceği belirtilir. Ayrıca bu fiillerin başında olan ma'nın

²⁹⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 357-360; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 471-475.

³⁰⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 361-366; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 475-482.

değerlendirmesi yapılır. Sîbeveyh'e göre, شيء anlamına geldiği belirtilir. Ahfeş için ما mevsûl, ondan sonra gelen şılasıdır. Bir topluluk diyerek isim vermeden belirttiği grubun görüşüne göre ما istifhâm olarak mubteda, ondan sonra gelen kısım ise haberdır. Dolayısıyla sadece ما'nın anlamının açıklanması için, üç görüş derlenmiştir. Bu fiillerin çekimlenemeyeceği belirtilmiştir. Te'accubun zamanının belirlenmesi için “Sabah nasıl da soğuk!” örneğinde olduğu gibi أَصْبَحَ ile ilgili kullanımlar anlatılmıştır.³⁰¹

6. Şulâsî ve Rubâ'î Fiil: Şulâsî mucerred fiilin vezinlerine (فعل وفعل وفعل) işaret edilerek şerhe başlanır. Bu vezinlerin muzâri'inin hareke bilgileri üzerinde durulur. Bu vezinlere göre fiiller; mute'addî ve lâzım olması bakımından değerlendirilir. Şulâsî mucerredten sonra, şulâsî mezîd kapsamında olan fiillere geçilir. Ziyâdenin, fiilin kendi cinsinden olacağı veya olmayacağına işaret edilir. “İlhâk” ve “ğayr-ı ilhâk” kavramları doğrultusunda ziyâdenin nasıl olacağı açıklanır. Tekrar şulâsî mezîdin bâblarına konu döner ve her bir bâbın ne anlama geleceği musannifin verdiği bilgiler doğrultusunda yorumlanır. Örneğin تَقَعَلَ fiilinin “tekelluf” manasına geleceği verilen örneklerle açıklanır. Bir başka örneğe daha değinmek gerekirse; اسْتَفْعَلَ kalıbında gelen fiillerin, bir şeyi istemek anlamına geleceği belirtilir. Bu şekilde fiillerin başka bir bâba taşınmasıyla ortaya çıkan anlamlarına değinilirken; aynı zamanda fiillerin geçişli olup olmadığına dair açıklamalar örnekler eşliğinde yerini alır.³⁰²

Rubâ'î mucerredin yalnızca bir kalıbı (فَعْلَل) olduğu; mezîdinde ise iki kalıp (تَفَعَّل-أَفْعَلَّ) bulunduğu zikredilir. Her iki veznin geçişsiz olduğuna işaret edilir. Şulâsî kadar detayları olan bir konu olmadığı için, kısa açıklamalarla mevzu tamamlanır.³⁰³

3.1.4.4. *el-Îzâh*'in Harfler Bahsi

“İsim ve fiilin aksine, başka bir şeyle birlikte kullanıldığında anlam kazanan kelimeler.” şeklindeki tanımın açıklanmasıyla konuya başlanır. İsim ve fiillerin vaZ'ı

³⁰¹ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 367, 368; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 482-486.

³⁰² ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 369-374; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 486-500.

³⁰³ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 375; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 500, 501.

itibariyle bir mute'allaka ihtiyaç duymadıkları; harflerin ise tam aksine mute'allak ile manalarını buldukları belirtilir. Nahivcilerin "Harfler; hakkında bilgi verilmeyen ve kendisiyle bilgi verilmeyendir." sözleriyle yaptıkları tanım üzerine bazı eleştiriler getirilir. Harflerle ilgili ön bilgilendirme sonrası harflerin çeşitlerine geçilir.³⁰⁴

3.1.4.4.1. Harflerin Çeşitleri

Aşağıda pek çok harf, işlevine göre sıralanacaktır.

1. İzâfet Harfleri: "İzâfet harfleri" diye isimlendirmenin sebepleri üzerine izahatla konuya başlanır. Bu harflerin vazifesinin; fiillerin manalarını isimlere bağlamak, ikisi arasında köprü kurmak olduğu belirtilir. Harfiyyet için vaz'olunan (مِنْ عَلَى وَعَنْ وَالْكَافِ وَمُدُّ) (وَالِى وَحَتَّى وَفِي وَالْبَاءِ وَاللَّامِ وَرُبَّ وَوَأُو الْقَسَمِ وَتَأْوُهُ) (وَالِى وَحَتَّى وَفِي وَالْبَاءِ وَاللَّامِ وَرُبَّ وَوَأُو الْقَسَمِ وَتَأْوُهُ), isim ve harften oluşan (مِنْ عَلَى وَعَنْ وَالْكَافِ وَمُدُّ) (وَالِى وَحَتَّى وَفِي وَالْبَاءِ وَاللَّامِ وَرُبَّ وَوَأُو الْقَسَمِ وَتَأْوُهُ), fiil ve harften oluşan (خَاشَا وَخَلَا وَعَدَا) şeklinde, *el-Mufaşşal*'da beyan edilen üç tür üzerinde durulur. Bu türlere giren harf-i cerler için, birçok tartışmalı konu şerhte yerini alır. İsim ve harften oluşup "ismiyye" denilen harflerin aslının nasıl olduğu ya da fiil ve harften oluşan ve "fi'liyye" denilen diğer türe giren harflerin, nasıl bir dönüşüm içinde oldukları izah edilir. Örneğin مِنْ harf-i cerrinin neden harfiyyeden olduğu açıklanırken aynı zamanda anlamı dolayısıyla neden fi'liyye kabul edilmediği üzerine, konunun tam tersinden ele alındığı görülür. İlk olarak مِنْ harf-i cerrinin anlamı ve görevleri üzerine açıklamalar getirilir. Ardından diğer harf-i cerler için anlamları, nereden geldikleri, görevleri gibi hususlar göz önünde bulundurularak geniş bir açıklama ile konu izah edilir. Harf-i cerlerin hazfi konusuna yer verilerek konu tamamlanır. Harf-i cerlerin anlatımında şârihin, zaman zaman musannifin sözlerine ve istişhâdlarına yer verdiği; bununla birlikte kendisinin ek olarak âyetler ve şiirlere müracaatla konuyu izah ettiği görülür.³⁰⁵

2. Fiile Benzeyen Harfler: Şârih tarafından bu konunun daha önce merfû'ât bahsinde geçtiği hatırlatılır. Ek olarak, musannifin verdiği bilgiler doğrultusunda مَا الْكَافَةِ'nin neden bu başlık altında değerlendirildiği ele alınır. İlk olarak إِنَّ ve اِنَّ ile ilgili

³⁰⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 379; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 502-504.

³⁰⁵ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 379-388; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 504-517.

malumat; anlamları, kullanım alanları ve ihtilaflı mevzular gibi hususlarla izah edilir. Fethalı veya kesralı okunması gereken yerler ile her ikisiyle okumanın câiz olduğu durumlar belirtilir. لَوْ، لَوْلَا، حَتَّى gibi harflerden sonra geldiklerinde, hareketlerinin meftûh mu meksûr mu olacağı üzerinde durulur. Bu ikisi arasındaki farklara, cümle içindeki konumlarına yer verilerek değinilir. Kullanım alanı daha yaygın ve birbirlerine karıştırılma ihtimali olan bu iki harften sonra; كَأَنَّ، لَكِنَّ، لَيْتَ ve لَعَلَّ harflerinin anlamlarına, kullanım alanlarına ve etkilerine yer verilir. Bu harflerden etkilenmeleri sebebiyle, muhteda ve haber konusunun bazı incelikleriyle (taqdîm-te'hîr, hazf gibi) tekrar ele alındığı görülmektedir. إِنَّ ve اِنَّ ile ilgili daha çok olmak üzere konunun tümü göz önünde bulundurulduğunda; musannifin verdiği şiir ve âyetlerin yanında, şârihin getirdiği şâhidlerin eklenmesiyle mevzunun uzunca anlatıldığı görülür.³⁰⁶

3. Atıf Harfleri: Mufredin mufrede, cümlelerin cümleye atfı şeklinde iki türün belirtilmesiyle atfın izahına başlanır. Tâbi' ile metbû'u arasındaki i'râb uyumuna işaret edildikten sonra, atıf harflerinin üç türüne değinilir. Birinci grup, اَلْوَاوُ، ثُمَّ ve حَتَّى olup, bunların kullanıldığı yerde tâbi' ile metbû'u arasındaki hükmün ortak olduğu belirtilir. İkinci grubun اَوَّ، اِمَّا ve اَمَّ'den oluştuğu belirtilerek hükmün, tâbi' ile metbû'u arasından biri için sabitken diğeri için belirsiz olduğu zikredilir. Üçüncü grubun ise; لَا، بَلْ ve لَكِنَّ'den oluştuğu; bu kısımda tâbi' ile metbû'u arasındaki hükmün yalnızca biri için sâbit olacağı vurgulanır. Gruplarda belirtilen her bir harf için o gruba dahil olma nedenleri ve aynı grupta yer alsa da aralarındaki farklar, tek tek ele alınarak anlamları üzerinde durulur. Aralarında tertîb bulunan اَلْفَاءُ، ثُمَّ، حَتَّى harflerinin, cümledeki anlam bütünlüğü için düzenine işaret edilir. Bu bölümde şârihin şiir istişâdları ve bazen de âyetlerle konuyu desteklemesi dikkat çekmektedir.³⁰⁷

4. Nefy Harfleri: اِنَّ، لَمْ، لَا، مَا harflerinin işlevinden bahsedilen bölümdür. Bütün harflerin incelikleri ve anlamları üzerinde durulur. Örneğin; مَا'nın nefy harfi oluşunu açıklamak için öncelikle onun şimdiki zamanın olumsuz anlamına geldiği deliliyle belirtilir. Sonrasında onun yalnızca muzâri'in başına gelme vazifesinin olmadığı; mâzînin ve isim cümlesinin başına olumsuzluk manası vermek

³⁰⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 389-402; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 517-541.

³⁰⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 403-405; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 541-548.

üzere geldiği örneklendirilir. Sadece ما'nın kullanımının istidlâli için üç âyetin getirildiği muhtevanın yoğunluğunu göstermek anlamında zikredilebilir. Belirtilen diğer harfler için aynı anlatım detaylı bir şekilde gerçekleştirilmiştir.³⁰⁸

5. Tenbîh Harfleri: هَا, أَلَا ve أَمَّا harflerine kısa bir şekilde işaret edilir. Bu harflerin, muhatabın uyarılması maksadıyla cümlenin başına geldikleri; yalnızca هَا'nın cümle başına gelmenin yanında, ism-i işâret ve zamirlerin başına gelme vazifesinin de olduğu belirtilir. Musannife göre ilerleyen şârih, konuya kısaca değinerek geçmeyi tercih etmiştir.³⁰⁹

6. Nidâ' Harfleri: Şârihin ilk kelimesi, musannifin nidâ' harflerini saydığını belirtmek üzere, وَعَدَّهَا "O (harfleri) saydı." olmuştur. Kendisi tekrar harfleri saymaya lüzum görmeden bu kelimeyle okuyucuyu *el-Mufaşşal*'a yönlendirmiştir. وَ'nın gerçekte nidâ' harfi olmasa da bu grupta sayılma nedeni üzerinde durmuştur. Sonrasında şârih; nidâ' ve mendûb için ortak bir harf olan بِا harfine temas etmiştir. Bu konunun şerhi uzatılmamıştır.³¹⁰

7. Tasdîk Harfleri: نَعَمْ, بَلَى, أَجَلٌ, جَيْرٌ, إِي ve إِنَّ harflerinin anlatıldığı bölümdür. Burada bu harflerin arasındaki farklar ve anlamları ele alınır. Ayrıca musbet ya da menfî sorulara verilen cevaplarda kullanılan aynı onaylama harfinin, anlamı ne yönde değiştireceği ele alınır. Şârihin beş âyete yer verdiği görülmektedir.³¹¹

8. İstišnâ' Harfleri: Daha önce isimlerin anlatıldığı birinci bölümde istišnâ' ve mustešnâ konusu ele alındığı için burada sadece isimleri zikredilerek geçilmiştir.³¹²

9. Hîtâb Harfleri: Şerhte ilk olarak üzerinde durulan mesele, hîtâb isimleri ile harfleri arasındaki ayırımın belirtilmesidir. Bu konu dahilinde, hîtâba alâmet olmak

³⁰⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 405-408; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 548-551.

³⁰⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 409-412; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 551.

³¹⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 414; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 551, 552.

³¹¹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 415-417; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 552-554.

³¹² ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 419; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 554.

üzere eklenen الكاف ve التاء harfleri incelenmektedir. ذاك ve أنت kelimelerine eklenen hitâb harfleri gibi.³¹³

10. Şıla Harfleri: ان, ما, لا, من gibi ziyâde harflerin ele alındığı bölümdür. Bu harfler eğer kelimelere eklenmişse ya da cümlelerde yer alıyorsa; zâid olup olmadığının değerlendirilmesi çeşitli görüşler eşliğinde yapılmaktadır. ان'ın zâid olarak geldiği durumların izahı için, beş âyetin istişhâd edildiği görülmektedir. Yine لا'nın zâid olarak geldiği yerlerin ispatı için, ez-Zemaşşerî'nin verdiği âyet örneklerine ilaveten İbnu'l-Hâcib'in altı âyeti getirdiği görülür. Bunların hepsinin ان sözcüğüne örnek olmak üzere ve bu sözcüğün zâid mi yoksa masdariyye mi olduğu konusuna delâlet edecek şekilde getirildikleri görülür.³¹⁴

11. Tefsîr Harfleri: “Kavl” manasını içeren bir filden sonra gelen ان ve ما harflerinin işlevi örneklerle anlatılmış; musannifin âyet istişhâdı yanında bir âyeti de şârih örnek getirmiştir: “Benim onlara söylediğim, senin bana emrettiğin şeyden başkası değildir; o da: Hem benim Rabbim, hem de sizin Rabbiniz olan Allah'a ibadet edin (sözü) dir.”³¹⁵ âyetinde فقلت kelimesiyle "söyledim" anlamına gelen bir fiil görülmektedir. Bu fiilin sonrasında neyin söylenildiğini tefsîr etmek üzere âyet-i kerîmede ان sözcüğünün getirildiği görülür.³¹⁶

12. Masdar Harfleri: ان ve ما harfleri, masdar yapan harflerdir. Konu, ez-Zemaşşerî'nin âyet ve şiir istişhâdının şerhi ile izah edilmiş; buna ilaveten şârih bir âyet örnek vermiştir. Ayrıca bu konuda bir de hadîs getirildiği görülmektedir ki bu rivâyet üzerinde “hadîslerle istişhâd” konusu anlatılırken durulacaktır.³¹⁷

13. Tahşîş Harfleri: Konunun şerhinde şârih, yalnızca el-Mufaşşal'da geçen örnekleri almış, bunun yanında konuyu kendisi izah etmeyi tercih etmiştir. هَلَا، لَوْ مَا، لَوْ لَا

³¹³ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 421; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 555, 556.

³¹⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 423-425; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 556-559.

³¹⁵ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Talat Koçyiğit (Konya: Nükte Yayınevi, 2005), el-En'âm 6/117.

³¹⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 427, 428; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 559.

³¹⁷ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 429, 430; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 560, 561.

ve لَ bu başlık altında incelenen harflerdir. Bu harflerin anlamı üzerine yapılan açıklamaya göre; kendilerinden sonra eğer muzâri‘ geliyorsa emir olarak değerlendirildiği belirtilir. Mâzî gelmesi halinde anlamlarının, kınama ve sakındırmaya delâlet ettiği vurgulanır. Bu manaların açıklanması üzerine örnekler şerh edilir.³¹⁸

14. Takrîb Harfi: Tevaḳḳu‘, tevkîd ve taḥḳîḳ harfi şekillerinde isimlendirilmesi mümkün olan فَدْ harfinin incelendiği başlıktır. Mâzînin başına geldiğinde, gerçekleşmesi yakın olan bir şeyi taḥḳîḳ etme anlamı taşıdığı üzerinde durulur. Mużâri‘ için olasılığa işaret ettiği belirtilir. Şârih iki âyeti, delil olarak getirmiştir.³¹⁹

15. İstikbâl Harfi: سَوْفَ, بَيْنَ, لَنْ ve لَ harflerinin, fiil-i mużâri‘in başına gelmek suretiyle gelecek zamanın olumlu ve olumsuzuna işaret eden ve bazılarının fiilin son harfinin harekesinde etken harflerden oldukları ele alır. Musannifin bu bölümde zikretmediği şart harflerinin bu manaya delalet edeceği hatırlatılır ve örneklerle bunun ispatı yapılır.³²⁰

16. İstifhâm Harfleri: Hemze ve هَلْ soru harflerinin görevleri ve özellikleri üzerine değerlendirmeler yapılır. Şârih tarafından üç âyete yer verildiği görülür.³²¹

17. Şart Harfleri: Bu konuya diğer harflere göre daha uzun bir şerh getirilmiştir. İlk olarak اِنْ ve لَوْ harfleriyle ilgili; şart cümlesi ve cevap cümlesi gibi hususlar etrafında açıklamalar ve örnekler getirilir. Bu iki cümlede gelen fiillere ve i‘râblarına değinilir. (Mesela; hem şartta hem de cevapta geçen fiil mużâri‘ ise, her ikisi de meczûm olur. Başka bir örnek vermek gerekirse; şartın mużâri‘, cevâbın mâzî olarak geldiği durumların az olduğu belirtilir.) Cevâbın başına اَلْفَاء harfinin gelmesi değerlendirilir. اِنْ’in ihtiva ettiği çeşitli manalar açıklanır. اِنْ’e ziyâde olarak مَا’nın eklenmesi ve fiile te’kîdin geldiği durumlar değerlendirilir. Hazf ve taḳdîm konuları

³¹⁸ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 431, 432; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 561, 562.

³¹⁹ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 433; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 562, 563.

³²⁰ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 435, 436; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 564, 565.

³²¹ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 437-439; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 565, 566.

dahilinde, şart edatlarının kullanımıyla ilgili özellikler açıklanır. اِنْ'den sonra fiilin gelmesinin zorunlu olduğu yerler örneklerle ele alınır. لَوْ'un temenni anlamında kullanılabileceği, üzerinde durulan bir başka konudur. اِنَّ، اِذَا ve مَنْ harfleri, şart edatları olarak konunun içeriğine dahildir. Bu konu, ihtilafli konular ve pek çok ayrıntıya değinilerek, birçok âyet istişhâdı ve sâir örnek cümlelerle izah edilmiştir.³²²

18. Ta'lîl Harfi: Sebep bildiren كَيْ harfiyle ilgili malumatın yer aldığı başlıktır. Bu harf, Basralıların (harf-i cer kabul ederler) ve Kûfelilerin ("Key" fiile dahildir. Burada mukadder bir fiil vardır.) görüşleriyle değerlendirilir. Bu harfin fiilin i'râbına etkisi ele alınır.³²³

19. Engelleme Harfi: كَلَّا harfinden bahsedilir. Anlamı "Kesinlikle hayır!" şeklinde belirtilebilir ve şârih tarafından verilen âyetlerle izahı yapılır. Bu harfin, Kur'ân-ı Kerîm'de örneğine çok rastlandığı bilinmektedir. İbnu'l-Hâcib'in örnek verdiği ayetlerden biri, ... كَلَّا، يَفْقَرُ الْمَقْرُ، كَلَّا... "İşte o gün insan 'Kaçacak yer var mı?' diyecektir. Hayır..."³²⁴ şeklindedir.³²⁵

20. "Lâm" Harfleri: "Lâm" harfleri, cümlelerde pek çok görevi yerine getirmek üzere kullanılırlar. Bu bağlamda ilk olarak "harf-i ta'rîf" ele alınmakta ve bu konu ma'rife-nekra bağlamında değerlendirilirken; bir taraftan hemzesinin asıl mı vasıl mı olduğu Sîbeveyh (vasıl) ve el-Hâfîl'in (asıl) görüşleri ve delilleri kapsamında tartışılmaktadır. Şârih, kendisi bir şîir getirerek ayrıca konuyu izah etmektedir. Kıasemin cevâbının başına gelen "lâm", üzerinde durulan bir başka harftir. Yemînin cevâbında geldiğinde cümleyi te'kît ettiği ve harekesinin fetâh olması; mâzî ya da muzâri'in başına geldiğinde olması gerekenler veya hafzedilmesi gibi meselelerle izah edilir. Bir diğer lâm ise; kıasemin lafzen ya da mânen öne geçmesinden sonra, şartın başına gelen "muvaṭṭie lâm"ıdır. Bu "lâm"ın sonrasında لَوْ ve لَوْلَا'nın cevâbının başına gelen "lâm" incelenmektedir. Konu daha önce üzerinde durulduğu için çok

³²² ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, thk. Ali Bû Melham, 439-444; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 566-581.

³²³ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, thk. Ali Bû Melham, 445; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 582, 583.

³²⁴ *Kur'ân Yolu* (Erişim 15 Ekim 2024), el-Kıyâmet 75/10, 11.

³²⁵ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, thk. Ali Bû Melham, 447; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 583, 584.

uzatılmamış; ez-Zemaşerî'nin istidlâl ettiği âyetlerle birlikte, şârihin kendi verdiği bir âyetle bu “lâm”ı tamamlamıştır. “Emir lâm”ı fiil-i muzâri‘in başına gelen ve talep ifade eden bir “lâm” olarak incelenir. Emir lâmı için ez-Zemaşerî bir âyeti örnek getirirken; İbnu'l-Hâcib dört âyeti şâhid getirmiştir. “Lâmu'l-ibtidâ”, diğer bir “lâm” türüdür. Yalnızca isim (mubteda) ve fiil-i muzâri‘in başına geldiği, üç âyetin ve bazı cümle örneklerinin eşliğinde açıklanmıştır. “el-lâmu'l-fâriqa”, sonu şeddeli iken sâkine dönen لْ' den sonra haberin başına gelen “lâm” olduğu belirtilen harftir. لْ' in nefy için olmadığına anlaşılması için, bu lâmın haberin başına gelmesinin önemine, örneklerle değinilir.³²⁶

21. Muenneşlik “tâ”sı: Asıl olarak fiilin muenneşe dönüştürülmesi için sonuna gelen sâkin “tâ” harfi ele alınıp fâ‘ille olan uyumu değerlendirilmiştir. Bunun yanında, fiili gibi ‘amel etmesi bakımından, fiil-fâ‘il uyumunun oluşturulması anlamında, muştâk isimlerin muzekkerden muenneşe çevrilmesi için eklenen yuvarlak “tâ” harfi de bu başlığın muhtevasını oluşturmuştur.³²⁷

22. Tenvîn Harfi: Nûn-u muekkedenin bu başlık altında kapsam dışı bırakıldığı; çünkü bu başlığın, kelimenin sonunu sâkin okutan harekeyi ele aldığı vurgulanır. Sonrasında ise bu gruba giren beş türe örnekleriyle değinilir. Birincisi رَجُلٌ kelimesindeki gibi mekâna işaret eden tenvîn; ikincisi صِهٍ örneğindeki gibi nekralık tenvîni; üçüncüsü, mużâfun ileyhin hazfîyle ona ‘ıvaz olarak mużâfa eklenen tenvîn; dördüncüsü, ıtlâk harfinin yerine geçen tenvîn ve beşincisi ise, et-tenvînu'l-gâlî yani kâfiye için eklenen ve terennüme katkı sunan tenvîndir. Bütün bu tenvînler örneklerin izahıyla detaylı bir şekilde şârih tarafından işlenir. Mutlaka sâkin kalması gereken kelimelerin harekesi (zamme ve kesra) değerlendirilirken; tenvînin hazfedilmesinin mümkün olduğu durumlar ele alınır.³²⁸

23. Te'kît “Nûn”u: Fiil-i muzâri‘ ve emir fiile mahsus olan “nûn”dur. Bu harfin fiile eklenme şartı olarak; gelecek zamana delâlet edecek şekilde, talep ya da benzer

³²⁶ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 449-452; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 584-589.

³²⁷ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 453; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 588, 589.

³²⁸ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 455, 456; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 589-591.

manalı bir fiilin olması gerektiği belirtilir. Kâsemle birlikte gelmesi durumunda bu şartın aranmayacağına temas edilir. Bu “nûn”un şeddeli ya da sâkin gelebileceği haller, örneklerle açıklanır.³²⁹

24. Hâu’s-sekt Harfi: Vakıf esnasında, hareke veya med harfini beyan etmek için; ismin sonuna eklenen sâkin “hâ” harfinin incelendiği bölümdür. Bu harf eklendiğinde, gerçekleşmesi gereken şartlar belirtilmiş ve musannifin belirtmediği iltikâu’s-sâkineyn gibi şartlarda bu harfin durumuyla ilgili ayrıntılar şerhte incelenmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de fazlaca örneği bulunan bu harflerin izahı için, birçok âyet örnek getirilmiştir.³³⁰

25. Vakıf “Şîn”i: Şârih, bu harfin fasih konuşmada yer almadığını ve zayıf olduğunu belirterek konuya başlar. Vakıf “şîn”i olarak değil; vakıf harfî olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını belirtir. Musannif bununla ilgili örnekler verse de şârihin; zayıf olarak nitelediği bu konuyu örnekle açıklama ihtiyacı hissetmediği gözlemlenir.³³¹

26. İnkâr Harfi: Şârih bu harfin kullanımının fasih dilde olmadığını belirtir. Sonrasında, musannifin belirttiği şekilde, fâsıla olmadan med ile ya da medden önce ۚ getirilerek yapılacağını zikreder. Bunun bir ziyâde olduğu belirtilirken; nudbenin ziyâdesi gibi olmayacağı izah edilir. Bazı sorular ve cevapların (فَالْجَوَابُ - فَإِنْ قِيلَ), bu konuda da şârih tarafından kullanıldığı görülmektedir.³³²

27. Tezekkur Harfi: Ziyâde bir harf ve şâz olduğunun belirtilmesiyle şerhe başlanır. Mutekellimin, bir şeyi hatırlayıp sözünü kesmek istemediği yerlerde

³²⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 457-459; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 591-593.

³³⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 461, 462; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 593-595.

³³¹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 463; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 595.

³³² ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 465, 466; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 595-597.

kullanmayı tercih ettiği bir yöntem olarak belirtilir. Örneğin قَالْ fiiliyle söze başlayan bir mutekellim, böyle bir durumda قَالَ şeklinde uzatarak durur.³³³

3.1.4.5. *el-Îzâh*'in Muşterek Bahsi

Ortak hükme tâbi olan konuların işleneceği bölümdür.

3.1.4.5.1. İmâle

İmâlenin; isim ve fiilde muşterek bir konu olduğu zikredilir. *el-Mufaşşal*'da geçen imâle tanımı yorumlanır ve “elifin kesraya doğru meyletmesi” şeklinde verilen bu tanımın doğru olmadığı ifade edilir. “Fethanın kesraya doğru meyletmesi” tabirinin, imâlede daha kapsayıcı bir ifade olacağı vurgulanır. İmâlenin güçlü ya da zayıf sebepleri, şartları, detayları ve imâleye engel olan yedi harf gibi meseleler detaylı bir şekilde incelenir.³³⁴

3.1.4.5.2. Vakf

Vakfın; isim, fiil ve harf için uygun olduğu beyan edilir. Bununla ilgili işmâm ve revmden uzak olan sarîh bir sükûn; merfû‘ harekeye özel olan işmâm; revm ve şedde olmak üzere dört veçhi üzerinde durulur ve her biriyle ilgili ayrıntılar yerini alır. Bazen bu vecihlerle ilgili bazı şartların ileri sürüldüğü görülür. Örneğin; taẓ‘îf yani sonu şeddeli olan tür için, son harfinin şeddeli olmasının yanında; son harfinin hemze ya da illet harfî olmaması veya son harften önceki harfin sâkin olmaması, üzerinde durulan şartlardır. Kelimelerin son harfinin durumuna (son harfi hemze olan, son harfi elif ya da sahîh bir harf olan gibi) göre, vakf kuralları değerlendirilir. Hâu’s-sekt konusu, ayrıca yuvarlak “tâ”da “hâ” sesiyle durulması; incelenen konular arasındadır. ثلاثة gibi kelimeler örnek verilerek, sükûn üzere mebnî oldukları ve sükûnun vakf için olmadığı meseleler izah edilir. عَلَيْهِمْ ve ضَرَبَهُمْ gibi kelimelerde iskân ile durulacağı; ancak revm ve işmâmı tercih edenlerin olduğu belirtilir. İbdâl konusunun, muhteva içinde yer aldığı görülür. Şeddeli olmayan “nûn”un, elife ibdâline; اِضْرِبْ “Döv!”

³³³ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 467; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 597.

³³⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 471-474; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 597-605.

fiilin vakıfta اِضْرِبَا'ya dönüşmesi örnek olarak verilir. Burada zikredilen ve zikredilmeyen birçok örnekle, çeşitli yapılardaki kelimeler vesilesiyle vakf konusu incelenir.³³⁵

3.1.4.5.3. Kasem

Olumlu ya da olumsuz cümlelerin kendisiyle te'kît edildiği belirtilen kasemin; isim ve fiil için müşterek olduğunun altı çizilir. Şerhte, kasemin inşâi cümle olduğu; bu kasemin vurguladığı cümlenin haberî ya da talebî olmasının kasemi etkileyeceği belirtilir. Kasem ve sonrasında gelen cümle ile; şart ve cevâbı arasındaki benzerlik değerlendirilir. Yeminde, fiilin yerine 'ıvaz olarak kullanılan kasem harfleri üzerinde durulur. Lafzattullâhın hemzesinin vasıl (Sıbeveyh vasıl der.) mı kat' mı olduğu değerlendirilir. Kasemin başına gelen harflerinin hazfının mümkün olduğu anlatılır. Harf-i tembîh (هَآ اللهُ), istifhâm hemzesi (أَللهِ) gibi kasemde 'ıvaz olarak kullanılan meseleler ele alınır. "Vâv"dan daha hafif olması sebebiyle yerine "tâ"nın kullanılması incelenir. Kasemden sonra zikredilene dikkat çekmek için, kasemle birlikte cümlede yer alan "lâm", "inne" ve "nefy harfi"nin işlevi açıklanır. Lafzattullâhın başına gelen harflerin, özellikleri üzerinde durulur. (Misalen; "tâ" harfi yalnızca Allah ismiyle kullanılır. مَنْ, "Rabb" ismiyle kullanılır. "Bâ" asıldır...) "Bâ"nın hazfedilip, "muşsem"i mahzûf bir fiille manşûb kılması ele alınır. Atıf "vâv"ı ile kasem "vâvı" ayrıştırılır.³³⁶

3.1.4.5.4. Hemzenin Tahfifi

İsim, fiil ve harf için müşterek olduğu belirtilen bir meseledir. Hemzeyle başlayan kelimelerde tahkîkin esas olduğu vurgulandıktan sonra; tahfîfin üç veçhi üzerinde durulur. İlki ibdâl (hemzenin başka bir harfe dönüşmesi), ikincisi hazf (hemzenin terki), üçüncüsü ise ne çok sert ne de çok yumuşak (بَيْنَ بَيْنَ) okunmasıdır. Hemzenin sâkin olduğu durumlar için, öncesinin sâkin ya da harekeli olma durumları göz önünde bulundurularak; ibdâl konusu değerlendirilir. İbdâl konusunda, "vâv" ve

³³⁵ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 475-481; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 605-618.

³³⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 482-488; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 618-625.

“yâ”nın asıl mı yoksa mezîd mi olduğu da incelenmektedir. Musannifin hemzenin terki için verdiği örneklerden نَبِيّ “peygamber” kelimesinin aslının (نَبَأ) ne olduğu ve gerçekte burada hazfın var olup olmadığı incelenir. سَمَّ “yoruldu” tarzı örneklerle “beyne beyne” kısmı izah edilir. Bu izahlar yapılırken; hemzenin öncesinde bulunan harfin harekesine göre açıklama yapıldığı görülmektedir. Mehmûz fiillerin mâzî, mużâri‘ ve emir halleri incelenir. أَحْمَر “kırmızı” kelimesinin hemzesi ve kökeni üzerine yoğun izahlar yapılır. İki hemzenin tek bir kelimedede birleşmesi durumuna musannif, ikinci hemzenin harf-i lîne dönüşmesi açısından yaklaşır. Şârih ise bu konuya binaen; Kûfelilerin ve İbn ‘Âmir’in kırâatlerinde taz’îfi tercih ettiğini belirterek şerh düşer. İki ayrı kelimedede hemzelerin yan yana gelmesi durumuna musannif “taḥkîk” kelimesiyle açıklama getirirken (Musannif “taḥkîk” ya da “beyne beyne” okuyuşu câiz görür); şârih “taşhîf” kelimesini uygun gördüğünü izah eder. Musannifin “beyne beyne” okuyuşunu câiz görmesini ise غَيْرُ مُسْتَقِيمٍ “Doğru değil.” sözüyle reddeder. Bazı âyetlerde geçen hemzelerin nasıl okunacağıyla ilgili bilgilerin yer aldığı bir bölümdür.³³⁷

3.1.4.5.5. İltikâu’s-sâkineyn

İki sâkinin bir araya gelmesi anlamına gelen bu konu için; isim, fiil ve istisnâî olarak harfte müşterek bir mesele olduğu zikredilir. Şârihin zikrettiğine göre bu mesele daha çok; isim-isim, isim-fiil, isim-harf... şeklinde oluşan murekkeb kelimelerde vuku bulur. İki sâkin harften birincisinin med harfi olması durumunda, bu harfin hafzedileceği belirtilirken; birinci harf lîn harfi ya da sâkin sahih bir harf ise hafzedilemeyeceği vurgulanır. Bu konuda sözcükler; kelimelerin asılları, iki sâkin harfin niteliği, sâkin harften harekeye nasıl geçiş yapılacağı ve idgâm gibi hususlarla incelenmiş ve iki sâkinin birleştiği pek çok örnek izah edilmiştir.³³⁸

³³⁷ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, thk. Ali Bû Melham, 489-492; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 618-638.

³³⁸ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, thk. Ali Bû Melham, 493-496; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 638-646.

3.1.4.5.6. Kelimelerin İlk Harfinin Hükümü

Her üç kelimedede ortak bir konu olduğu musannif tarafından belirtilse de şârih; “kelimelerin ilk harfinin hükümü”nün, müşterek konusuna dahil olmayacağını belirtir. Şârih tarafından bu konuda belirtilen sebebe göre; müşterek, iki ya da üç meselenin kendisinde ortak olduğu konudur. Oysa kelimelerin ilk harfi, bütün ilimler ve bâblar için istisnasız geçerlidir. Dolayısıyla bu başlığın, الْعِلْمُ مُشْتَرَكٌ فِيهِ “Kendisinde ortak olunan ilim” şeklinde getirilmesinin, daha doğru olacağı vurgulanır. Sonrasında ise musannifin verdiği bilgiler yorumlanır. Kelimelerin ilk harfinin hükümünün hareke ve sükûn olacağı belirtilirken; asıl olanın te‘azzur dolayısıyla hareke olacağı belirtilir. Semâî ve kıyâsî olan isimlere değinilir. Masdar olmayan isimler ve fiillerin masdarlarının ilk harflerinin okunuşu açıklanır. Ayrıca çeşitli bâblarda yer alan fiillerin ilk harfi değerlendirilir. Emir fiillerde bulunan hemzenin durumu, üzerinde durulan hususlardandır.³³⁹

3.1.4.5.7. Zâid Harfler

Musannifin üç kelime türü için de ortak olduğunu belirttiği bu meselede şârih, harfleri konu dışında bırakır. (Çekimleri olmadığı için açıklamasını yapar.) Daha önce, isimler ve fiillerde yeri geldikçe bu konuya işaret edildiği hatırlatılır. Zâid harflerin, سَأَلْتُمُونِيهَا kelimesinde toplanan harfler olduğu belirtilir. Bu harfler arasında yer alan elifin, kelimenin ilk harfi olamayacağı zikredilir. Sonra bu harflerin kelimelere eklenmesiyle oluşan yeni kelimeler tek tek değerlendirilir. Örneğin; ilk harfi hemze (zâid) olup sonrasında üç kök harfi gelen kelimelerin türetilmesi izah edilerek örneklenir. Kelimenin (isim ya da fiil) muhtelif yerlerine gelen ek ya da eklerin izahı ile konu devam eder.³⁴⁰

3.1.4.5.8. Harflerin İbdâli

İbdâlin; isim, fiil ve harfte orta bir mesele olduğu konusunda İbnu'l-Hâcib, ez-Zemaşşerî ile hemfikirdir. İbdâl ile ilgili olan harfler üzerinde durulur. Mubdel ve

³³⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 497-500; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 646-650.

³⁴⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 501-504; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 650-663.

mubdel minh kavramlarına değinilir. Hemzenin; هاء, لِين ve عَيْن harfinden dönüşmesi ve “lîn” harfinden dönüşen için, muṭṭarid ve ğayr-ı muṭṭarid şeklinde iki türünün olması üzerinde durulur. Hemzenin dönüşmesine dair birçok açıklama ve detayın verilmesinden sonra; “elif”in kardeşleri ve bunun yanında elifin هَمْزَة ve نُون’dan ibdâli değerlendirilir. Elifin illet harflerinden oluşan dönüşümü için i‘lâl kavramı gündeme getirilir. Elifin “nûn”dan dönüşmesi için; mansûb tenvînde vakf (زَيْدًا) gibi konular değerlendirilir. Hemze ve elifin ibdâliyle ilgili açıklamaların verilmesinden sonra; ياء, واو ve وَاو harflerinden her birinin; ibdâli mümkün olan harflere dönüşmesi izah edilir.³⁴¹

3.1.4.5.9. İ‘tilâl

İ‘tilâl, illet harfleri olan اَلِف, وَاو ve يَاء harflerini konu alan başlıktır. Bu bağlamda bazı alimler nezdinde illet harflerine dahil edilen harflerle ilgili ihtilâflı meseleler ele alınır. اَلِف harfinin asıl değil zâid ya da başka bir harfin yerine geçen konumda olacağı; diğer iki illet harfinin ise tam aksine asıl olacağı vurgulanır. Bu konuyla alakalı leff fiillerin değerlendirmesi yapılır. Bütün konu göz önünde bulundurulduğunda; وَاو ve يَاء’nın kelimedede sahîh olarak sâbit kalması, düşmesi (örneğin emir fiilde) ya da başka bir harfe dönüşmesiyle alakalı kâideler ve örnekler yerini alır. Şulâsî mucerred fiiller; mişâl, ecvef ve nâkış olması bakımından değerlendirilir. Fiillerin bâbları, zâid olarak gelen bu illet harflerinin, çekim esnasındaki dönüşümleri ya da hazfleri bakımından değerlendirilir. Fiiller konusu; mâzî, muzâri‘ ve emir fiillerdeki haliyle detaylı bir şekilde işlenir. Yalnızca fiiller değil isimler de içindeki illet harfine göre değerlendirilir. İsm-i fâ‘il, ism-i mef‘ûl, şulâsî mucerred isimler, mezîd isimler, فِعَال vezninde gelenler, ğayr-ı munşarîf isimler ve diğer bazı kalıplardaki isimler illet harfleri bakımından incelenir. İsimlerin i‘râb değerlendirmesi yapılır. (Örneğin; sonu elif-i maṣṣûra olan isimlerin i‘râbı açıklanır.) İsimler konusunda; illet harflerinin konumu, kaç illet harfinin olduğu, illet harfinden önceki hareke ya da muza‘af (مُضَعَّف) vâv gibi bazı detaylı durumların izahı bu başlık altında yerini alır. ez-Zemaṣherî’nin verdiği birçok şiir örneği incelemeye tabi tutulur.

³⁴¹ ez-Zemaṣherî, *el-Mufaṣṣal*, thk. Ali Bû Melham, 505-520; İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 663-677.

Şârihin kendisinin de şiir istişhâdında bulunduğu görülür. Hem *el-Mufaşşal*'da hem *el-Îzâh*'ta en uzun açıklanan konulardan biri, illet harflerinin anlatıldığı i'tilâl olmuştur.³⁴²

3.1.4.5.10. İdgâm

İllet harfleri gibi, üzerinde en çok durulan konulardan biri idgâmdır ve kitâbın son konusunu teşkil eder. Burada ez-Zemahşerî'nin meseleyi sadece idgâm-ı mutecâniseyn nazarından değerlendirmesini eksik bulan şârih; idgâm-ı misleyn konusunu da ekler. Çünkü iki aynı harf peş peşe geldiğinde idgâm yapılmadan okunması tıpkı mutecâniseynde olduğu gibi, telaffuzda zorluğa sebep olur. İdgâmın vâcib ya da câiz olduğu yerler açıklanır. İdgâmın türleri (örneğin; birincisi sâkin, ikincisi harekeli ya da iki aynı harfin farklı kelimelerde peş peşe gelmesi durumu...) verilir. Nahivcilerin; harflerin mahrecini 16 kısımda inceledikleriyle alakalı bilgiler yer alır. Harflerin çıktığı mahreçler *el-Mufaşşal*'dan alıntılarla tanıtılır ve uygun görülmeyen yerler belirtilir. Musannifin harflerin sıfatlarını, “mechûre ve mehmûse” kelimeleri altında işlediği görülür. Oysa şârih, harflerin sıfatları konusunu sadece iki kavram altında değil; şiddet, riḥvet, ıṭbâk, infitâh gibi kelimelerin de müstakil bir tür olduğunu belirterek konuyu izah eder. Her ne kadar harfler arasında teḫârüb bulunsa da idgâmı yapılamayan durumlar örneklendirilir. Bundan sonra, idgâm yapılabilecek harfler değerlendirilir. (Örneğin; harf-i ta'rifteki “lâm” harfinin idgâmı için şemsî harfler uygun; kamerî harfler değildir. “Nûn” harfinin idgâmıyla ilgili; ızhâr, idgâm, ihfâ' ve iklâb durumları açıklanır. Başka bir örnek olarak “zâd” harfi, yalnızca kendi misliyle idgâm yapılır.) İfti'âl bâbının “tâ”sından sonra mislinin gelmesi durumunda idgâmın câiz olduğu belirtilir. Yine aynı bâbın “tâ”sından sonra bazı harflerin (örneğin “şâd” harfinin) gelmesi durumunda, “tâ” harfinin kalbedileceği izah edilir. Tefe'ul “تَفَعُّلٌ” ve tefâ'ul “تَفَاعُلٌ” bâbı için de bazı ayrıntılar verilir. İdgâm konusunda hazf mevzusu ele alınarak konu tamamlanmış olur.³⁴³

³⁴² ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 521-544; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 677-717.

³⁴³ ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 545-557; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 717-752.

3.2. *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufasssal*'ın Metodu

el-Îzâh'ın metodunun belirlenmesi için; *el-Mufaşşal* ile olan uyumunun incelenmesi maksadıyla, *el-Mufaşşal* ile eş zamanlı bir okuma yapıldığı belirtilmelidir. *el-Mufaşşal*'a sık müracaat edilme sebebi; şârihin asıl kaynaktan hangi cümleleri alıntılacağı, hangi cümlelere kitabında yer verdiği ya da vermediği, takip ettiği şerh usulü, şerhle metnin iç içe girip girmediğinin tesbiti, şârihin bazen *el-Mufaşşal*'da belirtilen görüşlerin aksi bir fikir beyan ettiğinin açığa çıkarılması gibi meselelerde, bu tutumun yol gösterecek olmasıdır. Kitabın içeriğinin incelendiği “muhteva” kısmında bu hakikatlere yer verildi. Kitabın metoduyla ilgili olarak; *el-Îzâh* üzerine gerçekleştirilen konu ve muhteva incelemesi neticesinde ortaya çıkan üslup özellikleri, şerh metodu, istişhâd metodu gibi meseleler ele alınacaktır.

3.2.1. *el-Îzâh*'ın Üslûp Özellikleri

İbnu'l-Hâcib'in şerhini yaparken kullandığı ve en çok ilgi çeken üslubu; muhtevasını incelerken *el-Îzâh*'ın genel üslubu olması dolayısıyla sıklıkla üzerinde durulan bir durumdur. Şöyle ki İbnu'l-Hâcib, herhangi bir konuda akla gelebilecek soruları ve itirazları فَإِنْ قِيلَ ifadesiyle başlayan cümlelerle verip ardından bertaraf etmeye çalışır. Yani “Eğer denilecek olursa...” ibaresiyle söze başlayıp birçok ihtimali sıralar ve ardından burada sıraladığı olası sorulara bizzat cevap verir. Bu da kendisinin mükemmeliyetçi ve öngörülü yapısına delalet eden durumlardan biri olarak değerlendirilebilir. Onun nazarında adeta herhangi bir boşluğa mahal bırakılmaksızın bütün olasılıklar üzerinde düşünülüp bütün ihtimaller olabildiğince değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Örnek vermek gerekirse, şârih isimler konusuna giriş yapıp ez-Zemahşeri'nin kelime ve kelâm ile ilgili tanımlarını değerlendirdikten sonra, yine onun isim tarifine yer verir ve هَذَا الْحَدُّ يَرُدُّ عَلَيْهِ أُمُورٌ diyerek “Bu tanımla ilgili bazı durumlar akla gelir.” sözleriyle madde madde (...أَحَدُهَا) bu durumları açıklar. Hatta birinci (أَحَدُهَا) durumda, ğarib bir kelimeye de yer verir ki bu kelime الْعَبُوق kelimesidir ve “akşam içeceği” anlamına gelir. (Dolayısıyla şerhte ğarib kelimelere yer verdiği görülür.) Bu kelimeyle birlikte الصَّبُوح “öğle içeceği” kelimesine yer verir. Bu iki kelime, zamana delaletleri sebebiyle her ne kadar ez-Zemahşeri'nin مَا دَلَّ عَلَى مَعْنَى فِي نَفْسِهِ دَلَالَةٌ مُجَرَّدَةٌ عَنِ الْإِفْتِرَافِ “Zamandan bağımsız bir şekilde bir mânâya delâlet edendir.”

şeklinde verdiği ismin tanımının kapsamına girmese de ittifakla isimden sayıldıklarına dair bir görüşü birinci durumda ifade eder. Tam da burada الْجَوَابُ diyerek bu görüşle ilgili başka bir hususa temas etmeye hazırlanır ve aslında bu kelimelerin işlevinin, zamana delalet etmek olmadığını; bu sebeple ez-Zemaşerî'nin tanımının kapsamına الْعَبُوق ve الصَّبُوح kelimelerinin girmesinin gerekli olduğunun altını çizer. İsmi tanımıyla ilgili bir durumu açıklayıp onun etrafında dönen görüşlere yer verdikten sonra; elbette konuyu bitirmez ve daha da detaylandırmak üzere, *el-Îzâh* için kalıp haline gelen فَإِنْ قِيلَ ifadesini kullanır ve yöneltilebilecek bir itirazı dile getirir. Bu itiraza göre eğer, yukarıda bahsi geçen iki kelime de zamana işaret ediyorsa fiilden sayılma ihtimallerinin olacağı şeklindedir. Bu itiraza İbnu'l-Hâcib cevap vermek için öncelikle الْجَوَاب kelimesine yer verir ve fiillerle bu iki kelimenin zamana işaret ediyor oluşunun aynı manaya gelmediğini ifade eder. Ona göre fiillerde zamana işaret, lugavî bir delalet (الدَّلَالَةُ اللَّغَوِيَّةُ) olduğu halde; yukarıda geçen iki kelimenin zamana delaleti, gerçekleşebilecek ihtimaller (احْتِمَالَاتٌ وَجُودِيَّةٌ) dahilinde düşünülür.³⁴⁴ Verilen misalden anlaşılacağı üzere, İbnu'l-Hâcib'in yalnızca küçük bir söylemini açıklarken bile, iç içe giren birçok detayla onun kullandığı dilin izahı mümkün olmaktadır ve bu haliyle kullandığı dil oldukça yoğun ve giriftir. Bu misalde tek bir üslubu açıklayabilmek adına, birden fazla özelliği izah etme lüzumunun ortaya çıkışı, bunun kanıtıdır. Ayrıca yalnızca zikrettiği iki kelime üzerine bunca bilgiyi aktarması, onun ilmi mertebesi için sadece küçük bir örnektir.

el-Îzâh'ın meşhur ifadesi olan فَإِنْ قِيلَ ibaresiyle ilgili olarak İbnu'l-Hâcib'in; الْجَوَابُ diye başlayarak cevap vermeyi tercih ettiği gibi, قُلْتُ şeklinde mutekellim bir fiille kendi görüşlerine yer verdiği belirtilebilir.³⁴⁵

İbnu'l-Hâcib yukarıda bahsedilen فَإِنْ قِيلَ ifadesi ile aslında zihninde var olan ancak kime ait olduğunu zikretmeye ihtiyaç duymaksızın yer verdiği görüşlerde bu metodu kullanır. Ancak bununla sınırlı kalmadığını belirtmekte fayda var. İsim zikretmeksizin yer vereceği görüşlerdeki bir başka kalıp ifadesi ise, قَالَ قَوْمٌ, “Bir grup şöyle söyledi.” şeklindedir. Mesela haberin zarf ve mecrûrundan oluştuğu durumlarda,

³⁴⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 29,30.

³⁴⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 79.

öne geçmesinin vâcib ya da câiz olacağı konusunu değerlendirirken; bir topluluğun bunu caiz gördüğüne dair bilgiyi قَالَ قَوْمٌ ifadesiyle aktarmayı uygun görür.³⁴⁶ İsim belirtmeden bir görüşü aktarmak için kullandığı başka bir kelime tercihinin ise yine, قَوْلُهُمْ “Onların görüşleri:” şeklinde olduğu gözlemlenir. Yani yine bir alim ya da mezheb ismi belirtmeksizin “Onların görüşlerine göre” ifadesiyle, bir konuyla ilgili ortaya çıkmış düşünceleri sıraladığı gözlemlenir.³⁴⁷

فَانْ قِيلَ yapısında olduğu gibi edilgen yapıya sıkça müracaat eden İbnu'l-Hâcib'in ifade dili incelendiğinde; birinci tekil şahıs ya da çoğul şahıs (mutekellim) kiplerini kullandığı görülmektedir. Örneğin; bedel konusunun tanımını verirken, “birinci çoğul şahıs”ı, kendini ifade etmek üzere tercih ettiği gözlemlenmektedir. Bedele dair kendi tanımını getirdikten sonra, orada söylediği sözleri ... قَوْلُنَا “... sözümüzden kasıt” şeklinde, “birinci çoğul şahıs”la kendine işaret ederek açıklamıştır.³⁴⁸

Şârihin, kendi sözlerini söylemek üzere, mufred-mutekellim sîgayı tercih ettiği yerler çoğunluktadır. İsim-fiiller konusundaki bir ayrıntıya işaret ederken söylediği bir cümlenin burada örnek olarak aktarılması yerinde olacaktır: وَهَذِهِ الْأَسْمَاءُ “Bu isimlerin hepsinde -isim-fiilleri kastediyorum-ihtilaf vardır.” cümlesinde fiilin, mufred-mutekellim tercih edildiği görülmektedir. Bu örnekte dikkat çeken bir başka durum ise; şârihin, yanlış anlaşılmalara bertaraf etmek üzere, ara cümle kullanmasıdır.³⁴⁹

İbnu'l-Hâcib'in şerhinde, görüşlerini onayladığı ya da onaylamadığı birçok alime söz hakkı verdiği görülmektedir. Onaylamadığı hususları açıkça reddetmekte tereddüt etmediği görülen İbnu'l-Hâcib'in; şerh boyunca dikkat çeken “reddiye” cümleleri mevcuttur. Örneğin mendûb konusunda, وَاغْلَامِيَا “Vah, Oğlum!” ifadesindeki “yâ”nın sâkin okunmak suretiyle وَاغْلَامِيِي şeklinde gelmesinin tercih edildiğini belirtmiştir. Burada el-Mubberred'in, وَاغْلَامَاه şeklinde okunmasını câiz

³⁴⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 101.

³⁴⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 79-81.

³⁴⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 255.

³⁴⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 291.

gördüğünü belirttikten sonra şârihin, وَلَيْسَ بِجَيِّدٍ “Bu görüş, iyi değil.” diyerek kendi görüşünü belirtmesi dikkat çeker.³⁵⁰

Şârihin zaman ya da mekân zarflarından her birinin muvakkat ya da mubhem diye ayrıldığına temas ettiği bölümde; *el-Mufaşşal*’dan farklı olarak bu ayrımla ilgili küçük bir ayrıntıya, dikkat çeken bir üslupla işaret ettiği görülmektedir. Şu halde nahivciler arasında muvaqqatın ma‘rife, mubhem’in ise nekra olduğunu zannedenlerin düşüncesinin geçersiz olduğu şu sözlerle belirtilir: هَذَا فَاسِدٌ ظَاهِرٌ الْفَسَادِ “Bu, apaçık fâsit bir görüştür.” Aynı zamanda; muvaqqatı maḥdûd, mubhemî ise ğayr-ı maḥdûd zannedenlere de bu görüşlerinin doğru olmadığı وَهُوَ غَيْرٌ مُسْتَقِيمٍ “Bu görüş, isabetli değildir.” sözleriyle belirtilir.³⁵¹

Munâdâ konusuna oldukça geniş bir alan ayıran İbnu’l-Ḥâcib, musannifin sözlerine neredeyse hiç yer vermeden, detaylarla devam ederek وَمِنَ النَّحْوِيِّينَ demek suretiyle, nahivciler arasında ortaya çıkan munâdânın mebnî olacağıyla alakalı iki görüşe değinir ve bunların kabul edilemeyeceğini beyan eder. Bu kısımda, cinsin hükmünü nefyeden ل harfinden sonra gelen manşûb kelime ile, munâdânın; aynı alametlerle manşûb olacağı iddiası, فَإِنْ رَعِمَ رَاعِمٌ “Eğer birisi iddia edecek olursa...” sözleriyle verilmiş ve bunun mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bunun için de nidâ’ harfinin hafzedilebileceği, ل harfinin ise hafzedilemeyeceği üzerinde durulmuş ve aralarındaki benzerlik iddiası bu detayla reddedilmiştir. Hatta bu iddiayı ortaya atanlara, muhatap sîgasıyla hitap ettiği de görülmüştür. وَمَا ذَكَرْتُمُوهُ مَبْنِيٌّ... “Mebnî olarak zikrettiğiniz hususlar...” cümlesinde geçen fiilin kullanımı ya da مَرْدُودٌ عَلَى مَذْهَبِكُمْ “...bildiğiniz üzere bu durum sizin mezhebinizde reddedilir.” ifadesi buna örnektir. Burada İbnu’l-Ḥâcib, kabul etmediği bir mezhebin görüşlerine onların delilleri ve kendi görüşleri etrafında yer vermiş, üstelik bunu yaparken muhatap sîgasıyla hitap etmiş; ancak bu reddettiği grubun kimler olduğuna yine işaret etmemiştir.³⁵²

Terhîm konusunda şârihin üslubu açısından dikkat çeken bir örnek mevcuttur. تَأْبِطُ شَرًّا (Câhiliye şâirlerinden, Mużar kabilesinden olan Câbir b. Sâbit el-Fehmî’nin

³⁵⁰ İbnu’l-Ḥâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 157.

³⁵¹ İbnu’l-Ḥâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 173-177.

³⁵² İbnu’l-Ḥâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 142, 143.

anıldığı isimdir. Çünkü o “kötülükle silahlanmış” bir zattır. Bu ismin; ism-i taşgîr ve terhîm yapılamayacağı belirtilir.)³⁵³ deyiminin, terhîm yapılarak sadece تَأَبَّطْ kısmının kullanıldığı bir beyit getirilir. Bu kullanım için İbnu'l-Hâcib'in شُدُوذٌ عَلَى شُدُوذٍ “şâzın da ötesinde bir şâz” şeklinde, yorum getirdiği görülür. Şiirde żarûret hususunda daha esnek olduğu bilinen şârihin bu yorumu, żarûretle ilgili sınırlarını göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Bu şiiri yorumladıktan sonra, terhîme dair küçük bir açıklama daha yapan İbnu'l-Hâcib'in sözünü وَاللّٰهُ اَعْلَمُ “Allah en iyi bilendir.” diyerek bitirdiği görülür.³⁵⁴

İbnu'l-Hâcib'in *el-Îzâh* boyunca dikkat çeken üsluplarından bir diğeri, bir meclisin içinde kendine yöneltilen birtakım itirazlar varmış da cevap veriyormuş gibi bir hissiyatı okuyucuya yansıtmasıdır. Onun bu tarz cümlelerini okuyan kişi, İbnu'l-Hâcib'in kendisiyle konuşuyor ya da tartışıyor gibi bir durumu hissedebilir. Bu da kitabın üslubunun ağır olmakla birlikte, oldukça diri ve merak uyandıran bir şekilde ilerlemesine katkı sağlamıştır.³⁵⁵

Fiiller konusu ilk olarak musannifin verdiği اَفْتِرَانٍ حَدَثٍ بِرَمَانٍ “Fiil, zamanla olayın birlikteliğine delâlet edendir.” şeklindeki tanımın incelenmesi ve bu tanımın yeterli bulunmadığının (لَيْسَ بِجَيِّدٍ: İyi değil.) beyanıyla başlar. Tanımdan anlaşılan maksadın, “iķtirân” olduğu ve bunun da fiil için arzulanan hedef olmadığı belirtilir. Sonra, “iķtirân”ın yani olay ve zaman birlikteliğinden kastedilenin, fiil için asıl maksat olmadığı; ancak her ikisinin de vaż'ı itibariyle fiilin medlûlü oldukları vurgulanır. Şârih tarafından, zaman ve olayın, fiildeki yeri bu şekilde belirtildikten sonra, هُوَ الْوَجْهُ الْأَلْيَقُ “Böyle anlaşılması, en uygun olandır.” sözleriyle kendi görüşünün doğruluğunu ifade ettiği görülür.³⁵⁶

İbnu'l-Hâcib'in görüşlerini sunarken oldukça net oluşu ve tek bir tarafı benimsemediği gibi benimsediği kimselerin görüşlerini zaman zaman eleştirdiği, onunla ilgili araştırma yapan birçok alim tarafından dile getirilen bir gerçektir. *el-Îzâh* bunun gibi pek çok örnekle doludur. Ancak hep reddiyeci bir tavırda değildir. Zaman

³⁵³ el-Cevherî, “ebt”, 3/1114; el-Firûzâbâdî, “ibt”, 658.

³⁵⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 167.

³⁵⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 167.

³⁵⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 415.

zaman onayladığı durumları da dile getirir. Misalen; *عَسَى* ve *لَوْلَا*’dan sonra gelen isimlerin kinâye edilme durumlarını ele aldığı konuda; *لَوْلَا*’dan sonra *merfû‘* munfasıl bir zamîr, *عَسَى*’dan sonra ise *merfû‘* muttasıl bir zamîr geleceği belirtilmiştir. İlk olarak, bu zamirlerin i’râb açısından hangi konumda oldukları Sîbeveyh ve Ahfeş’e göre tartışılmıştır. Sonrasında her ikisinin delilleri belirtilerek, şârih tarafından Sîbeveyh’in görüşünün *فَبَقِيَ قَوْلُ سِبْيَوِيهِ سَالِمًا* “Geriyeye doğru olarak Sîbeveyh’in görüşü kaldı.” sözleriyle kabul edildiği görülmektedir. Burada hem zikredilen alimlerin görüşlerinin reddiyesi hem de içlerinden birinin kabulü mevcuttur.³⁵⁷

İzâfetin ele alındığı bölümde İbnu’l-Hâcib, birçok kimsenin görüşünü, görüş sahibi ya da mezhebine işaret etmeksizin dile getirir. En sonunda isabetli görüşü tercih eder. Örneğin; *غَلَامٌ لِرَيْدٍ* “Zeyd’in oğlu” şeklindeki izâfette ‘âmil, *غَلَامٌ لِرَيْدٍ* terkîbinde geçen harf-i cerdir. İbnu’l-Hâcib; ortaya koyduğu birçok görüş içinden tercihinin bu olduğunu *هُوَ أَقْرَبُ إِلَى الصَّوَابِ* “Doğruya en yakın olanı budur.” diyerek belirtmiştir.³⁵⁸

3.2.2. *el-Îzâh*’ın Şerh Metodu

Bu çalışmanın birinci bölümünde, şerhlerle ilgili açıklamalar yapılırken; şerh eserlerinin tarzına dair izahat yer almıştı. Buna binaen, her şerh eserinin farklı bir metodu tercih edebileceğiyle alakalı bilgilere yer verilmişti. Kimi şerh kitaplar asıl kaynağın uzunca bir bölümüne yer verdikten sonra kendi şerhine yer veriyordu. Kimi şârihler, asıl metinden açıklamak istediği kelime ya da ibareleri alarak şerh yapmaya çalışıyordu. Kimi şerhlerde ise metin ve şerh iç içeydi ki bu şerhler memzûc (birbirine katılıp karıştırılmış) adını almaktaydı.³⁵⁹ O halde *el-Îzâh* bu tarzlardan hangisine sahiptir, sorusunun cevaplanması gerekir.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda, İbnu’l-Hâcib’in şerh metoduna dair tek bir suretten bahsetmek mümkün değildir. İbnu’l-Hâcib bazen, *el-Mufaşşal*’dan bir cümle alıntılanarak uzun uzadıya o cümleyi şerh eder. *el-Mufaşşal*’dan alıntılanacağı bir cümleyi buraya taşıyarak bu tarzını örneklendirmek yerinde olacaktır. ‘Alemlerle ilgili

³⁵⁷ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 272, 273.

³⁵⁸ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 222, 223.

³⁵⁹ Şensoy, “Şerh”, 38/555-558; Güldenoğlu, “Mahmud Tâî Bin Muhammed’in (v. 1268/1851) Şerh-i Gülistân’i”, 193.

olarak açılan bahiste ‘alemin; isim, künye ve lakap olarak sınıflandırılmasının dışında, başka hangi açılardan incelenebileceğine dair ez-Zemahşerî’nin şu sözlerine yer verilir: وَيُنْقَسِمُ إِلَى مُفْرَدٍ وَمُرَكَّبٍ وَمَنْقُولٍ وَمُرْتَجَلٍ (“Alem); mufred, murekkeb, menkûl ve murtecel şeklinde ayrılır.” Bu cümleden önce ise ‘alemin; isim, lakap ve künye olarak üçe ayrıldığına dair bilgiye işaret edilmesine rağmen; burada dörde ayrıldığı şeklinde bir bilgiye ulaşılamayacağını ifade eden İbnu’l-Hâcib; bu cümle ile öncesi arasında bir tenâkuzun olmadığını; belirtilen cümle ile isim, künye ya da lakap olması mümkün olan ‘alemin; mufred, murekkeb, menkûl ya da murtecel olan yapılardan birine ait olabileceğini anlatmaya çalışmıştır. Konuyla ilgili bilgileri öylesine detaylı verir ki, bu konuda göz önünde bulundurulması gereken bazı durumları, وَجْهٌ أَوَّلٌ، وَجْهٌ ثَانٍ، وَجْهٌ ثَالِثٌ “Birinci durum, ikinci durum, üçüncü durum...” ifadelerini kullanarak sırasıyla tek tek açıklar. Üstelik konuyu bu şekilde farklı vecihleriyle ele almak, *el-Îzâh*’ın genel özelliğidir ve kitap boyunca gözlemlenebilir.³⁶⁰

Şârih bazen *el-Mufaşşal*’da yer alan bir kelimeyi ya da terkîbi, içinde yer aldığı cümlelerin tamamını vermeden açıklamaya çalışır. Şu durum buna örnek olarak verilebilir: İsmi i’râbının durumları konusunda birtakım açıklamalara *el-Mufaşşal* ışığında yer verildikten sonra; *el-Mufaşşal*’dan وَأَمَّا التَّوَابِعُ “Tâbi’lere gelince...” kısmı alınır ve hemen sonrasında bu cümlelerin tamamının gelmeyeceğine dair إِلَى آخِرِهِ “sonuna kadar...” denildikten sonra, tâbi’lerin ‘âmilleri konusunda oluşan ihtilaflarla ilgili geniş bir şerh başlar. Yine bu durum da İbnu’l-Hâcib’in sıkça müracaat ettiği yöntemlerden bir tanesidir.³⁶¹

Şârih bazen musannifin cümlelerini tamamen aktarmayıp, yalnızca yanlış anlaşılacağını düşündüğü bir bölümü alıntılarla şerhte bulunur. Örneğin; fiiller konusunda şârih, musannifin fiillerin özellikleriyle ilgili belirttiği maddelere şerhte yer vermez. Ancak içlerinden yalnızca لُحُوقُ الْمُتَّصِلِ الْبَارِزِ مِنَ الضَّمَائِرِ “Açık muttasıl zamîrlerin eklenmesi” maddesini incelemeye alır. Burada geçen zamîrlerin; merfû’ muttasıl zamîrler olduğuna işaret eder. Bununla kalmayan İbnu’l-Hâcib; yanlış anlamaların önüne geçebilmek adına, bâriz muttasıl zamîr denilince manşûb muttasıl

³⁶⁰ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 34, 35.

³⁶¹ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 83, 84.

zamirlerin akla gelmemesi için musannifin bu maddeye merfû‘ kaydını eklemesi gerektiğini vurgular. Bu örnek, şârihin her detayı şerhine almadığını gösterdiği gibi; bazen yalnızca yanlış anlaşılabilir hususları izah ettiğine de güzel bir örnektir.³⁶²

Şârih yalnızca asıl metinde yer alan sözcükleri ya da cümleleri birebir şerh etme yolunu seçmemiş; bilakis eksik bulduğu yerleri bazen kendisi tamamlama cehdini göstermiştir. Örnek vermek gerekirse; *el-Mufaşşal*’da bedel, onun dört kısmının olduğu bilgisiyle başlar. *el-Îzâh*’ta ise İbnu’l-Hâcib’in; öncelikle bir tanım getirdiği ve sonrasında kendi tanımını şerh ettiği görülür. Onun sözleriyle bedel; تَابِعٌ مَّقْصُودٌ بِالذِّكْرِ، “Zikretmek suretiyle kastedilen mananın ortaya çıktığı bir tabidir. Tanıtma ve hazırlık maksadıyla, kendinden önce metbû‘u zikredilendir.” Bu tanımını parçalara bölerek izah eden İbnu’l-Hâcib, açıklayacağı bölümden önce قَوْلُنَا “Bizim ... sözümüz...” sözcüğü ile, kendi tanımında geçen sözcüklerle neyi amaçladığını anlatmak istemiştir. Mesela تَابِعٌ تَابِعٌ، “قَوْلُنَا: تَابِعٌ” ifadesiyle tâbi‘ sözcüğünün, tevâbi‘ konusuna dahil olan bütün ögeler için ortak bir tabir olduğunu açıklamıştır. مَقْصُودٌ بِالذِّكْرِ ifadesiyle sıfatı, te’kîdi ve atf-ı beyânı ayırdığını ifade etmek istediğini belirtmiştir. ذِكْرَ الْمَثْبُوعِ قَبْلَهُ لِلتَّوْطِئَةِ وَالتَّمْهِيدِ şeklinde yer alan cümleyi ise, bedelin ma’ûfunun diğerlerinden farklı olduğunu beyan etmek üzere getirdiğini beyan etmiştir. التَّوْطِئَةِ ve التَّمْهِيدِ kelimelerini ise, bedelin metbû‘unu diğerlerinden ayırdığını ifade etmek için getirdiğini izah etmiştir. Bu örnekle İbnu’l-Hâcib’in, yalnızca musannifin sözlerini yorumlama cihetini seçmediği, eksik bulduğu yerleri tamamladığı ve hatta kendi sözlerini de şerh ettiği görülecektir.³⁶³

Musennâ konusu üzerinde durulurken; asıl metinde geçen وَهُوَ مَا لَجِثْتُ أَجْرَهُ زِيَادَتَانِ şeklinde başlayan tanımı verdikten sonra şârih, bu tanımın doğru olduğunu, ancak kendisi tanımlarsa şöyle olacağını ifade eder: وَإِذَا حَدَّدْنَا التَّنْبِيَةَ قُلْنَا: إِحْقَاقُ الْإِسْمِ زِيَادَتَيْنِ... “Teşniyeyi biz tanımlayacak olsak şöyle derdik: İsme, iki tane ziyâde (elif ve yâ’) eklemektir.” İbnu’l-Hâcib her ne kadar ez-Zemahşerî’nin tanımını onaylasa da kendisi için ideal olan tanımı vermeyi tercih etmiştir. Ayrıca bununla yetinmeyip, nasıl bir tanımlama yapılırsa yanlış olacağını şu sözleriyle izah

³⁶² İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 415.

³⁶³ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 255.

etmiştir: *وَأَلَيْسَ قَوْلُ مَنْ قَالَ: ضَمُّ شَيْءٍ إِلَى مِثْلِهِ* “Bir şeyi, kendi benzerine eklemek şeklinde musennâyı tanımlayan kimsenin sözü geçerli değildir.” Ayrıca bu geçersiz olan tanımın niçin geçersiz olduğunu örnekle açıklamış ve bir şeyi benzerine eklemenin ancak, *رَيْدٌ وَرَيْدٌ* örneğiyle ifade edileceğini, bunun ise teşniye için örnek olmayacağını anlatmıştır. Musennânın tanımı üzerine paylaşılan bu bilgilerde; İbnu'l-Hâcib'in onayladığı, kendisinin uygun gördüğü ve hiçbir şekilde kabul edilemeyen şekilde üç tanım getirdiği görülmektedir.³⁶⁴

İbnu'l-Hâcib, *el-Mufaşşal*'da örnek olarak verilen bazı darb-ı mesellerin söyleniş amacına da değinmiştir. Misalen, mendûb konusunda nidâ' harfinin hazfedildiğine dair asıl metinde yer alan *أَفْتَدَ مَخْتُوقٌ* şeklinde verilen darb-ı meselin; “sıkıntılı durumlardan insanları kurtarmaya teşvik etmek amacıyla kullanıldığı”, şârih tarafından açıklanmaktadır. Aynı konuda *أَطْرُقَ كَرًا* şeklinde verilen darb-ı meselin, “bir konu hususunda kendisinden daha bilgili bir kimse yanında bulunduğu halde konuşan kimsenin durumunu ifade etmek üzere kullanılan bir mesel” olduğu ifade edilmiştir. Hatta meselin hangi durumda kullanıldığı belirtilmekle kalmamış, aynı zamanda bu meselin aslının ne olduğu ve bir şiirdeki kullanımı üzerine de izahat devam etmiştir. Musannif tarafından hangi durumlar için kullanıldığı aktarılmaksızın verilen darb-ı mesellerin, şârih tarafından açıklanması; okuyucunun anlamasını kolaylaştırması açısından önemli bir katkıdır.³⁶⁵

el-Mufaşşal'da yalın bir şekilde yer alan bazı örneklerin hikayesi, İbnu'l-Hâcib tarafından açıklanır. Bir örnek üzerinde durmak gerekirse, *كَلَيْهِمَا وَتَمْرًا* şeklinde nereden geldiği *el-Mufaşşal*'da belirtilmeksizin gelen örneğin hikayesi anlatılarak bir mesel olduğu belirtilir. Hikaye ise, elinde ekmek, hurma ve tereyağı bulunan ‘Amr el-Ca‘dî isimli bir zatın yanına, bir adam gelir ve ondan kendisine ekmek ve yağdan ikram etmesini ister. O da *كَلَيْهِمَا وَتَمْرًا* şeklinde cevap verir. Şârih hikâyeyi anlattıktan sonra, Sîbeveyh'in bu sözü “İstediğin iki şey de senin için sabit. Hurmayı da azık olarak vereceğim.” şeklinde yorumladığını belirtir.³⁶⁶

³⁶⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 305.

³⁶⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 159, 160.

³⁶⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 167-170.

İbnu'l-Hâcib'in, ez-Zemaşerî'nin kaynak belirtmeden verdiği görüşlerin kime ait olduğunu çoğu zaman belirttiği görülmektedir. Örneğin; مَا الْكَافَّةُ'nin bittiği yerler için, *el-Mufaşşal*'da verilen bir bilgi doğrultusunda, كَانَمَا وَلَعَلَّمَا وَلَيْتَمَا şeklinde kullanıma göre إِنَّمَا وَأَنْمَا وَلَكِنَّمَا olarak belirtilen ifadelerin daha çok tercih edildiği vurgulanır. Bu görüşün kime ait olduğu musannif tarafından belirtilmese de şârih tarafından bu görüşün Sibeveyh'e ait olduğu zikredilir.³⁶⁷

İbnu'l-Hâcib'in اللُّغَةُ kelimesine farklı sıfatlar ekleyerek bazı kaidelerin açıklamasına yer verdiği görülmektedir. Bu kelimenin kullanıldığı yerlerle ilgili birkaç örnek vermek isabetli olacaktır. İsm-i mevşûller konusunda, teşniye olan اللِّتَيْنِ، اللَّذَيْنِ، اللَّذَانِ، اللَّذَانِ verilir ve zikredilen kelimelerin i'râb ve binâ' bakımından bu şekilde "fasih dil"de kullanıldıkları "اللُّغَةُ الْفَصِيحَةُ" terkibiyle ifade edilir. Fakat ism-i mevşûlün cemisi olan اللَّذَيْنِ için اللَّذُونَ tarzında bir karşılığa az rastlandığı ve bunun örneğinin "nâdir kullanılan dil"de olduğu "اللُّغَةُ الْقَلِيلَةُ" ibaresiyle belirtilir.³⁶⁸ Fasih Arapçaya dair bir başka örnek ise şu şekildedir: Vakıf konusunda yuvarlak "tâ" harfinde "hâ" sesiyle durmanın gerekliliği, هَذِهِ اللُّغَةُ الْفَصِيحَةُ الْكَثْرَةُ "Bu fasih ve yaygın olan dildir." cümlesiyle aktarılır.³⁶⁹ Bir başka örnekte ise, işmâm konusu anlatılırken "dili doğru kullanan kimseler" in görüşünü ifade etmek için بَعْضُ أَصْحَابِ اللُّغَةِ الْأُولَى sözlerine yer verildiği görülür.³⁷⁰ "Cîm" sesinin "şîn"e katılması ya da "şîn" in "cîm" e katılarak okunması gibi bir durumun hoş olmadığını وَهِيَ لُغَةٌ قَلِيلَةٌ رَدِيئَةٌ لِعُسْرِ ذَلِكَ فِي النُّطْقِ "Telaffuzda zorluğa sebep olacağı için, az rastlanan ve uygun da olmayan bir kullanımdır." cümleleriyle dile getirdiği görülür.³⁷¹ Vakıf konusunda كَلًّا kelimesinde Hicâzluların uzatarak durduklarına dair yapılan değerlendirmede, öncesi meftûh olan hemzenin vakıf esnasında "elif" e dönüşeceği belirtilir. Sonrasında ise اللُّغَةُ الْمُتَّقَدِّمَةُ ifadesine yer verilerek "kadîm dil" de bu hususun yalnızca "hemzenin tahfifi" ile açıklanmadığı, aynı zamanda "kıyâs" ın da bu gibi kelimelerde belirleyici olduğu ifade edilir.³⁷² Bu

³⁶⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 518.

³⁶⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 276.

³⁶⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 613.

³⁷⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 687.

³⁷¹ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 677.

³⁷² İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 609.

örnekler, İbnu'l-Hâcib'in Basralılar ya da Kûfeliler gibi bilinen dil ekollerinin yanında var olan pek çok dilbilimsel oluşuma hâkim olduğunu gösterir.

İbnu'l-Hâcib'in tarihi verilerle itiraz yöntemini kullandığı görülmektedir. Örneğin; terhîm konusunda, kısa bir sözlük bilgisi verildikten sonra, el-Ĥalîl ve el-Aşma'î arasında geçen bir diyaloga yer verilir. el-Aşma'î'nin kaynak olarak belirtildiği bu rivâyete göre; el-Ĥalîl, el-Aşma'î'ye, “Zayıf sesin ismi nedir?” sorusunu yöneltir. el-Aşma'î de “Terhîm” cevabını verir. el-Aşma'î, aralarında geçen bu konuşma neticesinde el-Ĥalîl'in, kitabında terhîm konusuna özel bir bâb açtığını dile getirir. Burada İbnu'l-Hâcib'in, el-Aşma'î'ye tarihsel verilerle itiraz yönelttiği görülmektedir. Burası İbnu'l-Hâcib'in, el-Aşma'î'ye tarihsel verilerle itiraz yönelttiği görülmektedir. *ضَعُفْتُ قَوْلَ الْأَصْمَعِيِّ* “el-Aşma'î'nin sözü zayıftır.” diye başlayan bu itirazın gerekçesi olarak; el-Ĥalîl'den önce, Ebû 'Amr ve İbn Ebî İshâk gibi nahivcilerden oluşan bir topluluğun (جَمَاعَةٌ), bu konu üzerinde zaten durmaları gösterilir.³⁷³

İbnu'l-Hâcib'in bazen kelimelerin i'râbına yer verdiği, o kelimelerin alimlerce nasıl yorumlandığı gibi bilgileri paylaştığı görülür. Örneğin; ez-Zemaşerî'nin menkûl isimlerle ilgili verdiği bir beyit şerhte verildikten sonra, bu şiirde geçen bir kelime ile ilgili şârih tarafından izahat getirilmiştir. Bu şiirde geçen *يَزِيد* kelimesinin, fiil manasına işaret etmek üzere değil; bir topluluğa işaret etmek üzere (بني يزيد) kullanıldığı şârih tarafından açıklanmıştır. Buna yer verilirken burada geçen *يَزِيد* kelimesinin mu'rab olmadığına; fiil formunda gelseydi fiil-i muzâri' olarak mu'rab olacağına dikkat çekilmiştir. Ayrıca şârih bu beytin i'râbına da yer vermiştir.³⁷⁴ İbnu'l-Hâcib, *يَزِيد* fiiline dair *قَوْلٌ بَعْضُهُمْ* ifadesini kullanarak; bazılarının, *يَزِيد* değil de *تَزِيد* şeklindeki kullanımın Araplar arasında “kararlılık ve övünme”yi ifade ettiğini hatta “şiddetli soğuklar” için de *تاء* harfiyle fiilin bu manaya işaret etmek üzere geleceği hususunu iddia ettiklerini belirtir ve zikredilen şiirde bu manaya gelebileceği gibi bir ihtimali reddeder. Sadece bir kelimenin i'râbı ve anlamı üzerine üç beyit kullandığı ve bu beyitlerin her birini detaylı bir şekilde yorumladığı eklenmesi gereken önemli detaylardandır.³⁷⁵

³⁷³ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 163-167.

³⁷⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 35.

³⁷⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 36.

İbnu'l-Hâcib; ez-Zemaşşerî'nin verdiği kelâm tarifinin sonunda geçen تُسَمَّى ifadesinin üzerinde durur. Burada mechûl fiil ile nâib-i fâ'ilin uyumundan bahseder. Ancak fiilin muzekker olarak da kullanılabilmesine işaret eder. Bu durum, bilinen fiil-fâ'il uyumuna aykırı gibi görünse de İbnu'l-Hâcib durumu, "cümle" ya da "kelime"nin muzekker ya da muennes her iki lafza işaret etmek üzere kullanıldığını belirtir. Bununla birlikte تُسَمَّى الْجُمْلَةُ şeklindeki kullanımın, daha uygun olduğunu da izah eder. Görüldüğü üzere yalnızca İbnu'l-Hâcib sunulan gramer konularını açıklamakla kalmıyor; aynı zamanda nahvi sunarken kullanılan lafızlara dair de bir tahlil yapıyor.³⁷⁶

Şârih şerhinde kendi görüşlerini yansıtmaya önem verir. Ğayr-ı munşarîf konusunda şârih اضْطُرَّ الشَّاعِرُ بِصَرْفٍ "Ancak şâir zarûret halinde munşarîf yapar." kısmını alıntılar ve esasında "memnû' mine'ş-şarf olan 'acemlerin, zarûret konusuna binaen munşarîf olabileceği" hususunu belirtir.³⁷⁷ İbnu'l-Hâcib'in zarûret olgusunun araştırmacılar tarafından ilgiyle karşılandığı bilinmektedir. Zarûreten bazı kâideler şiire has olmak üzere ve şiirin zâhiri görünümünü vezin ya da kâfiye bakımından koruma maksadıyla ihlâl edilebilir. İbnu'l-Hâcib bu durumu önemseyen nahivciler arasında yerini alır ve *el-Îzâh*'ta sık sık bunu kanıtlayabilmek için şiirlere müracaat eder.³⁷⁸

İbnu'l-Hâcib, ez-Zemaşşerî'nin her sözünü şerhine almayıp daha çok kendi ifadeleriyle eserinde ilerliyor olsa da *el-Mufaşşal*'dan alıntılıdığı bazı kelimeleri derin bir şekilde incelediği gözlemlenmektedir. Örneğin; ez-Zemaşşerî'nin ism-i zamân ve ism-i mekâna işaret etmek üzere kullandığı أَسْمَاءُ الزَّمَانِ وَالْمَكَانِ "Zamân ve mekân isimleri" ifadesini doğru bulmaz. Ona göre أَسْمَاءُ ifadesinin çoğul kullanılması yanlışır ve bunun إِسْمًا الزَّمَانِ وَالْمَكَانِ şeklinde ifade edilmesi evlâ olandır. (فَالْأَوْلَى أَنْ يُقَالَ)³⁷⁹

Sîbeveyh'in görüşlerine önem verdiği bilinen İbnu'l-Hâcib'in zaman zaman onun görüşlerini "Bu doğru değil." diyerek reddettiği görülür. Örneğin; مِنْ harf-i

³⁷⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 29.

³⁷⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 79.

³⁷⁸ Muhammed Muhammed Muhammed 'Abdulvehhâb Hamâd, "ed-Darûratu'ş-şariyyetu ve eseruhâ fi Kitâbi'l-Îzâh Şerhi'l-Mufaşşal", *Mecelletu Kulliyeti'l-luğati'l-'Arabiyye* 38 (Aralık 2023), 2123, 2124.

³⁷⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 368.

cerrinin özellikleri üzerinde durulurken, *el-Mufaşşal*'dan Sîbeveyh'in görüşü alıntılanır. Sîbeveyh'e göre bu harf-i cer ancak nefy durumunda zâid olarak gelir. Oysa şârih tarafından هَلْ جَاءَكَ مِنْ أَحَدٍ “Sana kimse geldi mi?” cümlesinde kullanılan مِنْ harfi cerrinin ittifakla zâid olduğu ancak cümlede nefyin olmadığı belirtilir. Böylece deliliyle birlikte Sîbeveyh'in görüşüne itiraz edilmiş olur.³⁸⁰

Muhteva bölümünde zaman zaman şârihin eserini şerh ettiği ez-Zemaşşerî'nin birçok görüşünü kabul etmediği üzerinde durulmuştu. Bununla ilgili dikkat çeken bir örneği paylaşmak isabetli olacaktır: “İnne”nin anlatıldığı başlık altında ez-Zemaşşerî وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ لَرَسُولُهُ “Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor.” âyetine yer verir ve buradaki إِنَّ'yi أَنَّ olarak okuyanların varlığından bahsederek bunun mümkün olmadığı üzerinde durur. Bu okuyuşu hataen benimseyenlerden birinin de Haccâc olduğuna işaret eder. Sonrasında ez-Zemaşşerî, وَالْعَادِيَاتِ “Yemin olsun ... koşanlara;”³⁸¹ ayetinin okunuşuna dair Haccâc'a dayandırılan bir durumdan يُحْكِي مِنْ جَرَاءِ الْعَجَّاجِ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى “Haccâc'ın, Allah'a karşı cüretkarlığı şöyle anlatılır.” ifadesini kullanarak bahseder. Rivayete göre Haccâc'ın bu ayeti “lâm”ı düşürmek suretiyle okuduğu ez-Zemaşşerî tarafından belirtilir. Böylece her iki ayette Haccâc tarafından yapılan hata üzerinde durulur.³⁸² İbnu'l-Hâcib ez-Zemaşşerî'nin bu sözlerine işaret ettikten sonra, ilk âyete dair böyle bir yoruma ve ispatlamaya gerek olmadığını, çünkü âyetin إِنَّ ile tilavetinin sabit olduğunu belirtir. Sonrasında ise şârih Haccâc'ın “kasten ‘lâm’ı düşürdüğü” ile ilgili olarak yöneltilen ithamın sabit olmadığını belirtir. Ayrıca ez-Zemaşşerî'nin bu iki âyette Haccâc'a yönelttiği eleştirileri birbiriyle çelişkili bulduğunu ifade eder. Çünkü ilk âyette yapılanın hata olduğu, ikinci ayette yapılanın ise “kasıt” olduğu ez-Zemaşşerî tarafından dile getirilmektedir. İbnu'l-Hâcib sabit olmayan bir durumu dile getirmenin ve kasten olduğunu söylemenin doğru olmadığını belirtir ve فَإِنَّ ذَلِكَ لَا يَفْعَلُهُ “Çünkü bir müslüman böyle bir şey yapmaz.” sözleriyle kanaatini belirtir.³⁸³

³⁸⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 506.

³⁸¹ *Kur'an Yolu* (Erişim 9 Ekim 2024), el-Âdiyât 100/1.

³⁸² ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 393.

³⁸³ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 519.

belirtilir. Bir başka kuş türü ez-Zemaḥşerî'nin verdiği “أُمُّ رِبَاحٍ”tır. Bu sözlerin, “sırtında kırmızılık bulunan ve üzüm yiyen bir kuş türü”nü ifade etmek üzere kullanıldığı şârih tarafından belirtilir. Herhangi bir yardım olmaksızın kavranması imkânsız olan bu kelimeler, İbnu'l-Hâcib'in açıklamaları ile anlaşılır hale gelmektedir.³⁸⁸

el-Mufaşşal'da geçen bazı kelimelerin aslına dair şârih tarafından bilgi verilmesi, konunun anlaşılması için yardımcı olmaktadır. Buna dair bir kaide ve misalini vermek gerekirse; sonu elif-i maḫşûre olan dört harfli kelimelerin ism-i taşğîr yapılırken sonundaki elifin sâbit kalacağı; dördün üstünde harf sayısına sahip olup sonu yine elif-i maḫşûre olan kelimeler dönüştürüldüğünde ise elifin düşeceği kural olarak belirtilir. Son durumla ilgili *el-Mufaşşal*'da geçen جُحَيْبٍ örnek olarak verilir. Bu bir kelimenin ism-i taşğîridir ve bilinen bir sözcük olmadığı için bu halinden yola çıkılarak kelimenin aslının kavranması zordur. Ancak İbnu'l-Hâcib tarafından bu kelimenin kökü جُحَيْبٍ olarak belirtilir ve aynı zamanda ara cümle ile bu kelimenin “Ensâr'dan bir kabile”ye işaret ettiği zikredilir.³⁸⁹

3.2.3. *el-Îzâh*'ta İbnu'l-Hâcib'in İstîşâd Yöntemi

el-Îzâh'ın üslûp ve anlatım özelliklerinin yanında, üzerinde durulması gereken diğer bir önemli husus istidlâl yöntemidir. *el-Mufaşşal*'dan bağımsız olarak şârihin bizzat yaptığı istîşâdlar ve yine şârihin ez-Zemaḥşerî'nin şâhidlerine getirdiği yorumların incelenmesi; eserin değerini ortaya çıkaracak önemli hususlar arasındadır. Bunun için *el-Îzâh*'ta geçen ayet, hadîs ve şiirler; sayısal olarak değerlendirilecektir. Aynı zamanda bu verilerin eserde nasıl değerlendirildiğine örnekleriyle birlikte yer verilerek detaylı bir analiz yapılacaktır.

3.2.3.1. *el-Îzâh*'taki Verilerin Sayısal Değerlendirmesi

el-Îzâh tetkik edildiğinde, İbnu'l-Hâcib'in *el-Mufaşşal*'da geçen şâhidlere hâkim olup bazen eserinde onlara yer vererek açıklamalar getirdiği görülür. *el-Mufaşşal*'da yer alan ayet, şiir ya da hadîslerin yanında, şârihin de eklemeler yaptığı

³⁸⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 44, 45.

³⁸⁹ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 255; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 335.

müşahede edilir. Kendisine ait olan eklemelere dair tablo aşağıda verilecek ve sonrasında bu tabloya dair açıklamalar yapılacaktır.

İSİMLER	Âyet	Hadîs	Şiir	Mesel
Mukaddime	20	1	4	3
Kelime, kelâm, cins isim ve ‘alem	2	-	27	-
Merfû‘ât	21	1	48	3
Manşûbât	19	-	32	4
Mecrûrât	13	-	1	-
Tevâbi‘	1	-	1	-
Mebnî İsimler	11	-	4	-
Cinsiyet, sayı ve âidiyet, maqşûr ve memdûd yönünden isimler	7	1	6	1
Fiilden türeyip onun gibi ‘amel eden isimler	3	-	17	-
Toplam	92	3	243	11
FİİLLER				
FİİLLER	Âyet	Hadîs	Şiir	Mesel
Mâzî, Mużârî‘ ve Emir Fiil	14	1	-	-
Fillerin Sınıfları (Mute‘addî, nâqıs, medh ve zemm...)	22		-	-
Toplam	36	1	-	-
HARFLER				
HARFLER	Âyet	Hadîs	Şiir	Mesel
Harflerin Çeşitleri...	92	3	15	-
MUŞTEREK				
MUŞTEREK	Âyet	Hadîs	Şiir	Mesel
İmâle	-	-	-	-
Vakf	7	-	-	-
Çasem	5	-	-	-
Hemzenin Tahfîfi	4	-	-	-

İltikâu's-sâkineyn	14	1	-	-
Kelimelerin İlk Harfinin Okunuşu	3	-	-	-
Zâid Harfler	1	-	-	-
İbdâl	-	-	-	-
İ'tilâl	2	-	-	-
İdğâm	23	-	-	-
Toplam	59	1	-	-

Tablodaki verilere dair birkaç hususun zikredilmesi gerekir:

Yukarıdaki tablonun, yalnızca İbnu'l-Hâcib'in kullandığı âyet, hadîs ya da şiirlerin sayılmasıyla oluşturulduğu hatırlatılmalıdır. ez-Zemahşerî'nin şâhidlerinin sayısının -şârih eserinde yer veriyor olsa bile- bu tablodaki analize yansıtılmadığı belirtilebilir.

el-Mufaşşal'da olmayıp *el-İzâh*'ta geçen bütün âyet, hadîs ya da şiirler için; "İbnu'l-Hâcib'in istişhâdı" ifadesinin kullanılması doğru olmaz. Çünkü şârih bunları bazen kendi nahiv anlayışını delillendirmek üzere getirdiği gibi; bazen görüşlerine yer verdiği grup ya da alimlerin istişhâdlarını zikretmek üzere belirtir. Bu sebeple, "İbnu'l-Hâcib'in istişhâdlarının sayısı" ifadesi değil; "*el-İzâh*'taki Verilerin Sayısal Değerlendirmesi" başlığı tercih edilmiştir. Bu sözlerin kanıtı olmak üzere bir örneğe yer verilebilir:

Gayr-ı munşarîf anlatılırken, عَنَّا³⁹⁰ gibi fiil kalıbında olan ve bir şeye ad olmuş kelimelerin; fiil gibi mi değerlendirileceği yoksa cümlenin takdîri üzerine mahmûl mu olacağı (Sîbeveyh'in görüşü) konusundaki ihtilafa değinilir. 'İsâ b. Ömer'in bu tarz kelimeleri, ضَرَبَ gibi fiil kabul ettiği ve bu konudaki delilinin Şuḥaym'e ait olan şu şiir olduğu şârih tarafından belirtilir:

مَتَى أَضَعُ الْعِمَامَةَ تَعْرِفُونَنِي

أَنَا ابْنُ جَلَا وَطَلَّاعُ النَّتَايَا

³⁹⁰ Bir mevki ismi olduğu şârih tarafından belirtilir. bk. İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 70.

“Ben şöhretli (İbn Celâ) ve cesur biriyim. Sarığımı (savaş için) bağladığım vakit, işte beni o zaman tanırırsınız.”³⁹¹

Bu şiirin, ‘İsâ b. Ömer’in istişhâdı olarak getirildiği yoksa şârihin kendi fikrine ait bir hüccet olmadığı gözlemlenebilir.

Yukarıdaki tabloda yer alan sayılar müşahede edildiğinde, *el-Îzâh*’ın en hacimli kısmı olan “isimler” bölümünün şâhid sayısının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. “Kelime, kelâm, cins isim ve ‘alem” konuları, *el-Mufaşşal*’da geçen şâhidler açısından incelendiğinde, ez-Zemaşerî’nin burada 10 şiir ve 1 hadîse yer verdiği görülür. Bunun yanında ez-Zemaşerî’nin, bu konularda âyetle istidlâl yapmayı tercih etmediği anlaşılır.³⁹² Aynı mevzuda *el-Îzâh*’a müracaat edildiğinde, İbnu’l-Hâcib’in kullandığı şiirin 27, âyetin ise 3 adet olduğu görülür. Ayrıca İbnu’l-Hâcib’in, ez-Zemaşerî’nin şiir şâhidlerinden 5 tanesine bu mevzuda yer verdiği zikredilebilir.³⁹³

İki eser arasında şâhidler açısından bir kıyasa daha yer verilebilir: *el-Mufaşşal*’ın “fiiller” bölümünde, 32 âyet ve 44 şiir olduğu gözlemlenir.³⁹⁴ İbnu’l-Hâcib’in, bunların arasından 19 âyet ve 22 şiiri şerhine aldığı; kendisinin de ayrıca şerhinde 36 âyete yer verirken, hiç şiir istişhâdı yapmadığı dikkat çeker.³⁹⁵

el-Mufaşşal’ın âyetlerle istişhâdını konu edinen bir çalışmada ortaya konan sonuca göre *el-Mufaşşal*’ın şâhidlerinin sayısı aşağıdaki gibidir:³⁹⁶

EL-MUFASSAL			
Âyet	Hadîs	Şiir	Mesel
386	10	436	24
Toplam: 856			

³⁹¹ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 70.

³⁹² ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 20-33.

³⁹³ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 26-58.

³⁹⁴ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 316-376.

³⁹⁵ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 415-501.

³⁹⁶ İbrahim Toprak, *Zemaşerî’nin el-Mufasssal fî Sınâ’ati’l-Îrâb İsimli Eserinde Kur’ân-ı Kerîm Ayetleriyle İstişhâd Yöntemi* (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 40.

Yukarıda verilen ilk tabloda, İbnu'l-Hâcib'e ait olan verilerin konu konu kaç adet olduğu belirtildi. Şimdi yine yalnızca İbnu'l-Hâcib'in eklediği âyet, hadîs, şiir ya da darb-ı mesellerin toplam sayısını ifade eden tablo, *el-Mufaşşal* ile kıyas yapabilmek adına özet bir şekilde verilecektir:

EL-İZÂH'IN VERİLERİNİN TOPLAMI³⁹⁷			
(Yalnızca İbnu'l-Hâcib'in getirdikleri)			
Âyet	Hadîs	Şiir	Mesel
284	9	263	11
Toplam: 567			

ez-Zemaşşerî'nin şâhidlerinin daha çok olduğu, bu iki tablo vasıtasıyla görünmektedir. İbnu'l-Hâcib'in müstakil olarak ele aldığı deliller, eserin aslına nazaran daha azdır. Fakat ez-Zemaşşerî'nin şâhidlerinin bir kısmının açıklanmak üzere şerhe alınmasıyla birlikte sayının daha fazla olduğu görülür. O halde *el-İzâh*'ta geçen hem şârihe ait hem de *el-Mufaşşal*'dan alıntılanan şâhidlerin toplamı için yeniden bir tablo verilebilir:

EL-İZÂH'IN TOPLAM ŞEVÂHİDİ			
(<i>el-Mufaşşal</i>'dan alınan ve İbnu'l-Hâcib'e ait olanların toplamı)			
Âyet	Hadîs	Şiir	Darb-ı Mesel
554	12	351	23
Toplam: 940			

Sadece *el-Mufaşşal*'da geçenler, yalnızca İbnu'l-Hâcib tarafından *el-İzâh*'a eklenenler, *el-Mufaşşal*'dan *el-İzâh*'a eklenen bazı deliller ile İbnu'l-Hâcib'in verilerinin toplamı açısından üç kademede sayısal değerlendirme yapılmış ve tablolarda belirtildiği şekilde sonuca ulaşılmıştır.

³⁹⁷ Bunların hepsinin İbnu'l-Hâcib'in görüşlerini destekleyen deliller olmadığı hatırlatılmalıdır.

3.2.3.2. Âyetlerle İstişhâd

فُلَانٌ kelimesinin ‘alem bahsinde olup olmadığına dair izah yapılırken aşağıdaki âyetin şâhid olarak getirildiği görülmektedir:

يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا

“Keşke peygamberle birlikte aynı yolda olsaydım! Eyvah! Keşke falancayı dost edinmeseydim!”³⁹⁸

Bu âyette geçen فُلَانًا kelimesini İbnu'l-Hâcib, ‘alem olduğuna delil olarak getirmiştir. Bu kelime ismin yerini tutmaktadır.³⁹⁹

وَقَدْ يَجِيءُ الْفَاعِلُ وَرَافِعُهُ مُضْمَرٌ sözleriyle, “fâ‘ilin de onu merfû‘ kılan ögenin de hazfedilebileceği” ile ilgili fasılda şârihin ez-Zemaşşerî’ye nazaran daha çok âyetlerle şâhid getirdiği görülür. “...eğer siz sahip olsaydınız...”⁴⁰⁰ âyeti, şart edatının kullanımında fâ‘ilin konumunu belirlemek üzere getirilmiştir. Bunun haricinde, “Yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsaydı...”⁴⁰¹ âyeti konunun izah edilmesi maksadıyla verilmiştir.⁴⁰²

رُبٌّ’den sonra gelen fiilin mâzi olması gerektiğiyle alakalı ez-Zemaşşerî’nin sözlerine yer verdiği görülen İbnu'l-Hâcib’in; رُبٌّ’den sonra gelen fiilin muzâri‘ olduğuna dair bir âyete yer verdiği görülür: رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا “Zaman olacak, inkâr edenler ... hayıflanacaklar.”⁴⁰³ bu âyetten sonra ise, fiilin mute‘allağ olmamasının, muzâri‘ gelebilmesinin sebebi olarak, belirtildiği görülür.⁴⁰⁴

Şârih; sadece kendisi delil getirmekle kalmaz, aynı zamanda bazı alimlerin âyet istişhâdına yer verir. “İnne”nin haberinin başına فاء harfinin gelmesini câiz gören ve bu şekilde bir kullanımın hem Kur’ân’da hem de Arapların sözlerinde örneğinin olduğunu vurgulayan Ahfeş’in, delil olarak getirdiği bir âyete yer vermesi buna

³⁹⁸ Kur’ân Yolu (Erişim 10 Eylül 2024), el-Furkân 25/27, 28.

³⁹⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 56.

⁴⁰⁰ Kur’ân Yolu (Erişim 10 Eylül 2024), el-İsrâ 17/100.

⁴⁰¹ Kur’ân Yolu (Erişim 10 Eylül 2024), el-Lokmân 31/27.

⁴⁰² İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 84-93.

⁴⁰³ Kur’ân Yolu (Erişim 10 Eylül 2024), el-Hicr 15/2.

⁴⁰⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 511.

örnektir. *“Mümin erke ve kadınlara işkence edip de sonra tövbe etmeyenler var ya, işte onları cehennem azabı, yakıcı azap beklemektedir.”*⁴⁰⁵ âyetinde, mümin erkek ve hanımlara eziyet edip de sonra da tevbe etmeyenler birinci kısımda başında “inne” ile zikredildikten sonra, ikinci kısmın başına فاء harfi gelmiştir. Böylece, konuyla ilgili görüşlerine başvuru olan bir alimin, kendi söylediklerini ispat etmek için getirdiği şahidin, şerhe eklendiği görülür.⁴⁰⁶

اَتُونِي اُفْرَعُ عَلَيْهِ قَطْرًا *“Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakar dökeyim.”*⁴⁰⁷ ve هَاؤُمُ اقْرؤْا كِتَابِيَهٗ *“Alın kitabımı okuyun.”*⁴⁰⁸ şeklinde belirtilen âyetler, mef‘ûlün hazfi konusunda Basralıların delil olarak sundukları âyetlere örnek olarak verilmektedir. Ancak İbnu'l-Hâcib'in belirttiği alim ya da ekollerin görüşleri için delil olarak getirdikleri bu verilere yer verirken; âyetin hangi kelimesi ya da yönüyle onların görüşlerine delil olduğunu açıklamaz.⁴⁰⁹

Âyetlerle istişhâd ve dil meselelerine dair ihtilaf konusunda, İbnu'l-Hâcib'in kriterlerini göstermesi anlamında önemli bir örneğe daha yer vermek isabetli olacaktır: Buna göre şârih, لَيْسَ'ye benzeyen مَا ve لَا'nın haberi konusunda Hicâzlılar ve Temîm'in konuyla ilgili açıklamalarına yer verir. Şârih, Temîm'in, مَا ve لَا'dan sonra gelen ögeyi muhteda' olarak merfû' yaptığına dair açıklamalar yapar. Ayrıca şârihin, Benî Temîm'in ibtidâ' olarak merfû' olduğunu kanıtlamak için şâhid getirdikleri مَا هَذَا بِشَرِّ *“Bu bir beşer değil.”*⁴¹⁰ âyetini delil olarak kullanmalarını da reddettiği görülür. Çünkü, tevâtur bir nakil gelmediği sürece, Kur-ân-ı Kerîm'in dillerin ihtilafına göre okunması doğru değildir. Bu küçük misalde; İbnu'l-Hâcib'in âyetlerin şâhid getirilmesi hususunda sahip olduğu tavır, iki grubun konuyla ilgili görüşleri, gruplardan birinin delili gibi pek çok konuya ışık tutan örneklik mevcuttur.⁴¹¹

⁴⁰⁵ *Kur'ân Yolu* (Erişim 10 Eylül 2024), el-Burûc 85/10.

⁴⁰⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 112, 113.

⁴⁰⁷ *Kur'ân Yolu* (Erişim 10 Eylül 2024), el-Kehf 18/96.

⁴⁰⁸ *Kur'ân Yolu* (Erişim 10 Eylül 2024), el-Hâkka 69/19.

⁴⁰⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 89, 90.

⁴¹⁰ *Kur'ân Yolu* (Erişim 10 Eylül 2024), el-Yûsuf 12/31.

⁴¹¹ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, 220-222.

3.2.3.3. Hadîsler ve Diğer Rivâyetlerle İstişhâd

Dil konusunda hadîslerle istişhâd, alimler arasında ihtilafa neden olan bir meseledir. Şâtîbî (öl. 790/1388), İbn Mâlik'in "Elfiyye" isimli eserine yazdığı şerhte, bu konuya atıfta bulunur. Bu eserde Şâtîbî, semâ'ın kıyâsa olan üstünlüğünü anlattıktan sonra; semâ' ile kastolunanın, şiirler ve hadîs-i şerîfler olduğunu belirtir. Ancak mütekaddim ulemanın nahivle ilgili eserlerine bakıldığında, onların bedevî Arapların sözlerini şâhid olarak getirmelerine karşın, hadîslerle istişhâd yapmamalarını eleştirir.⁴¹² Şâtîbî'nin bu açıklamalarının tam aksi yönde fikir beyan eden nahivciler de mevcuttur. Bu noktada ulema arasında belirtilen kanaatler, üç maddede değerlendirilebilir:

1. İlk zümre, hadîslerin dil kâidesini açıklamada kayıtsız (mutlak) olarak kullanılacağını ifade etmektedir. Sîrâfî (öl. 368/979), İbn Hârûf (öl. 609/1212), İbn 'Uşfûr (öl. 669/1270), İbn Mâlik (öl. 672/1274) ve İbn Hişâm (öl. 761/1361) gibi alimler bu grubu temsil etmektedir.

2. İkinci grupta, birincinin tam aksine hadîslerle istişhâdı kesinlikle caiz görmeyen alimler yer almaktadır. Ebû Hâyân el-Endelusî (öl. 745/1344) bu tabakadadır. Bu görüşü benimseyen dilciler, ileri sürdükleri reddiyeyi; hadîslerin mânâ ile rivayetinin lahne sebep olabileceği endişesiyle temellendirirler.

3. İlk iki görüşün arasında bir yerde duran son zümre ise, lafzî rivayetlerin şâhid olarak getirilmesi koşuluyla hadîslerin istidlâline cevaz verir. Yukarıda görüşlerinin bir kısmına işaret edilen Şâtîbî, bu fikri savunur ve misalen Hemedân heyetine Hz. Peygamber tarafından yazdırılan mektubun delil olarak kullanılabileceğini kitabında ifade eder.⁴¹³

⁴¹² Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Mekâşıdu 'ş-Şâfiye fi Şerhi hulâşati 'l-Kâfiye (Şerhu Elfiyyeti İbn-i Mâlik)*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ – Abdulmecîd Kutâmiş (Mekke: Ma'hedu'l-Buhûsi'l-'ilmiyye ve İhyâi't-turâsi'l-İslâmiyye, 1428/2007), 3/401; Ali Benli, *Ebû İshâk eş-Şâtîbî'de Nahiv Usûlü* (İstanbul: Maramara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 104-107.

⁴¹³ eş-Şâtîbî, *el-Mekâşıdu 'ş-Şâfiye*, 3/403; Murat Tala, *Söz Yazı Kitap İslâm Telif Geleneğinde İmlâ ve Zeccâci* (Konya: Palet Yayınları, 2018), 137-139; Ahmed Muhammed el-Cundî, *Mevkıfu Ebî Hâyân el-Endelusî mine'l-istişhâdi bi'l-hadîs fi kitâbihî Menhecu's-sâlik fi'l-keâm 'alâ Elfiyyeti İbn-i Mâlik, Mecelletu't-Turâsi'n-Nebeviyy 3* (Muharrem 1440), 187-194.

Hadîslerle istişhâd konusunda İbnu'l-Hâcib, özgün bir tavrı benimsemiş ve onun bu tercihi araştırmalara konu olmuştur. *el-Îzâh* ve *el-Emâlî* adlı eserlerinde, 18 hadîse yer verdiği bir araştırmada belirtilmektedir. Bu hadîslerden 8 tanesinin ise *el-Îzâh*'ta yer aldığı, dile getirilmiştir.⁴¹⁴ Bu çalışmada hadîslerin belirtildiği cetvelde, *el-Îzâh*'ta geçen hem ez-Zemahşerî'ye ait olan hem de İbnu'l-Hâcib'in eklediği hadîslere yer verilmiş ancak yapılan inceleme ve karşılaştırmalar neticesinde sayı konusunda bazı eksiklerin olduğu tespit edilmiştir. *el-Îzâh*'ta kullanılan verilerin sayısal olarak analiz edildiği cetvele bakıldığında, sadece İbnu'l-Hâcib'in şerhe eklediği hadîslerin sayısının 9 olduğu görülür. *el-Mufaşşal*'dan eklenen 3 hadîsle birlikte bu sayının 12'ye ulaştığı gözlemlenir. Dolayısıyla yukarıda belirtilen makalenin sunduğu bilgilerdeki bazı eksiklikler, *el-Îzâh*'ın muhakkiklerine müracaat edildiğinde (Muhakkiklerin belirttiği sayı da aynı değil.) ve eserin üzerine bizzat araştırma yapıldığında anlaşılacaktır:

Mûsâ Benây el-'Alîlî'nin tahkikinde hadîs sayısı 9 olarak belirtilmiştir. Muhakkikin kendisinin dipnotta verdiği bir hadîsi, bu rakama eklediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onun tespitine göre *el-Îzâh*'ta getirilen hadîslerin sayısı 8'dir. Burada verilen 8 rakamı ile, yukarıda İbnu'l-Hâcib'in hadîs istişhâdî üzerine yapıldığı belirtilen çalışmadaki rakam uymaktadır. Ancak her iki eserde verilen hadîsler tetkik edildiğinde, birbirinden farklı rivâyetlerin yer aldığı görülecektir. Yani sayı aynı olsa da rivâyetler eşleşmemektedir.⁴¹⁵

Tahkîki Muhammed İbrâhîm Abdullâh'a ait olan baskıda hadîslerin sayısı, 11 olarak verilmiştir.⁴¹⁶ Aynı zamanda bu muhakkikin, el-'Alîlî'nin vermediği bazı hadîsleri tespit ettiği görülür. Bu rivâyetlerden biri *كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ* "Sarhoşluk veren her şey harâmdır."⁴¹⁷ hadîsidir. İbnu'l-Hâcib bu rivayete yer verirken, hadîs olduğunu belirtmez. Bu hadîs, harfler bölümünde *كُلُّ* harfinin *كُلُّ* ile aynı konumda olduğu anlatılırken getirilmiştir. Şu halde bu cümle *el-Mufaşşal*'dan alınmış ve ardından şârih,

⁴¹⁴ Muhammed eţ-Tâhir Ahmed Mahmûd, "el-İstişhâd bi'l-hadîsi's-şerîf 'inde İbni'l-Hâcib", *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb* 1/33 (Mısır: 2012), 171.

⁴¹⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Mûsâ Benây el-'Alîlî, 2/573.

⁴¹⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed İbrâhîm Abdullâh, 2/566.

⁴¹⁷ Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî*, thk. Muhammed Rıdvan 'Araksûsî vd. (Lubnân: Dâru'r-Risâleti'l-âlemiyye, 1439/2018), "el-Eşribe", 23 (No. 5597).

bu iki harfin mânâ bakımından aynı konumda olduklarını (ما nasıl cümlenin başına geliyorsa, اِنْ de gelir.); ancak اِنْ harfinin ما gibi amel etmesi hususunda ihtilaf olduğunu belirtir. Sonrasında el-Muberrred'in amel etmesini tecvîz ettiğini; bununla birlikte ulemanın kahir ekseriyetinin caiz görmediğini açıklar. el-Muberrred'in görüşünü “kıyâs” ile delillendirdiğini ekler. Şârihe göre burada “kıyâs” değil, “umumiyet” geçerlidir ve bu durumu كَلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ : وَرَأَاهُ أَنْ يَقُولَ الشَّارِعُ : “Bunun ölçüsü Şâri’ (s.a.v.)’in şu sözleridir: Her sarhoşluk veren harâmdır.” sözleriyle dile getirir.⁴¹⁸ *el-Îzâh*’ın hadîs şâhidlerini inceleyen “el-İstişhâd bi’l-ĥadîsi’ş-şerîf ‘inde İbni’l-Hâcib” isimli makalede⁴¹⁹ ve Mûsâ Benây el-‘Alîlî’nin tahkik ettiği eserin hadîs fihristinde bu hadîse hiç yer verilmemiştir. el-‘Alîlî’nin, bu hadîse dipnotla dahi işaret etmemesi dikkat çekmektedir.⁴²⁰

Muhakkiki Muhammed İbrâhîm Abdullâh olan *el-Îzâh*’ın hadîs fihristinde hadîslerin sayısı 11 olarak belirtilse de yukarıdaki hadîsin bunlar arasında yer almadığı tespit edilmiştir. Böylece hadîslerin sayısının (*el-Mufaşşal*’dan alınanlar dahil) 12 olduğu belirtilmelidir. Bu hadîsin geçtiği sayfalar aralandığında muhakkikin, hadîsin kaynağını İbn Sa’d’ın *Tabakât*’ı olarak belirttiği halde, cetvelde bu hadîse yer vermediği görülmektedir.⁴²¹

el-Îzâh’ta hadîslerin sayısı ile ilgili yapılan değerlendirmeden sonra; hadîslerin istidlâlîne, hem şârihin bizzat getirdiği hadîsler hem de *el-Mufaşşal*’da verilen hadîslere getirdiği açıklamalar açısından yaklaşmak yerinde olacaktır. Cemi yapıların tesniye olarak kullanılması konusuna dair şârih, bu durumun az olduğunu belirttiğinden sonra bir hadîsi şâhid olarak getirir: كَالشَّاةِ الْعَائِرَةِ بَيْنَ الْعَنَمَيْنِ “... iki koyun sürüsü arasında kalan şaşkın koyun gibi...”⁴²² Hadîs-i şerîfteki kullanımdan hareketle, ceminin tesniyeye çevrilmesinin bir anlam kazandığı yerlerde bu durumu câiz gördüğünü belirten şârihin; عُنْدِي رَجَالَانِ kullanımını ise “zayıf” olarak nitelediği görülmektedir.

⁴¹⁸ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 551.

⁴¹⁹ Ahmed Mahmûd, “el-İstişhâd bi’l-ĥadîsi’ş-şerîf ‘inde İbni’l-Hâcib”, 171.

⁴²⁰ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Mûsâ Benây el-‘Alîlî, 2/573.

⁴²¹ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed İbrâhîm Abdullâh, 2/361, 566.

⁴²² Ebu’l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Şahîh-u Muslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Kâhire: Maţba‘atu ‘Îsâ el-Bâbî el-Ĥalebî ve Şurakâh, 1374/1955), “Şıfâtü’l-munâfikîn”, 2784.

Şârih, bu hadîsin hangi kelimesiyle konuya delâlet ettiğini açıklamasa bile الْعَمَمِينَ ifadesi ile görüşünü desteklediği anlaşılır.⁴²³

İbnu'l-Hâcib, daha önce değinildiği üzere, sadece kendi görüşlerini desteklemek üzere deliller getirmemiş; bazen de diğer alimlerin kanaatlerine dair onların hüccetlerini belirtme yoluna gitmiştir. Şârih, İbn Bâbeşâz'ın "muntehe'l-cumû' sîgasında gelen cemîlerin, tekrar cemi muenneş yapılabileceği" ile ilgili görüşüne yer verdikten sonra hadîs olduğunu belirtmeden, صَوَاحِبَاتُ يُوسُفَ "Siz kadınlar, Yûsuf'un arkadaşları gibisiniz."⁴²⁴ hadîsine bu kısmıyla yer verir. İbnu'l-Hâcib bu rivayete yer verirken bu sefer hadîsin neden söylendiği ile ilgili uzun açıklamalara yer vermemiş; yalnızca onun ilgili kısmına atıfta bulunarak diğer konuya geçmiştir. Bazen *el-Mufaşşal*'da geçtiği belirtilmeden bazı kelimelerin şârih tarafından alıntılanması sonucunda metinle şerhin iç içe girmesi gibi; bu hadîsle şerh de mezcedilmiş ve böylece hadîs olduğu ancak muhakkiklerin tesbitiyle anlaşılmıştır. Ayrıca hadîsin صَوَاحِبَاتُ kelimesiyle Bâbeşâz'ın görüşünün istişhâdı olacağı da belirtilmemiştir.⁴²⁵

Masdar harfleri أَنْ ve مَا harflerinin anlatıldığı fasılda, şârihin مَا harfinin amel etme hususunda أَنْ herfine benzemesinin uzak olduğunu (أُبْعَدَ) belirterek bu konuda örnek olacağı zannedilen (ancak örnek olmayan) bir hadîse yer verdiği görülür: كَمَا تَكُونُوا يُؤَلَىٰ عَلَيْكُمْ "Nasıl olursanız, öyle idare edirsiniz."⁴²⁶ İbnu'l-Hâcib، تَكُونُوا fiilinde "nûn"un hazfedilerek geldiğini fakat bu rivâyetin bir de "nûn" harfi bulunan varyantının olduğunu zikretmektedir. (Yani burada مَا harfinin أَنْ gibi amel ederek fiildeki "nûn"un hazfine neden olması durumunun mümkün olmadığı üzerinde duruyor.) Hadîsin bu varyantının, şârihin işaret ettiği şekilde hadîs kitaplarında geçtiği

⁴²³ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 307, 308.

⁴²⁴ Bu hadîs Hz. Âişe'den rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) son demlerinde ağırlaştığı için Hz. Âişe'ye namazı Hz. Ebûbekir'in kıldırması için haber vermesini emretmiştir. Ancak Hz. Âişe babasının duygusal olduğu için namazı kıldırma konusunda zorluk yaşayacağını, bu görevin Hz. Ömer'e verilmesinin daha iyi olacağını ısrarla ifade etmiş; buna karşın Hz. Peygamber (s.a.v.) aynı emri tekrarlamıştır. En sonunda Allah Rasûlü (s.a.v.) hoşnutsuzluğunu ifade etme üzere إِنَّكُمْ سَوَاحِبَاتُ يُوسُفَ "Siz kadınlar, Yûsuf'un arkadaşları gibisiniz." buyurmuştur. bk. en-Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî*, "el-İmâme", 40 (No. 833).

⁴²⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 74.

⁴²⁶ Senette, hadîsin sahâbî râvîleri, Hz. Ebûbekir ve sonrasında Hz. Hasan olarak zikredilmektedir. Senedin son zincirinde Muhammed b. Yûsuf es-Sîrâfî yer almaktadır ve bu rivâyet, kendisinden nakledilen bir hadîs olarak belirtilen kaynaktan geçmektedir: bk. Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ğassânî eş-Şaydâvî, *Mu'cemu's-Şuyûh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle – Trablus: Dâru'l-İmân, 1405), 149.

görülmektedir: كَمَا تَكُونُونَ يُؤَلَّى عَلَيْكُمْ”⁴²⁷ Burada hadîsin, bir görüşün desteklenmesi (istişhâd) için değil; onun اُنِّ gibi amel edeceği yanılıgısına düşerek delîl olarak kullanılmasının hatalı olacağını ifade etmek üzere getirildiği görülmektedir. Ayrıca hadîsin “nûn”u sâbit olan veçhine işaret edilmesi, onun görüşünün doğruluğunu desteklemesi anlamında önemli bir detaydır. Bu örnekte, belirtilen nahiv konusunda delil olarak değerlendirilmemesi gereken bir hadîsin örnek olarak getirildiği anlaşılmaktadır.⁴²⁸

Munşarîf ve ğayr-ı munşarîf konularının izahında, “Kûfelilerin şiirde zarûreten ğayr-ı munşarîf kelimelerin munsarîf olabileceğiyle alakalı delilleri sâbit değildir.” kısmını ez-Zemaşerî’den alan İbnu’l-Hâcib, Kûfelilerin delillerinin şâir Abbâs b. Mirdâs olduğunu belirtir ve şiirine yer verir:

فَمَا كَانَ حِصْنٌ وَلَا حَابِسٌ يَفُوقَانِ مِرْدَاسَ فِي مَجْمَعِ

“Ne Hısn ne de Hâbis, toplumda Mirdâs’tan daha üstündür.”

Bu beyit Abbâs b. Mirdâs’a aittir. Bu şiirin mesnedinin bir rivâyet olması dikkat çekmektedir. Bu rivâyet *el-Mufaşşal*’da geçmemektedir. İbnu’l-Hâcib tarafından Kufelilerin konuyla ilgili dayandığı mesned olarak anlatılır. Bu rivâyet İbn Hişâm’ın kitabında yer almaktadır. İbn İshâk’tan rivâyetle olayı aktaran İbn Hişâm rivâyetin⁴²⁹, Huneyn Gazvesi sonrasında ganimetlerin pay edilmesiyle ilgili olarak ortaya çıktığını anlatır. Ganimetlerin taksimi konusunda hoşnut olmayan Abbâs b. Mirdâs Hz. Peygamber’e hoşnutsuzluğunu ifade etmek üzere bir şiir yazar ki yukarıda belirtilen beyit şiirin bir kısmıdır. يَفُوقَانِ مِرْدَاسَ فِي مَجْمَعِ şeklinde yukarıda yer alan şiirin *Şahîh-i Muslim*’de de geçtiği görülmektedir.⁴³⁰ İbnu’l-Hâcib يَفُوقَانِ شَيْخِي فِي مَجْمَعِ şeklinde başka bir rivâyetin daha olduğunu belirtir. Bu rivâyetin doğruluğu ya da

⁴²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca’fer el-Ğudâ’î, *Musnedu’s-Şihâb*, thk. Ħamdî b. Abdilmeçîd es-Selefi (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1407/1986), 1/336 (No. 576).

⁴²⁸ İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 651.

⁴²⁹ Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîratu’n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûri (Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabiyy, 1410/1990), 2/494.

⁴³⁰ Bu rivâyet için İmâm Muslim’in *Şahîh*’ine müracaat edildiğinde, onu Râfi’ b. Ħâdic’in rivâyet ettiği görülür. Bu hadîse göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Ebû Sufyân b. Ħarb, Şafvân b. Umeyye, ‘Uyeyne b. Ħısn ve Akrâ’ b. Hâbis şeklinde ismi belirtilenlerden her birine 100 deve verdi. Abbâs b. Mirdâs’a ise bu sayıda vermedi. Bunun üzerine Abbâs, yukarıda bir kısmı belirtilen şiiri söyledi. Allah Rasûlü (s.a.v.), onun develerini de böylece 100’e tamamladı. bk. Muslim, “Zekât”, 1060.

yanlışığın üzerine ihtimaller değerlendirilir ve sonrasında bu rivâyetle ilgili kaynak zikredilir. Rivâyetin *يُفوقان مُرداسَ في مُجمَع* haliyle *Sahîh-i Müslim* gibi sağlam bir kaynakta yer aldığı İbnu'l-Hâcib tarafından açıklanır. Dolayısıyla rivâyetin sahih olduğuna kanaat getirdiğini ifade eder. Bu bilgiler İbnu'l-Hâcib'in rivâyetin sıhhatini değerlendirme hususundaki kriterini ortaya koymaktadır. Devamında ise sahih kaynaklarda geçen bir rivâyet hususunda üzerine düşenin, o rivâyete sarılmak (*تمسك*) olduğunu ifade etmesi dikkat çekmektedir. Söz konusu hadîsle ilgili sözlerini sürdüren şârih, yukarıda geçen *يُفوقان شَيْخِي في مُجمَع* haliyle rivâyetin sahih olması durumunda; her iki rivâyette de bir “tenâkuz”un olmayacağını belirtmiş ve böylece biri sahih diğeri muhtemel sahih iki rivâyeti te'lîf etmiştir.⁴³¹ Bu olay ve rivâyetin aktarımı, İbnu'l-Hâcib'in hadîs alanına vukûfiyetini, bir mezhebin mesned olarak kabul ettiği bir rivâyet üzerine değerlendirmeler yapacak seviyede muktesebâta sahip olduğunu göstermesi anlamında kıymetlidir.

İbnu'l-Hâcib'in, bazen kendisi bir hadîsi istişhâd etmese de ez-Zemahşerî'nin verdiği örnekler üzerinden o hadîs üzerine açıklamalar yaptığı görülür. Örneğin; musteşnâ konusuyla ilgili musannif tarafından “Zulfikâr” hadîsi örnek olarak verilmektedir. İbnu'l-Hâcib'in şerh boyunca rivâyetlerle ilgili daha detaylı açıklama yapma tavrı burada da kendini gösterir ve hadîs ile ilgili olayı anlatmaya başlar. Hâdiseye göre, Zulfikâr (*ذو الفقار*), Münebbih b. el-Haccâc'ın kılıcıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.) onu Bedir günü almış ve Hz. Ali'ye şöyle diyerek vermiştir: “لَا سَيْفَ إِلَّا ذُو الْفَقَّارِ” Yani Hz. Peygamber, “Zülfikâr'dan başka kılıç, Ali'den başka da yiğit yoktur.”⁴³² sözlerini böyle bir hâdis sonucunda söylemiştir. Bu hadîste dikkat edilmesi gereken yalnızca şahid olarak getirilmesi değil, aynı zamanda hadîsin sıhhat derecesidir. Hadîsin kaynakları dipnotta belirtilmiştir. Hz. Ali ile ilgili cenknâmelerde yahut tasavvufî eserlerde sıklıkla yer verilen bu rivâyetin zayıf ya da mevzû' olduğu bazı alimlerce zikredilmiştir. Ebû Ali el-Ğârî bu hadîs için “Aslı yoktur.”

⁴³¹ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 79, 80.

⁴³² İbn Ebi'd-Dunyâ, *Hevâtifu'l-Cinân*, thk. Muhammed ez-Zağlî (Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmiyy, 1416/1995), 24; el-Hasen b. 'Arafe el-Bağdâdî, *Cuz'u'l-Hasen b. 'Arafe el-'Abdî*, thk. Abdurrahmân b. Abdulcebbâr el-Ferîvâî (Kuveyt: Dâru'l-Akşâ, 1406/1985), 62.

demektedir.⁴³³ Rivâyetele ilgili olarak bu değerlendirmelere yer verilme sebebi, “dil konularında hadîsle istiḥâd” konusunda, konunun girişinde taḳdîm edilen meseleye dikkat çekmektir. Bu rivâyete ilk olarak kitabında yer veren ez-Zemaḥşerî ile onun bu istiḥâdını onaylayan ve açıklayan İbnu'l-Ḥâcib'in; ṣahîḥ ya da zayıf bütün hadîslerle delil getirme noktasında herhangi beis görmedikleri ve yalnızca lafzî rivâyetleri delil olarak kullanma gibi bir kayda sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla “hadîsleri mutlak olarak delil getirme”yi benimseyen Sîrâfî, İbn Ḥarûf, İbn Mâlik ve İbn Hişâm gibi alimlerle aynı grupta oldukları anlaşılır. Şârih hadîsin sebab-i vurûdunu belirterek ez-Zemaḥşerî'nin sözlerini ileriye taşımış ve musteṣnâ açısından ayrıca konuyu tahlil etmiştir.⁴³⁴

ez-Zemaḥşerî'nin 'alemlerin başına harf-i ta'rîf gelmesiyle ilgili konuda, yalnızca Zeyd b. Sâbit'e ait olduğunu belirttiği rivâyette İbnu'l-Ḥâcib, bu rivâyette geçen “Muhammedler”in isimlerini tek tek belirterek izah getirmiştir. Üstelik bir de bu olayla ilgili bir şiir detayını ez-Zemaḥşerî vermediği halde paylaşmıştır. Buna göre Hz. Ömer; Muhammed b. Cafer, Muhammed b. Ebîbekr, Muhammed b. Hâtîb ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe'ye isimlerinin Muhammed oluşu sebebiyle ikramlarda bulunur ve onlara hayır dua ederdi. Bir gün yine ikramda bulunmak üzere onlar Hz. Ömer'in huzuruna çağırıldıklarında Hz. Ömer'e, هُوَ لَاءَ الْمُحَمَّدُونَ بِالْبَابِ. “Muhammedler kapıdalar.” sözüyle, ismi bilinen Muhammedlerin kapıda olduğu haber verilmiştir. Olayın devamında ise Hz. Ömer'in Muhammedlere ikram edilmesini emrettiği halde, Zeyd b. Sâbit'in üvey oğlu olması sebebiyle Muhammed b. Hâtîb'ı seçtiği ve Hz. Ömer'in bu durumdan duyduğu üzüntü sebebiyle aşağıdaki şiiri söylediği belirtilir:

أَسْرَكَ لَمَّا صَرَغَ الْقَوْمُ نَسْوَةً خُرُوجِي مِنْهَا سَالِمًا غَيْرَ غَارِمِ
صَحِيحًا كَأَنِّي لَمْ أَكُنْ كُنْتُ مِنْهُمْ وَلَيْسَ الْخِدَاعُ مُرْتَضَى فِي التَّنَادِمِ

⁴³³ Ebu'l-Ḥasen Nûruddîn Alî b. Muhammed el-Kârî el-Herevî, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, thk. Muhammed eş-Şabbâğ (Beyrût: Dâru'l-Emâne – Muessesetu'r-Risâle, 1391/1971), 384, 385.

⁴³⁴ İbnu'l-Ḥâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 118, 119.

“O topluluğu neşe sardığında sen büyülendin. Ben ise borçsuz bir şekilde sâlim olarak çıktım. Benim onlar gibi olmadığım doğrudur. Birlikteyken aldatmak ise kabul edilir bir şey değildir.”⁴³⁵

Bu şiirin Hz. Ömer’e ait olması İbnu’l-Hâcib’in şiirle istişhâd noktasındaki hakimiyetini bir kez daha gösterir. Ayrıca sahabe kavlinin değerlendirilmesi anlamında önemli bir örnek olduğu belirtilebilir.⁴³⁶

Rivâyetlerin açıklanması noktasında bir başka örnek ise, ez-Zemaşşerî’nin yalnızca örnek vermekle yetindiği طَلْحَةُ الطَّلْحَاتُ ismiyle ilgili özel açıklamalar yapılmasıdır. Öncelikle bu şekilde isimlendirilen kişinin Talha b. Ubeydullâh el-Huzâî olduğu şârih tarafından belirtilir. Talha b. Ubeydullâh’ın, ismi “Talha” olan bazı kimselere cömertlik ve iyilik bakımından daha üstün gelmesi sebebiyle, bu şekilde isimlendirildiği belirtilir. Bu şahâbînin kendilerine üstün geldiği diğer Talhalar da tam isimleriyle zikredilir.⁴³⁷ Bu da, İbnu’l-Hâcib’in rivâyetlere hakimiyetini gösteren güzel bir örnektir. Kaynak belirtmeden tam adı Talha olan kişilerden bahsetmesi, ayrıca dikkatleri celbeden başka bir husustur.⁴³⁸

el-Mufaşşal’da kimin söylediği belirtilmeyen bir sözün, Hz. Ömer’e ait olduğu şerhte belirtilir. Hz. Ömer’in sözü اِيَّايَ وَأَنْ يَحْذِفَ أَحَدَكُمْ الْأَرْنَبَ “Tavşana vurmaktan sakınınız!” şeklindedir. Öncelikle ez-Zeccâc’ın اِيَّايَ وَإِيَّاكُمْ şeklinde takdîr yaptığı belirtildikten sonra; Hz. Ömer’e ait olan bu sözün tavşana sopayla vurmaktan nehyetmek anlamına geldiği belirtilir.⁴³⁹

3.2.3.4. Şiirle İstişhâd

İbnu’l-Hâcib’in, ez-Zemaşşerî’nin şiirleri için ihtiyaç duyduğu durumlarda açıklama yaptığı görülmektedir. Kânenin hazfinin gerekli olduğu yerlere dair yapılan istişhâdı getirip birtakım açıklamalar yapmıştır:

⁴³⁵ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Başrî, *Târîhu’l-Medîne li-İbn Şebbe*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: es-Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed, 1399), (2) 781.

⁴³⁶ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 54.

⁴³⁷ Rivâyet için bk. Ebu’l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. Muhibbu’d-dîn Ebû Sa’îd Ömer b. Ğarâme el-‘Amravî (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1415/1995), 25/32 (No. 2981).

⁴³⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 32; İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 55.

⁴³⁹ İbnu’l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 167-170.

إِمَّا أَقَمْتُ وَأَمَّا أَنْتَ مُرْتَجِلًا فَاللَّهُ يَكْلَأُ مَا تَأْتِي وَ تَدْرُ

“Ayrılmak için doğrulduysan; Allah da senin getirdiklerini ve geride bıraktıklarını korur.”

Bu şiirde şârih, konuya örnek getirmenin dışında hareke bilgisine de değinmiştir. Birinci “إِمَّا” şeklinde, kesra ile okunmalıdır. Çünkü burası şart anlamı ifade eder. İkinci ise “أَمَّا” olarak, fetħa ile okunmalıdır. İşin konuya örnek olan tarafı ise; cümlenin مُرْتَجِلًا وَأَمَّا أَنْتَ مُرْتَجِلًا kısmıdır. Buraya mahzûf olan “kâne” takdîr edildiğinde, لِأَنَّ كُنْتَ مُرْتَجِلًا anlamı taşıyacaktır. Böylece verilen şiir, “kâne”nin hazfî için bir şâhid olacaktır. Hareke bilgisine değinilmesi ve mahzûf olan ögenin takdîrinin açıklanmasıyla; şiirin anlaşılmasının daha kolay hale geldiği görülmektedir.⁴⁴⁰

Şârihin bazı ögelerin hazfedileceği ile alakalı şiir istişhâdında bulunduğu görülmektedir:

نَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا وَأَنْتَ بِمَا عِنْدَكَ رَاضٍ وَالرَّأْيِ مُخْتَلِفٍ

“Görüşler farklı olduğu halde, biz kendi elimizdekiyle razıyız. Siz de kendi elinizdekiyle razısınız.”

Bu beyit ile şârih, عِنْدَنَا kelimesinden sonra رَاضُونَ kelimesinin olduğunu ve bunun hazfedilmiş bir haber olduğunu açıklar. Böylece şârihin kendi örneklerinin açıklamasına kimi zaman yer verdiği görülür.⁴⁴¹

Şârih, menkûl isimler için ez-Zemaşşerî’nin yalnızca örnek vererek yetindiği بَيَّة kelimesinin hem anlamını belirtir hem de bir şâhid getirir. Şu hâlde bu kelime “kısık sesin hikâye ediliş şeklidir”, savttan menkûl olan bir kelimedir ve bir annenin çocuğuna söylediği ninniyle şârih tarafından şu şekilde örneklendirilir:

لَأُنْكَحَنَّ بَيَّة جَارِيَةً خَدَبَةً
مُكْرَمَةً مُحِبَّةً تُحِبُّ أَهْلَ الكعبة

⁴⁴⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 104; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 210-212.

⁴⁴¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 90.

“Sana hizmet edecek, sevgiyle ikram edecek, Kâbe halkını sevecek bir kızla seni evlendireceğim.”⁴⁴²

بَّيَّة kelimesinin anlamı ilkin şârih tarafından tasvir edilmiş; verilen ninni, ez-Zemaşşerî'nin örnek verdiği bu kelimeye şâhid getirilmiştir. Böylece bir kelimenin izahı için hem lügat açıklaması hem de şiir istişhâdı yapılmıştır.

باء harf-i cerrinin özellikleri üzerinde durulurken, geçişliliği sağlamak üzere bir görevi olduğuna işaret edilir. Şârih bu konuyu yalnızca *el-Mufaşşal*'daki örneklerle açıklamamış; şâirini belirtmeden bir beyti şâhid olarak kendisi getirmiştir:

وَكَفَىٰ بِنَا فَضْلًا عَلَىٰ مَنْ غَيْرُنَا حُبُّ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ إِيَّانَا

“Bize, başkalarına üstünlük olarak; Nebî Muhammed'in bizi sevmesi yeter.”

Bu beyti veren şârih, burada geçen söz konusu harf-i cerrin (الباء) ta'diye için geldiğini vurgulamıştır.⁴⁴³

Şârihin, musannifin bir kısmını vermeyi tercih ettiği beytin tamamını getirdiği bazen rastlanan bir durumdur. İsm-i zamân ve ism-i mekân ile ilgili olarak getirilen bir şiir buna örnek olarak verilebilir. Hatta bu şiirin Sîbeveyh tarafından da delil olarak kullanıldığı yine şârih tarafından belirtilir. İkinci kısmı ez-Zemaşşerî tarafından getirilip tamamı İbnu'l-Hâcib tarafından verilen şiir şu şekildedir:

وَمَا هِيَ إِلَّا فِي إِزَارٍ وَعَلْقَةٍ مُغَارَ ابْنِ هَمَّامٍ عَلَىٰ حَيِّ خَنْعَمَا

“İbn Hemmâm'ın Hâs'amâ Mahallesini baskını esnasında, (korkudan) yalnızca örtü ve pelerin bulunur.”

⁴⁴² İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 39.

⁴⁴³ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 510.

İbnu'l-Hâcib bu şiirin nasıl anlaşılması gerektiğini izah etmiş (Şârih yol gösterdiği için şiir daha kolay anlaşılacaktır.) ve şiirde geçen mahallenin, ism-i mekân için örnek olamayacağını vurgulamıştır.⁴⁴⁴

Bazen de *el-Mufaşşal*'da bir kısmı verilen beyitler, yine o haliyle alıntılanmış, tamamı verilmemiştir:

سُوْدُ الْمَحَاجِرِ لَا يَقْرَأْنَ بِالسُّورِ ...

“... Taşların siyahı, surları okumazlar.”⁴⁴⁵

Kimi zaman da şârihin kendisinin, beytin tamamını vermeyip ilgili kısmını alıntılamaı tercih ettiği görölür. Bu durumun örneğinde şârih, مُدٌ ve مُنْدٌ'nün zamana özel kullanıldıklarını ve herhangi fikir ayrılığı olmadığını öncelikle belirtir. Konunun devamında مِنْ kelimesinin zaman dışı bir anlamla mı yoksa zamana işaret eden umumi bir manayla mı kullanıldığını noktasında Basralılar ve Kûfeliler nezdinde bir ihtilafın olduğuna temas eder. Kûfelilerin umumi anlamı tercih ettiklerini belirten İbnu'l-Hâcib, buna dair âyet istişhâdlarını getirdikten sonra, şâhid olarak gösterdikleri şiire de bir kısmıyla yer verir:

أَقْوِينَ مِنْ حَجَجٍ ...

“... Delillere muhtaçlar...”⁴⁴⁶

Zikredilen şiir, İbnu'l-Hâcib'in yalnızca kendi şâhidlerine yer vermeyip diğer alimlerin ya da mezheplerin delillerini *el-Îzâh*'ta zikretmesine dair misallerden biridir. *el-Îzâh* boyunca bu durum gözlemlenebilir.

⁴⁴⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 308; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 391.

⁴⁴⁵ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 381; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 509.

⁴⁴⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 515.

3.2.3.5. Darb-ı Meselle İstişhâd

İbnu'l-Hâcib, *el-Mufaşşal*'dan bağımsız olarak eserinde toplam 11 adet darb-ı mesele yer vermiştir. Bununla birlikte *el-İzâh*'taki darb-ı mesel sayısı, *el-Mufaşşal*'dan eklenen mesellerle birlikte 23'ü bulmaktadır. Şârihin şerh esnasında eklediği mesellerin hepsini isimler konusunda şâhid getirdiği gözlemlenir. Bu konuda, mesellerle nasıl istişhâd yapıldığını görebilmek adına birkaç örneğe yer vermek gerekir:

Mef'ûl-u mutlak konusunda, musannifin verdiği mesellere ilaveten İbnu'l-Hâcib'in de bazı meselleri ilave olarak getirdiği görülür. Musannifin misallerinin hikayesini açıkladığı gibi, kendi örneklerini de açıklar. Şârih, قَوْلُهُمْ "Arapların sözü" ifadesiyle başladıktan sonra, رَبِّ فَرَقًا خَيْرًا مِنْ حُبِّ darb-ı meselini kendisi misal olarak verir. "Bu ifadeyi kullanan kimse, başkasından korktuğunu anlatmak isetmiştir." sözlerine yer vererek meselin ne anlama geleceğini ifade eder. Hemen ardından رُهْبَاكَ خَيْرٌ مِنْ رُحْمَاكَ (Bu meselin anlamının, "Ayrılık, sevgiden daha hayırlıdır." şeklinde verildiği görülür.)⁴⁴⁷ ile رَبِّ فَرَقٍ خَيْرٌ مِنْ حُبِّ (Zemahşerî bu söze رَبِّ فَرَقٍ خَيْرٌ مِنْ حُبِّ şeklinde, *Esâsu'l-belâğa* isimli eserinde yer verir ve anlamını "Korkman sevmenden daha hayırlı." şeklinde belirtir.⁴⁴⁸) mesellerini getirerek yukarıdaki darb-ı meselle aynı anlamda kullandıklarını açıklar. Sonrasında رَبِّ فَرَقًا خَيْرًا مِنْ حُبِّ meselinin nereden geldiğini izah etmeye başlar: Rivayete göre Haccâc, Ğazbân b. el-Ğabe'serî'yi hapse attırır. Sonra, Halife Abdülmelik'ten bütün mahkumların serbest bırakılmasına dair kendisine bir mektup gelir. Haccâc, Ğazbân b. el-Ğabe'serî'yi bu mektuptan sonra serbest bırakmadan önce huzuruna getirtir ve ona der ki: Sen bayağı şişmansın. O da buna karşılık "Emîrin misafiri şişman olur (bakımlı olur)." cevabını verir. Haccâc ve Ğazbân arasındaki diyalog şu şekilde devam eder:

Haccâc: Sen Irâklılara تَعَسَّوْا الْجِدْيَ قَبْلَ أَنْ يَتَغَدَّكُمْ "Öğle yemeği yemeden önce akşamleyin koç yiyiniz."⁴⁴⁹ dedin mi?

⁴⁴⁷ Ebû 'Ubeyd Abdullâh b. Abdulazîz el-Bekrî, *Faşlu'l-meğâl fi şerhi Kitâbi'l-Emşâl*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1971), 432.

⁴⁴⁸ ez-Zemahşerî, "frk", 2/21.

⁴⁴⁹ Bu söz, *el-İzâh*'ın Mûsâ Benây el-'Alîli'nin tahkik ettiği baskısında emşâl tablosunda verilirken, tahkiki İbrâhîm Muhammed Abdullâh'a ait olan baskısında meseller tablosunda yer almamıştır. Bu

Ğazbân: Bu söz, söyleyenine hiç fayda sağlamadı. Söylenilen de (bu sözden) herhangi bir zarar görmedi.

Haccâc: Beni seviyor musun?

Ğazbân: *أَوْفَرَقًا خَيْرًا مِنْ حُبِّ* “Ayrılık sevgiden daha hayırlı değil midir?”⁴⁵⁰

İbnu'l-Hâcib, Haccâc ve Ğazbân arasındaki bu konuşmayı aktardıktan sonra; *أَوْفَرَقًا خَيْرًا مِنْ حُبِّ* sözünün böylece mesele dönüştüğünü ifade eder. Bu hadisede kullanılan bir ifadenin nasıl mesele dönüştüğünü detaylı bir şekilde anlatan, ilaveten söz konusu darb-ı meselin sözlük manasına işaret eden İbnu'l-Hâcib'in, bu meselin hangi yönüyle mef'ûl-u mutlak için örnek olacağına değinmediği belirtilmelidir. Meselin hangi kelimesinin mef'ûl-u mutlak için misal olacağı şârih tarafından zikredilmese de *فَرَقًا* kelimesinin bu öge için örnek olarak getirildiği anlaşılmaktadır.⁴⁵¹

İbnu'l-Hâcib'in darb-ı mesellere bazen, ez-Zemaşerî'nin verdiği örneklerden ilerleyip bu mesellerin ortaya çıkma nedenlerini açıklayarak yer verdiği görülür. Örneğin; *el-Mufaşşal*'da geçen *مَوَاعِيدُ عُرُقُوب* meselini şârih incelemeye alır.⁴⁵² Bu tabirin “tutulmayan sözler” için kullanıldığı şârihin açıklamalarından anlaşılmaktadır. Bu sözün bir mesel halini almasının arka planına dair İbnu'l-Hâcib şu açıklamalara yer verir: ‘Amâlika Kabilesi’nden ‘Urķûb isimli kişiye kardeşi bir soru sorar ve o da cevaplamak için “hurmalar çıkıncaya kadar” mühlet ister. Nihayet hurmaların zamanı gelir ve kardeşi cevabını almak için gittiğinde “hurmalar büyüünceye kadar” zaman ister, sonrasında bu silsile devam eder ve “hurmalar çiçekleninceye kadar”, “taze hurmalar çıkıncaya kadar” ve en sonunda “hurmaların olgunlaşma zamanına kadar” derken; verilen sözler bir türlü yerine gelmez ve ‘Urķûb’un verdiği söz de böylece

sebeple mesellerin sayısı ilkinde 24 olarak verilirken, diğerinde 23 olarak belirtilmektedir. *تَعَثُّوْا* *فَقِيلَ أَنْ يَتَغَدَّكُمْ* sözleriyle ilgili emsâl kitaplarında mesel olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Meydânî bu sözün, Haccâc'a karşı ayaklanan ve Abdullâh b. Cârûd ile Basralıları arkasına alan Ğazbân'ın sözü olduğunu ifade eder. Yalnızca Ğazbân'ın Haccâc'a söylediği bir söz olduğu anlaşılan bu ifade mesel kabul edilmeyecektir. bk. Ebu'l-Faẓl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecme'u'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1961-1962), 2/76.

⁴⁵⁰ Ebû Tâlib el-Mufađđal b. Seleme b. 'Âsım en-Nahvî el-Kûfî, *el-Fâhîr*, thk. Abdülâlîm eţ-Taĥâvî (Haleb: Dâru İhyâ-i kutubi'l-'Arabiyye, 1380), 296; İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 124.

⁴⁵¹ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 124.

⁴⁵² ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 56.

yerine getirilmeyen sözler için darb-ı mesele dönüşür. Burada önemli olan husus elbette hikâyenin anlatılması değil; şârihin bir darb-ı meselin ortaya çıkış nedenini, asıl metinde zikredilmemesine rağmen daha iyi anlaşılması için aktarmasıdır.⁴⁵³

Bu darb-ı meselin hikayesini vermekle yetinmeyen İbnu'l-Hâcib'in ikisinin eş-Şemmâh ve el-Eşceî'ye ait olduğunu belirttiği, diğerinin söyleyeni belli olmayan toplamda üç beyti bu mesel için şâhid olarak getirmesi de dikkatleri celbetmektedir. Söyleyeni belirtilmeyen şiir şu şekildedir:

مَوَاعِدِي مَا لَا أَحَاوِلُ نَفْعَهُ مَوَاعِدِي عَرْفُوبِ أَخَاهُ بِيْتْرَبِ

“Faydalanmayacağım şeyler için bana söz verdin. ‘Urkûb’un Yetrab’de kardeşine verdiği sözler gibi.”

İbnu'l-Hâcib bu şiir hususunda, yalnızca mesel için bir şâhid getirmekle kalmamış; aynı zamanda يثرب kelimesine dair bilgi vermiştir. Öncelikle, oradaki harfin تاء değil (ذَاتُ النَّفْطَيْنِ) تاء olacağına dikkat çekmiş; راء harfinin harekesinin fetħa olacağını belirtmiştir. Böyle olunca, bu kelime Yemâme'ye yakın bir konumu ifade etmektedir. Bu noktada başka bir bilgiye daha değinen İbnu'l-Hâcib, “bu harfi üç noktayla يثرب diye okuyanların hata yaptığı, çünkü Amâlîka'nın Medine'de yaşamadığı” şeklinde Ebû Ubeyde'ye ait olduğunu belirttiği bir bilgiye yer verir. Mef'ûl-u mutlaka dair ez-Zemahşerî tarafından verilen yalnızca bir örneğin şârih tarafından bütün kökeninin açıklanması yanında, beyitle desteklenmesi ve o beytin içinde geçen bir mekâna dair coğrafi bilginin harekesine temas edilerek bir rivâyet eşliğinde verilmesi çok mühimdir. Aynı konu üzerinde verilen bir başka darb-ı meselin hatta daha pek çok kalıp ifadenin şerhi yapılsa da bu kadarını belirtmek yeterlidir.⁴⁵⁴ Bu örnekte, İbnu'l-Hâcib'in bir meseleyi izah ederken başka detaylara geçiş yaparak konuyu açıklamayı tercih ettiği görülür. *el-Îzâh*'taki genel tutumu bu şekildedir. Bu durumun, şârihin asıl konudan uzaklaşmasına, belki okurken dikkatlerin dağılmasına

⁴⁵³ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 124.

⁴⁵⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 124-132.

ve bu nedenle asıl konuyla olan bağlantıyı kurma noktasında okuyucunun zorluk yaşamasına sebep olduğu belirtilebilir.

3.2.3.6. Kırâat İlimine Müracaat

İbnu'l-Hâcib, çok iyi bir dilbilimci olmasının yanında; diğer dînî ilimlerle irtibatı olan bir alimdir. Şâtîbî ve diğer hocalarından kıraat dersi almak suretiyle bu alanda donanımlı hale gelen İbnu'l-Hâcib'in; bu birikimini, dile dair kâideleri açıklamak üzere kırâatle ilgili yorumlar getirmek suretiyle *el-Îzâh*'a yansıttığı görülmektedir. Kırâat ilmine atıfta bulunduğu yerler pek çok olsa da birkaçına örnek olması anlamında yer verilecektir:

Terhîm konusunda kırâate dair sahabeye dayandırılan bir rivâyeti, ez-Zemahşerî örnek vermediği halde şârihin örnek verdiği görülür: Abdullah b. Abbâs'tan rivâyet edildiğine göre kendisi, Abdullah b. Mesûd'un نَادُوا يَا مَالِكُ “*Ey Mâlik!...* diyecekler.”⁴⁵⁵ âyetinde terhîm yapmak suretiyle نَادُوا يَا مَالُ şeklinde tilavet ettiğini işitir. Rivâyet eden sahâbî Abdullah b. Abbâs (r.a.) ise bu kırâate şöyle karşılık verir: مَا أَشْغَلَ مَا أَشْغَلَ أَهْلَ النَّارِ عَنِ التَّرْخِيمِ “Cehennem halkı terhîmle ne kadar da meşgul!” Rivâyete başlamadan önce “Eğer sâbitse şöyle bir rivâyet var.” diye başlayan şârih; bu rivâyeti zikrettikten sonra, كَانَ مُضَعَّفًا kaydıyla, rivâyetin sıhhati hakkında açıklamada bulunur.⁴⁵⁶

el-Mufaşşal'da ma'ıyyet vâvı konusunda örnek olarak verilen فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ فَاجْمِعُوا أَمْرَكُمْ “... Siz de ortaklarınızı toplayıp ne yapacağınızı kararlaştırın.”⁴⁵⁷ âyetinde geçen شُرَكَاءَكُمْ ile ilgili olarak farklı kırâatlere göre değerlendirmeler yapıldığı görülür. Büyük çoğunluğun kırâatine göre, (عَلَى قِرَاءَةِ الْجَمَاعَةِ) bu ifadenin mef'ûl-u me'ah olduğu belirtilir. Ya'kûb'un kırâatinde ise merfû' okunduğu zikredilir. Bu iki kıraatin te'vîl ile aslında ittifâk halinde olduklarına işaret edildikten sonra, وَاللَّهُ أَعْلَمُ sözüyle konu noktalanır.⁴⁵⁸

Tefsîr konusunda verilen bir âyetle ilgili yine kırâatle alakalı açıklamalar yapıldığı görülmektedir. وَأَمَّا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ “*Semûd kavmine gelince, onlara doğru yolu*

⁴⁵⁵ *Kur'ân Yolu* (Erişim 10 Eylül 2024), ez-Zuhrûf 43/77.

⁴⁵⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 163.

⁴⁵⁷ *Kur'ân Yolu* (Erişim 10 Eylül 2024), el-Yûnus 10/71.

⁴⁵⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 177, 178.

gösterdik.” âyeti⁴⁵⁹, başında *أَمَّا* olup, içinde mutekellim sîganın geçtiği cümlenin atfına örnek olarak getirilmiştir. Böyle bir durumda tefsîr makamında olan kelimenin, merfû‘ olması gerektiği; başına *أَمَّا* getirilmeyen durumlarda ise mansûb okunacağı belirtilir. Âyetin örnek olarak verilmesinden sonra *تَمُودُ* kelimesini naşb halinde okuyan şâz bir kırâatin varlığına işaret edilir. Sonrasında ise bu kırâatin doğru olmayacağına dair bir şiirle istidlâl yapılır. Şâz bir kırâatin mansûb okuduğuna dair verilen bilgiden sonra ise i‘râb değerlendirmeleri ile konu devam eder. Yalnızca sahîh kırâatlere değil aynı zamanda şâz kırâatlere de yeri geldikçe temas edilmiş ve doğrusu bulunmaya çalışılmıştır.⁴⁶⁰

İdgâm bahsinde, Şâtıbî’nin kasidesine müracaatla açıkladığı bir mevzu bu konu için yine güzel bir örnek olacaktır. Farklı kelimelerde olan iki aynı harfin birbirine uğraması durumu ele alınır. (Biri kelimenin sonunda, diğeri ondan sonra gelen kelimenin başında olan iki aynı harf birbirine uğrar ve birincisinden önceki harf sâkin) İbnu’l-Hâcib nahivcilerin burada idgâmı uygun görmediklerine ilk olarak işaret eder. Kâri’lerin ise, bu durumu idgâma uygun gördüklerini ifade eder. Ortaya çıkan bu çelişkili durumun aralarının cem edilmesinin zor olduğuna değindikten sonra Şâtıbî’ye atıfta bulunur ve bu te‘âruzun ortadan kalkmasıyla alakalı onun cevabını verir: “Nahivcilerin söyledikleri, sarîh idgâma hamledilir. Kâri’lerin sözleri ise ihfâ’a hamledilir ki ihfâ’ da zaten idgâma yakındır. Böylece iki grubun arasındaki çelişki bertaraf edilmiş olur.” Şâtıbî’nin bu sözlerinden sonra ise şârih, nahivciler ve kırâat alimlerinin arasında bu konuda bir uzlaşmaya gitmenin gerekli olmadığına karar verir. Birkaç âyeti örnek vererek her iki gruptan hangisinin söz söylemeye daha layık olduğunu bizzat kendisi tartışır. Nahivcilerin bu konudaki icmâ’ı ile kırâat alimlerinin icmâ’ını karşılaştırır. Nahivcilerin içinde kurrâ’lar olabileceği gibi, kırâat ilmine hâkim bulunmayanların da olabileceği; bununla birlikte kırâat alimlerinin içinde de nahiv ilmine vakıf olmayanların bulunabileceği belirtilir. Bütün bu bilgilerden sonra varılan sonuçta, nahivcilerin delilleri âhâd kabul edilirken; kırâat alimlerinin delilleri -nahve hâkim olmasa bile- mutevâtirdir. Çünkü kırâat hatadan korunarak nakledilmiştir. Bunun için iyi bir nahivci olmaya gerek yoktur. Bu açıklamalardan sonra, kırâat

⁴⁵⁹ *Kur’ân Yolu* (Erişim 10 Eylül 2024), el-Fuşşilet 41/17.

⁴⁶⁰ İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 170-173.

alimlerinin okuyuşlarının mutevâtir olmaması durumunda hangisinin tercih edileceğini gündeme getiren İbnu'l-Hâcib'in yine kırâat alimlerini tercih ettiği görülür. Sebebi olarak kurrâ'ların daha âdil ve daha çok olmaları gösterilir. Bu gelinen noktada ise kırâat alimlerine rücu etmenin evlâ olacağı belirtilir. Şârihin, mutevâtir bir kaynağa dayansın ya da dayanmasın kırâat ilmini önceleyen bir tutumu benimsediği görülmektedir. Nahivcilerle kırâat alimlerini dilin kuralları hususunda kıyaslayan İbnu'l-Hâcib'in, kırâat ilmine vukufiyeti ve ikisi arasında tercihte bulunulması gerektiğinde ona yön veren metodu; bu örnekle net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁴⁶¹

ez-Zemaşerî'nin "aşvât" konusunda şâhid olarak getirdiği وَيُكَأْتُهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ "Vah ki vah! Demek ki inkarcılar iflâh olmazmış!"⁴⁶² âyetine dair şârihin kırâatle ilgili açıklamalar yaptığı görülür. (ez-Zemaşerî'nin *el-Mufaşşal*'da verdiği örneklere dair çoğu zaman açıklama yapmadığı gözlemlenir.) İlk olarak şârih tarafından, bu âyetle ilgili iki görüşün (الْقَوْلَانِ) olduğuna temas edilir. Birinci görüşün Basralılara, ikincinin ise Kûfelilere ait olduğu vurgulanır. Yukarıda verilen âyet hususunda hem Basralı hem de Kûfeli kurrâ'ların mezheplerinin aksine bir kırâati benimsedikleri belirtilir. Âyette geçen وَيُكَأْتُهُ kelimesinde, Basralı Ebû 'Amr'ın وَيَكُ شeklinde "kâf" üzerinde durduğu zikredilir. Kûfeli alim Kisâî'nin ise وَيُ olarak "yâ" üzerinde durduğuna işaret edilir. Sonrasında ise فَهَذَا يَدُلُّكَ عَلَى أَنَّ قِرَاءَتَهُمْ لَمْ يَأْخُذُوا مِنْ نَحْوِهِمْ، وَإِنَّمَا أَخَذُوا نَفْلًا، حَتَّى لَوْ خَالَفَ النَّفْلُ "Bu durum onların kırâatlerini nahivden almayıp nakilden öğrendiklerini; kendi ekolleri nakle ters düştüğünde ise ancak nakille geldiği şekilde okuduklarını gösterir." cümleleriyle, dil ekollerinin kırâat hususunda benimsedikleri tarza dair açıklamalar yapılır.⁴⁶³

İbnu'l-Hâcib'in kimi zaman "kırâat-i seb'a"⁴⁶⁴ya, kimi zaman, yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, mücerred olarak İbn 'Âmir⁴⁶⁵ gibi kırâat imamlarına yer verdiği görülür.

⁴⁶¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 719, 720.

⁴⁶² *Kur'ân Yolu*, 8 Ekim 2024, el-Kasas 28/82.

⁴⁶³ ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 206; İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 292.

⁴⁶⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 637.

⁴⁶⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 719, 720.

3.2.3.7. Nahiv Meselelerini Kıyâs Metodu İle Açıklamak

İbnu'l-Hâcib'in, Seyfuddîn el-Âmidî ile olan irtibatı değerlendirilirken, kendisinin kıyâsa ve mantık kurallarına önem verdiği, mantık kurallarını dil hususunda değerlendirdiği gibi aynı zamanda dînî ilimlerde de bu metodu önemseydiği belirtilmişti. Bununla ilgili *el-Îzâh*'ta dikkat çeken birkaç örneği paylaşmak yerinde olacaktır.

Mubteda ve haberin mu'rab olduğuna dair örnekler verildikten sonra; 'âmil konusuna geçiş yapılır. İbnu'l-Hâcib, "Her ikisinin isnâd için mucerred oluşu, mubteda ve haberi merfû' kılar." cümlesine işaret ettikten sonra, Basra Ekolünün son temsilcilerinin bu cümlenin içeriğini benimsediğini; bu ekolün ilk temsilcilerinin ise yalnızca mubtedanın mucerred oluşunu, mubtedanın isnâd için merfu olan lafzî 'âmillerden olduğunu ve böylece mubtedanın haberin merfû'u olacağını benimsediklerini gündeme getirir. Kûfe Ekolünün hem mubtedanın haberde hem de haberin mubtedada 'âmil olacağını belirttiklerini ifade eder. Tam burada, müellifin, "mubteda ve haberin durumunun tıpkı fâ'il gibi olduğu, mubtedanın fâ'il gibi musned ileyih olduğu ve haberin de cümlenin ikinci cüzü olduğu" sözlerine yer vermeden bu durumu bir fiil cümlesini örnek getirmek suretiyle izaha başlar ve en sonunda Kûfe Ekolünün iddia ettiği gibi her bir ögenin diğerini merfû' kıldığıyla ilgili iddianın ise akîl kıyâsa aykırı olduğunu ifade eder. Burada Kûfelilerin açıklamalarını reddetmek için kıyâsı kullanması, bu başlık için önemli bir örnektir.⁴⁶⁶

Haberin başına فاء'nın gelme mevzusu, *el-Mufaşşal*'da alimlerin görüş birliği/icma içinde oldukları bir husus ile devam etmektedir ve İbnu'l-Hâcib bu hususa öncelikle yer verdikten sonra şerhe başlar. Şu hâlde, eğer isim cümlesinin başında ليت ve لعل mevcutsa, icmâ' ile haberin başına söz konusu harf gelmez. Yine ez-Zemaşşerî'nin belirttiğine göre, başına ان gelmesi, Ahfeş ile Sîbeveyh (*el-Mufaşşal*'da Sahibü'l-Kitâb olarak anılmaktadır.) arasındaki ihtilafı konulardan biridir. İbnu'l-Hâcib bunlara işaret ettikten sonra, bu önemli konudaki yorumlarını dile getirmeye başlar. Öncelikle, ez-Zemaşşerî'nin usulüne uyarak Sahibü'l-Kitâb'ın bu konudaki

⁴⁶⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 98.

delilini zikreder. Şu hâlde Sîbeveyh'e göre, لَنْ bir şart edatı olmayıp yalnızca söze başlamak için ve vurgulamak için bir araçtır, لَيْت ve لَعَلَّ kelimeleriyle “kıyâs” edilmesi doğru değildir. Sîbeveyh'in görüşünün bu noktada şârih tarafından, kıyâs yoluyla edildiği bilgi ile desteklediği görülür.⁴⁶⁷

İbnu'l-Hâcib; menkûl ve murekkeb 'alemlere dair uzunca bir açıklama yapmasının sonrasında, “murtecel” konusuna geçiş yapmıştır. Alıntılacağı yer murtecelin ikiye ayrıldığıyla ilgili olan kısımdır. Sözün bu kısmında şârih, murtecelin iki türü olan “kıyâsî” ve “şâz” terimlerini açıklamaya başlar. “Kıyâsî”nin Arap kelamında kıyâs ile gerçekleştiğini; “şâz”ın ise böyle olmadığını söyler.⁴⁶⁸

3.2.4. İbnu'l-Hâcib'in *el-Îzâh*'ta Kullandığı Kaynaklar

İbnu'l-Hâcib'in kaynakları ile kast olunan; onun *el-Îzâh*'ta isimlerini zikrettiği alimler ya da mezheplerdir. Az da olsa bazı kitaplara atıfta bulunmuştur. İbnu'l-Hâcib'in bu konuda ne kadar mücehhez olduğu ve birçok alimin görüşlerini belirtmekle kalmayıp konuya dair delillerini zikredecek derecede bir alim olduğuna daha önce işaret edilmişti. Zaman zaman muhteva bölümünde ya da metotta bazı alimlerin isimleri belirtilse de burada verilecek örneklerle daha pek çok isim zikredilecektir.

İbnu'l-Hâcib'in; Basralılar, Kûfeliler ve müteahhir ulemanın görüşlerine yer verdiği, masdarlara dair bir örnekle ilerlemek ve en sonunda sunduğu kaynaklar arasındaki tercih şeklini belirtmek yerinde olacaktır: Örnek, ضَرْبِي زَيْدًا قَائِمًا “Zeyd'i ayaktayken dövdüm.” şeklindedir. Bu cümle üzerine ilk görüş Basra Ekolüne aittir. Onlara göre bu cümle özelinde takdir; ضَرْبِي زَيْدًا حَاصِلٌ إِذَا كَانَ قَائِمًا “Zeyd'i dövmem, ayaktayken hâsıl oldu.” cümlesiyle ifade edilir. Zarfın mute'allağı, bilinen bu duruma kıyâsla hazfedilir. Zarf; mevsûl için şıla, mevşûf için sıfat, hâl sâhibi için hâl ya da muhberun anh için haber olduğunda; mahzûf bir mute'allağa sahip olur ve bu mute'allağ da umumi bir mana ifade eder. İkinci görüş, Kûfe Ekolüne aittir. Onlara göre takdir, ضَرْبِي زَيْدًا قَائِمًا حَاصِلٌ “Ayaktaki Zeyd'i dövmem, hâsıl olmuştur.”

⁴⁶⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 98.

⁴⁶⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 40.

şeklindedir. Kûfelilere göre bu durum, mubtedanın tetimmesinden hâl olarak açıklanır. Basralıların görüşünde ise hâl, mukadder haberin tetimmesidir. Üçüncü görüşün ise müteahhır ulemaya ait olduğunu söyleyen İbnu'l-Hâcib, onların eğer burada kullanılan kelime masdar ise, fiili gibi amel edeceğini söylediklerini, yine aynı cümle üzerinde yaptıkları takdîrin *صَرَبْتُ زَيْدًا قَائِمًا* “Ayakta olan Zeyd’i dövdüm.” şeklinde olduğunu belirtir. Üç görüşü belirten İbnu'l-Hâcib; *وَالْمَذْهَبُ الصَّحِيحُ هُوَ الْأَوَّلُ* cümlesi ile, kendi görüşüne göre en doğrusunun Basralılara ait olduğunu ifade eder. *صَرَبْتُ زَيْدًا قَائِمًا* cümlesinin *مَا صَرَبْتُ زَيْدًا إِلَّا قَائِمًا* “Ben yalnızca ayaktayken Zeyd’i dövdüm.” manasında olduğunu kendi örneğiyle açıklar. Bu mana ise ancak Basralıların takdiri ile yerini bulur.⁴⁶⁹

Basra Ekolüyle ilgili işaret ettiği önemli hususlardan bir diğeri, bu grubun ilk temsilcileri ile son temsilcileri arasında oluşan görüş farklılığına zaman zaman yer veriyor oluşudur. Mubtedanın ‘âmilleri konusunda Basra Ekolüyle ilgili mutekaddim ve müteahhır ulemanın sözlerine yer vererek aynı ekolde oluşan ve değişen iki farklı düşünceye işaret etmesi buna örnek olarak verilebilir.⁴⁷⁰

Benî Temîm ve Hicâzlılara, zaman zaman şârihin yer verdiği görülür. Örneğin *لَيْسَ*’ye benzeyen *مَا* ve *لَا*’nın haberi konusunda, bu “benzeme” sözcüğünün nereden geldiğini izah etmek üzere İbnu'l-Hâcib’in bu iki gruba yer verdiği ve Hicâzlıları tercih ettiği görülür.⁴⁷¹

İbnu'l-Hâcib bir konuyu şerh ederken birçok alimin görüşüne; ya bizzat isim vermek suretiyle işaret eder ya da mezheplerin görüşlerini toplu bir şekilde vermek suretiyle delillendirme cihetine gidebilir. Mesela, fâ‘ilin muzmar olması konusunda, öncelikle *فِي كَلَامِ الْعَرَبِ* “Arapların keliminde...” ifadesiyle, Arapların kullanımına dair bir beyti delil getirdikten sonra; *وَأَمَّا مَذْهَبُ الْفَرَّاءِ* “Ferrâ’ isimli alimin mezhebine göre” diyerek onun görüşüne yer vermiş; ardından *وَأَمَّا الْكِسَائِيُّ* sözleriyle Kisâî’nin görüşlerini

⁴⁶⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 107-109.

⁴⁷⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 98.

⁴⁷¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 220-222.

dile getirmiş; bu kadarla yetinmeyip *بَصْرِيُّونَ* ve *كُوفِيُّونَ* diye belirterek bu iki ekolün görüşlerine sadece yer vermekle kalmamış; aynı zamanda delillerini de zikretmiştir.⁴⁷²

Şârih yalnızca dil mezheplerinin görüşlerini dile getirmeyip kelâmî mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. Musemmânın ismine izâfeti konusunda, *دَات* kelimesiyle yapılan izâfet ele alınırken; itikâdî mezheplerin konuyla alakalı görüşlerinin şârih tarafından verildiği görülmektedir. Mu‘tezile’nin, ismi musemmâ kabul ettiği; Eş‘arîlerin ise ismi tesmiye kabul ettikleri izah edildikten sonra; bu fikir ayrılığının itikâdî bir çekişmeye delalet etmediğinin, yalnızca dille ilgili yaşanan bir ihtilaf olduğunun altı çizilir.⁴⁷³

“İbnu’l-Hâcib’in kaynakları”na örneklik teşkil eden başka bir misal de terhîm konusunda, el-Ĥâlîl ve el-Aşma‘î arasında geçen bir diyaloga yer verilmesidir. el-Aşma‘î’nin ise kaynak olarak zikredildiği görülmektedir. Burada Ebû ‘Amr ve İbn Ebî İshâk gibi nahivcilerden oluşan bir topluluğun (*جَمَاعَةٌ*) isminin anıldığı görülür.⁴⁷⁴

Muzâfın hazfedilip muzâfun ileyhin yerine geçtiği ve böylece onun i‘râbını aldığı durumlarla ilgili değerlendirme yapılan bölümde; asıl metinde örnek olarak verilen âyetle ilgili olarak *وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ “İstersen (orada bulunduğumuz) şehrin halkına sor.”*⁴⁷⁵; Kâdî Ebûbekr el-Bakıllânî’nin görüşüne yer verilir. Onun bu âyette hazfin olmadığını beyan eden görüşünün doğru olmadığı ifade edilir.⁴⁷⁶

Kaynakların yoğunluğunu göstermesi ve birçok alimin görüşü etrafında açıklamalar getirilmesi anlamında şu örnek ilgi çekicidir: Munâdânın mufred olduğu hallerde, merfû‘ ya da manşûb okunması durumunda ortaya çıkan ihtilaflardan bahseden şârih; alimlerin görüşlerine tek tek yer verir. Şu halde el-Ĥâlîl, Kisâî ve Sîbeveyh gibi alimlerin görüşleri; munâdânın, izâfet esnasında manşûb; mufred olduğunda ise merfû‘ olacağı yönündedir. Şiirde zaruret konusunda, mufred olan munâdânın tenvinlenerek okunabileceği hususunda ittifak olduğu; İbnu’l-Hâcib

⁴⁷² İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 89-92.

⁴⁷³ İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 233, 234.

⁴⁷⁴ İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 163-167.

⁴⁷⁵ *Kur’ân Yolu* (Erişim 10 Eylül 2024), el-Yûsuf 12/82.

⁴⁷⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 134-138; İbnu’l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 238-241.

tarafından dile getirilmiştir. Bu tenvînin harekesinin ne olacağı konusunda ise bir kez daha isimler zikredilerek; el-Ĥâlîl, Sîbeveyh ve Mâzinî'nin nazarında zammeyle okunması gerektiği; 'Îsâ b. Ömer, Ebû 'Amr ve Yûnus nezdinde ise manşûb okunması gerektiği vurgulanmıştır. Burada, Sîbeveyh'in bir şiiri şâhid olarak getirilmiştir:

لَيْسَ عَلَيْكَ يَا مَطْرُ السَّلَامُ

سَلَامُ اللَّهِ يَا مَطْرُ عَلَيْهَا

“Ey yağmur! Allah'ın selamı onun üzerine olsun. Ve ey yağmur! Sana selam yoktur.”

İbnu'l-Ĥâcib, bu beyti zikrettikten sonra; *يا مَطْرًا* şeklindeki bir kullanımın, Araplar arasında olmadığını dile getirir. Ancak Ferrâ' ve Kisâî'nin bunu tecvîz ettiklerini ifade eder.⁴⁷⁷

Yalnızca bir konunun küçük bir bölümünü anlatmak için, yine birçok görüşe yer veren İbnu'l-Ĥâcib'in kaynaklarına dair başka bir örnek şu şekildedir: Mef'ûl-u muṭlakın masdar olarak isimlendirilmesi konusunda Kûfelilerin ve Sîbeveyh'in görüşlerine yer veren İbnu'l-Ĥâcib; İbnu'l-Enbârî'nin konuyla ilgili düşüncesine işaret eder ve onun yanında masdar olmanın mef'ûl olmak anlamına geldiğini belirtir. قَالَ *بَعْضُهُمْ* “Bazıları da şöyle dedi:” ifadesiyle başlayıp yine isim zikretmeden birtakım fikirlere burada yer verir. Basralılarla ilgili detaylara ve ez-Zeccâc ve İbnu's-Serrâc gibi alimlerin konu etrafında söylediklerine de değinir.⁴⁷⁸

بَعْضُهُمْ قَالَ *بَعْضُهُمْ* “Bazıları da şöyle dedi:” ifadesi geçmişken, bu tarz ifadelerin kaynak olarak verildiği yerlere dair birkaç örneğe daha işaret edilebilir. قَالَ *بَعْضُ النَّحْوِيِّينَ* “Bazı nahivcilere göre” sözünün şerhte çok fazla yer aldığı söylenebilir. Yine bu noktada başka dikkat çeken bir ifade *عَلَى اللُّغَةِ الْفَصِيحَةِ* “Fasîh lügate göre...” (Daha önce *el-Îzâh*'ın metodunun anlatıldığı bölümde İbnu'l-Ĥâcib'in “lûgat” kelimesine eklenen sıfatlarla pek çok dilbilimsel görüşe yer verdiği belirtilmişti.) şeklindedir.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ İbnu'l-Ĥâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 145.

⁴⁷⁸ İbnu'l-Ĥâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 119-135.

⁴⁷⁹ İbnu'l-Ĥâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 451.

Beş ismin i'râbı konusunda müracaat ettiği alimlerin isimleri, kaynakların çeşitliliğini göstermesi anlamında önemlidir. Sîbeveyh'in görüşlerine yer veren İbnu'l-Hâcib konuyu yine tek bir kaynakla anlatmamış; birçok alimin görüşüne yer vermiş ve katılmadıklarını yeri geldikçe belirterek en doğru görüşü aralarından seçmiştir. Konunun bu detaylarına yer vermeden kimlerin isimlerini zikrettiğine bakılacak olursa; Ebu'l-Hasen er-Rabe'î, "el-Muberrred'in hocası" diye nitelediği Osmân el-Mâzinî, Kisâî, Ferrâ', ez-Zeccâc, Ebu'l-'Abbâs ve en sonunda el-Muberrred gibi pek çok alimin ismiyle karşılaşılacaktır.⁴⁸⁰

Şârihin sıklıkla Ahfeş'e yer verdiği görülür. Ahfeş'e göre "inne"nin haberinin başına فاء harfinin gelmesi câizdir ve bu şekilde bir kullanım hem Kur'ân'da hem de Arapların sözlerinde mevcuttur. Bu da Ahfeş için bir görüşünün ve isminin zikredilmesi adına örnektir.⁴⁸¹

İbnu'l-Hâcib'in bazen kaynak ismi belirttiği görülür. Örneğin yemîn "vâv"ının atıf "vâv"ı ile kıyaslandığı yerde şârih, ez-Zemaşerî'nin tefsirinde bu konuyu açıkladığına dair bilgilere yer vermiş ve hatta *el-Keşşâf* tan ez-Zemaşerî'nin konuyla ilgili sözlerinden bir bölümünü alıntılamıştır.⁴⁸²

Belirttiği kaynak isimlerinden bir diğeri Şâtîbî'nin kasidesidir. Onun idgâmla ilgili görüşlerine başvurduğu görülür.⁴⁸³ Ayrıca Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh* isimli eserini de *ân*'nin anlatımıyla ilgili olarak zikreder.⁴⁸⁴ Bir başka kaynak ise "*Şihâh*"tır. Cevherî'ye ait olan bu esere, *أَوْلَى* kelimesi izah edilirken atıfta bulunulur. Cevherî'nin bu fiildeki "vâv"ı zâid kabul etmesiyle alakalı açıklamalarına *فَدَّ ذَكَرَهُ صَاحِبُ الصِّخَاحِ* "*Şihâh* sahibi o kelimeyi zikretmiştir." diye başlayan cümlelerle yer verildiği görülür.⁴⁸⁵ Diğer bir kaynak ise "*el-Cumel*"dir. Bu eserin isminin izâfet konusunda, *صَاحِبُ الْجَمَلِ أَبُو الْقَاسِمِ الرَّجَّجِيُّ تَلْمِذُ أَبِي إِسْحَاقَ الرَّجَّجِ* "*Cumel* sahibi, Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın öğrencisi Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî" ifadeleriyle geçtiği söylenebilir.⁴⁸⁶ Aynı esere,

⁴⁸⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 61-63.

⁴⁸¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 112.

⁴⁸² İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 625.

⁴⁸³ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 719, 720.

⁴⁸⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 523.

⁴⁸⁵ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 652.

⁴⁸⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Îzâh*, thk. Muhammed Osmân, 381.

fiile benzeyen harfler konusunda صَاحِبُ الْجَمَلِ ifadeleriyle atıfta bulunduğu da zikredilebilir.⁴⁸⁷

Şahîh-i Müslim'in isminin bir rivayetin aktarımıyla ilgili olarak zikredildiği belirtilmelidir. Bu noktada, Abbâs b. Mirdâs'ın ganimetlere razı olmayıp Hz. Peygambere yönelttiği itirazların yer aldığı rivayetin “Şahîh-i Müslim” gibi “sahih kitaplar”da geçtiği (فِي الْكُتُبِ الصَّحَاحِ كَصَحِيحِ مُسْلِمٍ) üzerinde durulur.⁴⁸⁸ Atıf harflerinin anlatıldığı bölümde, cümlenin cümleye atfı konusu üzerinde durulurken قَالَهُ الْإِمَامُ فِي "الْبُرْهَانِ" "İmâm, ‘*Burhân*’ isimli eserinde öyle söyledi.” cümleleriyle, İmam Cuveynî'nin şahitliğine başvurulmuştur. Şu halde İbnu'l-Hâcib'in bu eserden aktardığına göre; İmâm Cuveynî, atıf harflerinin cümledeki rolünün sözü güzelleştirmek olduğunu beyan etmiş ve bundan başka da anlaşılamayacağını tekit etmiştir.⁴⁸⁹

İsmi ifade ettiği diğer eserler ise şu şekildedir: Sîrâfi'nin “*Ebniye*” isimli bir eseri şulâsî, rubâ'î ve hümâsî isimlerin anlatıldığı konuda zikredilmiştir.⁴⁹⁰ Musannifin mukaddimesinin şerhinde, Ebû Hanîfe'nin arkadaşı diye nitelenerek Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin “eymân” konusundaki bir kitabına, bu şekilde kitabın ismi zikredilmeden işaret edilmiştir.⁴⁹¹ Yine mukaddimedede, Ma'mer b. el-Muşennâ'nın “*Meşâlibu'l-'Arab*” isimli eserine atıfta bulunularak şiirinin uzunca bir kısmı alıntılanır.⁴⁹² “Sâhibu'l-'Ayn” ifadesi ile müşterek bahsinde, el-Ĥâlîl b. Ahmed'in sözlüğü belirtilmiştir.⁴⁹³

3.2.5. *el-İzâh*'ın Diğer *el-Mufaşşal* Şerhleri Arasındaki Yeri

Değeri ve ehemmiyeti bakımından ilgiyle karşılanan *el-Mufaşşal* eserinin üzerindeki literatür incelendiğinde, onun üzerine oluşan telifatın oldukça fazla olduğu görülür. Kitabın bizzat kendisine dair yazılan 70 şerhe ilaveten bir de üstüne içindeki

⁴⁸⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 519.

⁴⁸⁸ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 80.

⁴⁸⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 541.

⁴⁹⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 398.

⁴⁹¹ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 23.

⁴⁹² İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 20.

⁴⁹³ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 728.

şiihlere yazılan şerhleri, nazımları ve muhtasarlardı gibi türler eklenince, belirtilen husus daha net anlaşılır. Ayrıca şerhleri üzerine yazılan hâşiyeler işin içine eklenince; alimlerin esere teveccühünün mübalağa boyutta olduğu görülür.⁴⁹⁴

el-Mufaşşal üzerine yazılan şerhlerden birkaçının mütalaa edilmesi ve neticesinde *el-İzâh*'in bu şerhler arasındaki yerinin tespiti; üzerinde durulması gereken hususlardandır. Burada zikredilecek eserler; birkaç detay göz önünde bulundurularak seçilmiştir. İlki, bu eserler; *el-Mufaşşal*'ın şerhleri arasındaki şöhretine göre belirlenmiştir. İkincisi, İbnu'l-Hâcib ile aynı çağda yaşayan alimlerin şerhleri arasından da tercihte bulunulmuştur. Üçüncüsü ise, İbnu'l-Hâcib'den sonra yaşayıp *el-Mufaşşal*'ı şerh eden alimler tespit edilerek *el-İzâh*'a atıfta bulunma durumları gözden geçirilmiştir. Aşağıda yalnızca birkaç şerhin özelliğine yer verilecek olmakla birlikte; belirtilenlerin haricinde birçok şerh incelemeye tabi tutulmuştur.

et-Tahmîr Şerhu'l-Mufaşşal (الشرح الكبير): el-Kâsım b. el-Huseyn el-Hârizmî (öl. 617)'ye aittir. Bu büyük şerh kısaca *et-Tahmîr* ismiyle bilinmektedir. Bu alim Şadru'l-Efâzıl ismiyle meşhurdur. *et-Tahmîr* yanında, ez-Zemaşşerî'ye ait olan *el-Unmûzec* isimli esere, *Şerhu'l-Unmûzec* isimli şerhini de telif etmiştir.⁴⁹⁵ Bu şerhin, müellifinin vefatından yedi yıl evvel yazıldığı, dolayısıyla telifinin Şadru'l-Efâzıl'ın ilmî seviyesinin zirveye ulaştığı bir döneme rast geldiği belirtilir. Sade ve anlaşılır üslubuyla bilinmektedir. Kitabın kaynakları incelendiğinde, birçok görüşün sahibini, "Bazı alimler, bazı hocalarım" şeklinde genel ifadeler kullanarak zikretmediği görülmektedir. ez-Zemaşşerî'nin görüşlerini çoğunlukla desteklediği bilinmektedir. Ayrıca Sibeveyh, Ebû Temmâm, Ebû Ali el-Fârisî, Sîrâfî, İbnu's-Serrâc, İbn Sikkît ve el-Muberrred gibi pek çok alimin görüşlerine eserinde yer verdiği görülmektedir.⁴⁹⁶ Bu özellikler dikkate alınarak İbnu'l-Hâcib'in şerhiyle *et-Tahmîr* kıyaslandığında; her iki şerhte kaynak zikredilmeden bazı görüşlerin verildiği görülecektir. Kaynak olarak zikredilen alimlerin isimleri, hemen hemen yakındır. Ancak İbnu'l-Hâcib Şadru'l-Efâzıl'ın aksine çoğu zaman ez-Zemaşşerî'nin fikirlerini reddetmeyi tercih etmiştir.

⁴⁹⁴ ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Ali Bû Melham, 12.

⁴⁹⁵ Tala, "Zemaşşerî'nin el-Mufaşşal'ının Şerh ve Hâşiyeler Literatürü", 455.

⁴⁹⁶ Şadru'l-Efâzıl el-Kâsım b. el-Huseyn el-Hârizmî, *et-Tahmîr*, thk. 'Abdurrahmân b. Suleymân el-'Useymin (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 65-67.

el-Mufađđal fî Şerhi'l-MufaşŞal: 'Alemuddîn es-Sehâvî (öl. 643/1245) isimli kırâat ve tefsir alimi tarafından telif edilmiştir. Bu eser kapsamlı oluşuyla bilinmektedir. *el-MufaşŞal*'ın en iyi Şerhleri arasında kabul edilmektedir.⁴⁹⁷ "Yazma Eserler Kurumunda bu eserin herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır. Bu eserin üzerine çalışan muhakkikin beyanına göre, derli toplu ve yazısı düzgün bir nüshasına ulaşamadığı için kitabın tamamı tahkîk edilememiştir. Bununla birlikte kitabın "Harfler" bölümünün tahkîki mevcuttur. Bu muhakkikin söylemlerine göre es-Sehâvî'nin Şerhi, İbn Ya'îş'in Şerhiyle yarışacak mahiyettedir. Hatta muhakkik, es-Sehâvî'nin bu Şerhinin İbn Ya'îş'e ait olan Şerhe göre geri planda kalma sebebini, nüshaları düzenli olmadığı için baskısının yapılamaması ve dolayısıyla kendisine ulaşılabilmesi olarak belirtir. Oysa İbn Ya'îş'in eseri pek çok kez basılmış ve araştırmacıların istifadesine sunulmuş ve böylece Şöhret elde etmiştir. es-Sehâvî'nin Şerh anlayışı İbnu'l-Hâcib ile benzemektedir. Anlaşılmayan kelimelerin izahı, tamamlanmayan Şiirlerin tam halinin getirilmesi hususunda bir benzerlik mevcuttur. Ayrıca tıpkı İbnu'l-Hâcib'in Şerhinde olduğu gibi, es-Sehâvî'nin sözlerinin musannife mi kendisine mi ait olduğu kestirilememektedir. Bu haliyle *el-MufaşŞal* ile eş zamanlı okunmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. es-Sehâvî'nin âyetlerle istişhâd konusunda ez-ZemaşŞerî'nin verdiği örnekleri yeterli bulmayıp daha çok örnek verme yoluna gitmesi, Şerhin özellikleri arasında zikredilmektedir. Kırâat ve tefsir konusuna hâkim olmasının bunda tesiri olduğu düşünülebilir. İbnu'l-Hâcib ise, gerekli yerlerde âyet istişhâdında bulunmuş; bazen hiç âyet ekmediği olmuştur. es-Sehâvî'nin, tıpkı İbnu'l-Hâcib gibi bir konuyu anlatırken diğer bir konuya geçiş yaptığı, sonrasında ise ilk konuya tekrar gelerek mevzuyu topladığı, anlatım üslubuna dair belirtilen hususlar arasındadır. es-Sehâvî'nin; alimlerin ve mezheplerin görüşleri karŐısındaki tutumu da -tarafgir olmaması anlamında- İbnu'l-Hâcib'in tavrına benzemektedir.⁴⁹⁸ İbnu'l-Hâcib'in, es-Sehâvî'ye ait olan *el-Mufađđal* isimli bu Şerhe *el-Îzâh*'ta atıfta bulunduğu görülmektedir. Harfu't-ta'lîlin anlatıldığı başlıkta, بِالدَّالِ (حَرْفُ التَّعْدِيلِ) "وَقَعَ فِي الْمَفْضَلِ" *el-Mufađđal*'da harfu't-ta'lîl, 'harfu't-ta'dîl' Şeklinde geçmektedir." cümleleriyle *el-*

⁴⁹⁷ Tayyar Altıkulaç, "'Alemüddîn es-Sehâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/311-313.

⁴⁹⁸ 'Alemuddîn es-Sehâvî, *el-Mufađđal fî Şerhi'l-MufaşŞal (Bâbu'l-hurûf)*, thk. Yûsuf el-Haşkî ('Ammân: el-Mektebetu'l-Vataniyye, 2002), 16-18.

Mufaḍḍal'a işaret edilmiştir. Bu sözlerin devamında ise ta'lîlin "bir şeyi sormak" anlamına geldiği; ta'dîlin ise "bir şeyin illetini sormak" demek olduğu belirtilir. Dolayısıyla bu konu için her iki kelimenin kullanılmasının mümkün olacağı vurgulanır. Böylece İbnu'l-Hâcib'in, çağdaşı olan es-Sehâvî'nin *el-Mufaḣḣal* için yazdığı şerhe müracaat ettiği ve alıntılacağı görüşü onayladığı görülmektedir.⁴⁹⁹

Şerhu'l-Mufaḣḣal: Ebu'l-Bekâ' İbn Ya'îş (öl. 643/1245) tarafından şerh olarak yazılan ve *el-Mufaḣḣal*'ın şerhleri arasında çabuk erişilebilirliğiyle meşhur olan bir eserdir. Hatta *el-Mufaḣḣal*'ın şerhleri arasında en iyisi olduğu bile zikredilmektedir. Bu esere hem müslüman alimler hem de batılılar çok yoğun bir ilgi göstermişlerdir.⁵⁰⁰ İbn Ya'îş'in vefat tarihi göz önünde bulundurulduğunda, İbnu'l-Hâcib'in çağdaşı olduğu ve şerhlerinin hemen hemen aynı devre rast geldiği anlaşılacaktır. İbn Ya'îş'in şerhine müracaat edildiğinde; üzerine araştırma yapan muhakkikin bazı söylemleri şerh değeriyle ilgili ipucu sunacaktır. Şu halde, İbn Ya'îş'in; Basralıların görüşlerini hamasetle savunduğu, Kûfelileri ise yerdığı belirtilir. Nadir de olsa Kûfelilerle hemfikirdir. İbnu'l-Hâcib'in ise bir mezhebi taassubla savunma tutumundan uzak bulunduğu; yeri gelince savunduklarına eleştirel yaklaşabildiği ama doğru bulduğu görüşü de savunmaktan çekinmediği gibi bilgiler burada hatırlanabilir. İbn Ya'îş'in Sîbeveyh'in görüşüne katılmadığı yerler nadirken; İbnu'l-Hâcib'in katılmadığı görüşleri oldukça fazladır. İbn Ya'îş'in şerhinde, *el-Mufaḣḣal*'ın baştan sona bütün cümleleri mevcut iken; İbnu'l-Hâcib yalnızca gerekli yerleri alıntılamayacağı ve yorumlamayı; ayrıca eksik yerleri tamamlamayı tercih etmiştir. Her ne kadar bazı alimler İbn Ya'îş'in şerhini, diğer *el-Mufaḣḣal* şerhlerine önceleseler de İbnu'l-Hâcib'in hamasetten uzak bir tavırla herhangi bir mezheb ya da alimin görüşüne karşı gösterdiği tavır, onun şerhi için olumlu bir özelliktir. Bununla birlikte, İbnu'l-Hâcib'e övgü dolu sözlerle kitabında yer verdiği bilinen İbn Hâlikân isimli alimin, İbn Ya'îş'in bu şerhi için, "bir benzerinin bulunmadığı" şeklinde yorumlar getirmesi, o devrin alimleri nezdinde İbn Ya'îş'in şerhinin değerini ortaya koymaktadır.⁵⁰¹

⁴⁹⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-İzâh*, thk. Muhammed Osmân, 582.

⁵⁰⁰ Mustafa Çuhadar, "Ebu'l-Bekâ' İbn Ya'îş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/445-446.

⁵⁰¹ Ebu'l-Bekâ' İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaḣḣal*, thk. İmîl Bedî' Ya'kûb (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/25-28.

Şadru'l-Efâzîl, İbn Ya'îş ve İbnu'l-Hâcib'in şerhlerini karşılaştıran bir akademik çalışmada; her üç eser, özellikleri bakımından mukayese edilmiştir. İlk olarak mukaddimleri ele alınmış; Şadru'l-Efâzîl ve İbn Ya'îş'in mukaddimelerinde geçen "şerh etme nedenleri"ne temas edilmiştir. İbnu'l-Hâcib'in ise, şerh etmedeki meramının bilinmediği, çünkü mukaddimesinin olmadığı zikredilir. Yine bu üç şerh arasında, ez-Zemaşşerî'nin bütün cümlelerini şerh etme anlamında ön planda olan şerhin; Şadru'l-Efâzîl'a ait olduğu vurgulanmaktadır. Ancak İbn Ya'îş'in, açıkladığı cümle ya da kelimelerde daha sistemli olduğu ve kelimelerin kökleri, türevleri, eş anlamlıları ve zıt anlamlıları gibi pek çok açıdan konuyu ele aldığı belirtilir ve bu yönüyle diğer ikisinin önünde kabul edilir. İbnu'l-Hâcib ise, ez-Zemaşşerî'nin sözlerine daha az atıfta bulunan bir alimdir. Her ne kadar başlıklara ve fasıllara uygun ilerlese de kendi vermek istediği bilgiye daha çok odaklandığı ve kelimelerin anlamları üzerine yoğunlaşmadığı bilinir. Bu üç şerhin kıyaslandığı bir diğer mesele ise; üslup ve dildir. Şadru'l-Efâzîl'in şerhinin, aralarında kolaylık ve anlaşılabilirlik bakımından en sadeleri olduğu zikredilir. Bu alimin şerhinden sonra ise, İbn Ya'îş'in şerhi gelir. Hem edebî hem de nisbeten yalın bir üsluba sahiptir. Hatta, münakaşalı konularda bile sade bir üslubu olduğu belirtilir. Ancak İbnu'l-Hâcib'in eseri, diğer iki şerhe göre anlaşılması daha zor bir üsluba sahiptir. Birçok tartışmalı konu, görüş sahiplerinin ismi belirtilerek ya da belirtilmeksizin; delilleri ve örnekleri eşliğinde verilir ve bir de üstüne İbnu'l-Hâcib'in cevapları eklenince; anlamak daha zor hale gelir. Bir diğer mesele istişhâddir. Şadru'l-Efâzîl ve İbn Ya'îş'in, kitaplarına âyet ve şiir noktasında birçok ekleme yaptıkları; hatta İbn Ya'îş'in bu şevâhidi açıklama yoluna gittiği, şiirlerde geçen kelimeleri tek tek izah ettiği belirtilir. İbnu'l-Hâcib'in ise, istişhâd noktasında bu iki alimden geride kaldığı ve verdiği şiirlerin içinde geçen izaha muhtaç kelimeleri açıklamadığı gibi o şiirin neye delalet ettiğini belirtmemesi eleştiri alan bir durumdur.⁵⁰²

el-Mukemmel fî Şerhi'l-Mufaşşal: Bu şerhin müellifi, Muḫhiruddîn ez-Zeydânî (öl. 727/1327) isimli bir alimdir. ez-Zeydânî'nin kaynakları incelendiğinde;

⁵⁰² Sâlim Mubârak Sa'îd el-Felâk, *el-Hulâfu'n-naḫviyy fî Şerhi'l-Mufaşşali's-selâse: Şerhu'l-Harizmî ve Şerhu İbni Ya'îş ve Şerhu İbni'l-Hâcib* (Yemen: Câmî'atu 'Aden, Kulliyetu't-Terbiyye Kısmu'l-Luġati'l-'Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1431/2010), 24-27.

pek çok alime müracaat ettiği anlaşılır. ez-Zemahşerî ve Sîbeveyh elbette ilk başta gelirken; Ahfeş, el-Ĥalîl, Ebu'l-Berakât, Abdulkâhir el-Curcânî gibi pek çok alimin görüşlerini şerhinde istifadeye sunmaktadır. Ancak İbnu'l-Ĥâcib'e atıf yapması; oldukça dikkat çekicidir. ez-Zeydânî'nin bu şerhini konu alan bir doktora tezinde bu hakikate işaret edilmektedir. Bazen ابْنُ الْحَاجِبِ “İbnu'l-Ĥâcib şöyle dedi:” diyerek, bazen bizzat ez-Zeydânî tarafından *el-Îzâh*'ın ismi zikredilerek faydalandığı belirtilmektedir. Bu hususlara ilaveten, ez-Zeydânî'nin, ismini ya da kitabını belirtmeksizin İbnu'l-Ĥâcib'in görüşlerini birçok kez referans alması; *el-Mufaşşal*'ın şerhlerinden birinde *el-Îzâh*'ın kaynak gösterilmesi anlamında mühim bir meseledir. Ayrıca, şâhid gösterme konusunda ez-Zemahşerî'nin verdiği örneklerle ilerlemesi; *el-Mufaşşal*'ın metninin baştan sona şerh içinde yer alması ve asıl metnin şârih tarafından kırmızı ile belirtilmesi; bu şerhin özellikleri arasında zikredilir. Böylece şâhidler konusunda ve asıl metnin tamamen aktarımı konusunda *el-Îzâh*'tan farklı olsa da *el-Îzâh*'ın kaynak olduğu bir şerhtir.⁵⁰³

Buraya kadar, diğer şerhler arasında *el-Îzâh*'ın yeri karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Üslubunun ağırlığı üzerine birtakım eleştiriler aldığı belirlenmiştir. Diğer şerhler arasında, *el-Mufaşşal*'a en az bağlı kalan İbnu'l-Ĥâcib'in şerhi olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda İbnu'l-Ĥâcib'in, ez-Zemahşerî'ye sık sık eleştiri yönelten ve onun sözlerini kimi zaman “Şöyle söylese daha iyi olurdu.” diyerek düzeltme yoluna giden bir alim olduğu vurgulanmıştır.

3.3. *el-Îzâh*'ın Tahkikleri Üzerine Bir Değerlendirme

el-Îzâh üzerine tahkik çalışması yapan üç isim bulunduğu daha önce ilgili bölümde zikredilmişti. Ancak, bu eserin temel konuları, muhtevası, üslubu ve metodu gibi hususlar ele alınırken; her üç eser yeri geldikçe birbiriyle karşılaştırılmış, nihayetinde ise bu baskılarla ilgili bazı kanaatler belirmiştir. Oluşan bu görüşün belirtilmesi yerinde olacaktır:

⁵⁰³ Âtıf Abdulkerim Muhammed es-Selâmât, *el-Mukemmel fî Şerhî'l-Mufaşşal Kısmel-ef'âl ve'l-hurûf li-Muzhiriddîn ez-Zeydânî* ('Ammân: Câmi'atu'l-'Ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-'Âlemiyye, Kulliyetu'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, Doktora Tezi, 2011), 13, 14.

Bu konuda ilk çalışmayı, Mûsâ Benây el-‘Alîlî’nin yaptığı görülür. Bu eserin 6 yazma nüshayla oluşturulması, zaman zaman dipnotlarla şerhin desteklenmesi ve ikinci cildin sonunda âyet ya da hadîs cetvelinin olması gibi özellikleri kapsamında verimli olduğu söylenebilir. Ancak bu tahkikin özellikle fihrist bölümünde sayısal veriler açısından bazı eksikliklerin olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle muhakkikin kendisinin dipnotta verdiği âyet, hadîs ve şiirleri fihriste yerleştirmesi, bu noktada yanıltıcı olabilmektedir. Bir başka husus, dipnotlarla okuyucunun yönlendirilmesi olumlu bir neticeyi beraberinde getirmiştir. Ancak şerhin tahkikinde bazen hadîsler gözden kaçmış; dipnotla belirtilmediği gibi hadis cetveline de eklenmemiştir. Bunun haricinde verilen dipnotların araştırmacı için yol gösterici olduğu muhakkaktır.

Tahkiki Muhammed İbrâhîm Abdullâh’a ait olan *el-Îzâh* baskısı incelendiğinde, Mûsâ Benây’dan sonra çalışmasını gerçekleştirdiği ve yeniden tahkik yapma nedeni olarak Mûsâ Benây’da gördüğü bilhassa yazım hataları ve dikkatsizlik sonucu oluşan bazı kusurlardan bahsettiği görülür. Bu eser incelendiğinde, muhakkikin bilhassa hadîslerin ve mesellerin tesbitinde daha özenli olduğu ve bu anlamda el-‘Alîlî’nin değinmediği bazı konularda dipnotlarla okuyucusuna yardımcı olduğu görülmektedir. Eserin sonunda, birçok konuda fihrist yer almaktadır. Bu fihristlerde rakamlar bakımından bazı küçük eksiklikler olsa da oldukça özenli bir tahkik çalışması olduğu belirtilebilir.

Son olarak bu çalışmaya yön veren tahkiki Muhammed Osmân’a ait olan *el-Îzâh*’a temas etmek gerekirse, eserin en son yapılan tahkiki bu baskısı olduğu halde, daha sade ve daha az dipnotla (yok denecek kadar) oluşturulmuştur. Yalnızca âyetlerin hangi sûrede geçtiği belirtilmiştir. Ancak hadîs ya da darb-ı mesellerin özel bir işaretle belirtilmemesi, araştırmacının okuduğu kısımları şerhin içinden bir cümle olarak algılamasına neden olabilmektedir. Kitabın sonunda herhangi fihrist paylaşılması, muhakkikin yalnızca kendi kaynakçasını belirtmesi bir diğer zorluk sebebidir.

Yapılan çalışma boyunca üç şerh de göz önünde bulundurulduğu için, bu değerlendirmelerin yapıldığı hatırlatılmalıdır. Üç alimin tahkikleri karşılaştırıldığında, Muhammed İbrâhîm Abdullâh’ın eserinin yanılma payının daha az olduğu ve şerhe ilaveten verdiği bilgilerin kapsamlı olduğu, eklediği fihristlerin ufak düzeltmelerle

daha güzel hale gelebileceği belirtilebilir. Mûsâ Benây el-‘Alîlî’nin muhakkik olarak belirtildiği *el-Îzâh*’ın, baskısının çok eski olduğu, bununla birlikte Muhammed İbrâhîm Abdullâh’ın tahkikine çok yakın bir düzeyde olduğu dikkat çekmektedir. Muhakkiki Muhammed Osmân olan baskının ise, okuyucuyu yönlendirme ve gerektiğinde bilgilendirme hususunda biraz daha zayıf kaldığı zikredilebilir. Neticede, belirtilen bazı kusurların yeniden gözden geçirilerek, eserin baskısının yapılması, ilim dünyası için güzel bir katkı olabilir.

SONUÇ

ez-Zemaşerî; fikhından kelamına, hadisinden tefsirine, nahvinden tasavvufuna birçok ilim dalı için araştırılma dinamizmini koruyan bir alim olmuştur. Vefatından bu zamana kadar, hayatı ve eserleri üzerine nice çalışmalar yapılmıştır. *el-Mufaşşal fî şın'ati'l-i'râb* isimli eseri, Sîbeveyh'in *Kitâb*'ı gibi, ilgiyle karşılanan eserlerden biri olmuştur. Onun bu telifinin üzerine yazılan şerhler ya da diğer çalışmalar, aslı kadar itibar görmüştür. Bu araştırmanın konusunu oluşturan İbnu'l-Hâcib'e ait *el-Îzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal*, *el-Mufaşşal*'ın şerhlerinden biri olması, şerhin içeriği ve İbnu'l-Hâcib'in sahip olduğu ilmî ve kişisel özellikleri gibi nedenlerle; Arap dili açısından önemli bir konuma sahiptir.

İbnu'l-Hâcib, tıpkı ez-Zemaşerî gibi birçok alanda mücehhez bir alimdir. Harizm topraklarında ilmî ilerleyişe katkı sağlayan ez-Zemaşerî gibi, İbnu'l-Hâcib de Mısır'da yetişip buradaki hâkim dil anlayışının temsilcilerinden olmuştur. Aslen Mâlikî fakihî olarak fıkıh alanında söz sahibi olan İbnu'l-Hâcib; nahiv ve sarfın birbirinden ayrışmasına katkı sağlayarak Arapçaya dair yaptığı çalışmalar sebebiyle, bazı alimler tarafından başlı başına bir ekol addedilmiştir. İbnu'l-Hâcib; Osmanlı medreselerinde ilgiyle karşılanan *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* isimli eserlerini, nahiv ve sarfı birbirinden ayırarak oluşturmuştur.

İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* isimli eserleri, Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve medrese hocaları tarafından bu iki kitap üzerine şerhler yazılmıştır. *el-Îzâh* medreselerde okutulmasa da, Yazma Eserler Kurumunda kayıtlı olan onlarca yazma nüshasının varlığı ve zaman zaman bazı padişahların *Îzâh*'ı incelediklerinin nakledilmesi; İbnu'l-Hâcib'e ve bu önemli şerhine Osmanlı alimlerinin ilgisini göstermektedir.

el-Mufaşşal, alimlerin teveccühü ile birçok kez şerh edilmesinin yanında, muhtasarları ya da hâşiye tarzı eserlerle yeniden yorumlanmasıyla farklı bir forma bürünmüştür. Bu zengin literatür incelendiğinde, şârihlerinin kendilerine has yaklaşımlarıyla, aynı kaynaktan beslendikleri halde birbirinden farklı nice eserin ortaya çıktığı görülür. *el-Îzâh*'ı, bu külliyyâtın içinde farklı kılan, onu diğerlerinden

ayıran özelliklerini bilmek önemlidir ve bu durumun tespiti, *el-İzâh*'ın okunması ve diğer şerhlerle kıyaslanması ile mümkün olmaktadır. O halde, onun şahsına münhasır özellikleri belirtilebilir:

İbnu'l-Hâcib, *el-Mufaşşal*'ı şerh ederken, onun bütün cümlelerini eserine almamış; ihtiyaç hissettiği kelime ya da cümlesine atıfta bulunarak ilerlemeyi tercih etmiştir. Bu doğrultuda şârih, konuyu kendi çerçevesinde anlatmayı önemsemiştir. Ancak, eserin aslına tamamen muhalif davranmayı; isimler, fiiler, harfler ve müşterekler olmak üzere bu dört başlığa ve bu başlıkların içerdiği fasıllara sadık kalmıştır.

İbnu'l-Hâcib, *el-Mufaşşal*'dan alıntılacağı âyet, hadîs, şiir ya da darb-ı meseller için; okuyucunun anlamasını kolaylaştıran ve nahiv konusuyla yapılan istişhâdın irtibatını sağlayan birtakım açıklamalara yer vermiştir. Bu bağlamda, âyet-i kerîmelerin konuyla ilgisini sağlamak adına farklı kırâat bilgilerine yer verdiği görülür. Hadîs-i şerîflerin sebep-i vurûdlarına değinip, şiirlerin içinde anlaşılması zor olan kelimelere dair ipuçlarını sunması ve darb-ı mesellerin, mesele dönüşme sürecini uzun uzadıya anlatması; onun şerh ederken kullandığı metotlardandır.

ez-Zemahşerî'nin şevâhidini alıp bazen uzun açıklamalarda bulunduğu bilinen şârihin; bazen aldığı şâhidleri hiç açıklamadan "Onun verdiği şu örnekte olduğu gibi:" sözleriyle sadece *el-Mufaşşal*'dan aldığına işaret etmesi, sıkça yaptığı bir durumdur. Bu husus, şârihin konuyu geçiştirdiğini değil, bilakis kendi yoğun anlatımı ve verdiği örneklerden sonra, *el-Mufaşşal*'da geçen misalleri göz ardı etmediğini gösteren bir husustur. Ancak burada, anlaşılması güç şiir ya da mesellerin yorumlanmamasının, metinde muğlak kalan bazı yerlerin varlığını beraberinde getirdiği bir gerçektir.

Şârih, yalnızca ez-Zemahşerî'nin verdiği örneklere odaklanmayı, kendisi de şâhidlere zaman zaman müracaat etmiştir. Bu verilerin hepsinin İbnu'l-Hâcib'in bir nahiv kaidesini delillendirmek üzere getirdiği söylenemez. Bazen şerhinde görüşlerine yer verdiği bir başka alim ya da grubun mesnedini belirtmek üzere; âyet, hadîs ya da şiirlere başvurur. Başkalarının istişhâdını getirdiğinde, hepsini onayladığı anlamına gelmeyeceği belirtilmelidir. Bazen onların istidlâlinin doğru olmadığını kanıtlamak

üzere bu bilgileri paylaşma yolunu tercih edip reddiyelerde bulunduğu gözlemlenir. Hem kendi şâhidlerini hem diğer ulemanın istişhâdını eserinde paylaşırken, yeri geldiğinde uzun açıklamalar yapmayı tercih ettiği; bazen örnek olarak getirdiği bu hususları hiç yorumlamadığı görülür.

Hadîslerle istişhâd noktasında değerlendirmeye aldığı rivâyetlerden yola çıkılarak, hiçbir sınırlamaya tabi olmaksızın, lafzî ya da manevî rivayetlerle istidlâlî caiz gördüğü, *el-Îzâh*'ta net bir şekilde müşahede edilmektedir. Eserine aldığı hadîsler arasında zayıf ya da mevzu diye nitelenen hadîsler mevcuttur.

Hadîslerle istişhâd noktasında, devrinin hâkim anlayışına aykırı olmasına rağmen daha özgün bir tavrı benimsediği zikredilen İbnu'l-Hâcib'in aynı duruşu kıyasla dil meselelerini açıklamada kullandığı bilinmektedir. Ayrıca şiirde zaruret olgusuna sık sık vurguda bulunduğu gözlemlenir. Şâz kullanımlara işaret ettiği bilinir. Belirtilen bu hususların, *el-Îzâh*'ı inceleyen birinin hemen dikkatini çekecek ölçüde bu eserde yer aldığı söylenebilir.

İbnu'l-Hâcib, yalnızca kendi görüşleri doğrultusunda bir kâideyi açıklamaz. Aynı zamanda, onayladığı ya da onaylamadığı birçok alimin görüşünü eserinde derceder. Bunu yaparken belirttiği fikirlerin kime ait olduğunu bazen zikreder, bazen genel söylemler (bir kavim, bazıları, bir mezheb...) kullanarak isimleri ifade etmekten kaçınır. Yukarıda işaret edildiği üzere, diğer alimlerin örneklerini şerhine taşır, tartışır ve süzgecinden geçirir. Bu anlamda, ifade ettiği konuyla ilgili olasılıkları ve onların muhtemel cevaplarını değerlendirir. Bir kuralı açıklarken, onun için ortaya çıkan birçok vecih ve bu vecihler içinde zuhur edecek ne kadar detay varsa hepsini değerlendirmeye tabi tutar. Konuyu olabildiğince geniş bir çerçevede incelemesi, belki okuyucusunun dikkatinin dağılmasına neden olsa da anlatımının akıcılığıyla bu durumun önüne geçmeyi başarmıştır.

el-Mufaşşal'a ait olup incelenen ve bu çalışmada ismi zikredilen diğer şerhleri arasında *el-Îzâh*'ın istişhâd sayısının diğerlerine göre az bulunması, ez-Zemahşerî'nin her sözünün yorumlanmaması, anlaşılması zor bütün kelimelerin lügat manasının ifade edilmemesi gibi açılardan eleştiri aldığı görülür. Ancak şârihin bütün amacının *el-*

Mufaşşal'ın her detayını şerh etmek olmadığı anlaşılmalıdır. Şârih az önce belirtildiği gibi, birbirine muhalif pek çok görüşe eserinde yer vermiştir. Diğer şârihler şerhlerini şevahidiyle desteklerken, İbnu'l-Hâcib'in metodu bir konu etrafında ortaya çıkan ne kadar görüş varsa bunları toplamak, doğruları ve yanlışlarını tartışarak kendisi nezdinde en doğru neticeye ulaşmaktır. Bu anlamda, alışılmışın dışında bir şerh yapısına sahip olduğu söylenebilir. Hem eserine bizzat kendisinin aldığı âyet, hadîs, şiir gibi örneklerin sayısı az değildir. Bu sayının, ez-Zemahşerî'den alıntıladıklarıyla birleşince yoğun ve yeteri miktarda olduğu anlaşılacaktır. Şu hâlde, yalnızca İbnu'l-Hâcib'in eserinde yer verdiği âyetlerin sayısı 284, hadîslerin sayısı 9, şiirlerin sayısı 263, mesellerin sayısı ise 11'dir. İbnu'l-Hâcib'in *el-Mufaşşal*'ı şerh ederken bizzat esere eklediği şevâhidin toplam sayısı ise 567'dir. *el-Mufaşşal*'dan yorumlanmak üzere eklenenlerle İbnu'l-Hâcib'inki birleştiğinde ise sayının âyetlerde 554, hadîslerde 12, şiirlerde 351, darb-ı mesellerde ise 23'e ulaştığı görülür ki hepsinin toplamı 940'dır. Dolayısıyla, alınan bütün misallerin gramer konusuna şâhid olacağı İbnu'l-Hâcib tarafından delîl kabul edilsin ya da edilmesin, 1000'e yakın örneğin bir kısmının izahı, bir kısmının telaffuzu ile şerh oluşturulmuştur.

el-Îzâh, İbnu'l-Hâcib'in taassubdan uzak tavrını yansıtmaktadır. Daha çok Basralılara ve Sîbeveyh'e yakınlığı ile tanınan bu alim, yeri geldiğinde delilleriyle onlara da itirazda bulunmuştur. Bir başka mesele ise, Endülüslü alimlerin i'tizâli sebebiyle ez-Zemahşerî'ye karşı eleştirel yaklaşım uzak durmalarına karşın; İbnu'l-Hâcib faydalı olduğuna inandığı bilgiyi alıp iletmeyi tercih etmiştir.

İbnu'l-Hâcib *el-Kâfiye*'yi nahiv, *eş-Şâfiye*'yi ise onun kardeşi diye niteleyip sarf alanında te'lif etmiştir. Bu eserlerin referansının, *el-Mufaşşal* olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla *el-Mufaşşal*'a şerh olarak yazılan *el-Îzâh*, aynı zamanda şârihin nahiv ve sarf alanındaki bu iki eseri için bir açıklama ve sağlama mahiyetindedir.

el-Îzâh incelendiğinde, genellikle müsteşriklar tarafından iddia edilen, şerhlerin bir tekrar olduğu yönündeki söylemlerin tamamen yersiz olduğu görülecektir. Şerhe yavan bir mana yüklemek suretiyle, sadece kavramlar üzerinden ilerleyip bir şerh kitabının hangi özelliklere sahip olduğunu incelemeyen ya da

inceleyip de gerçekleri saklamak suretiyle ortaya atılan bu tür fikirlerin ne denli asılsız olduğu; bu şerh vesilesiyle ortaya çıkmaktadır.

el-Îzâh'ın, üç tahkikli baskının olduğu bilinmektedir. Bu çalışma boyunca her üçüne müracaat edilmiş; bilhassa şevâhidin tespitinde üçünden de destek alınmıştır. Bu incelemeler neticesinde, her üç baskıda belki dikkatten kaçan durumlar nedeniyle sayısal verilerde tenâkuzun olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte baskılarla yazma nüshalar karşılaştırıldığında metinde herhangi bir eksikliğin olmadığı gözlemlenmiştir. Bu eserin yazma nüshalarının fazlalığının, metnin aynen muhafaza edilerek basılmasında etken olduğu söylenebilir. Ancak dipnotların ve fihristlerin yeniden gözden geçirilerek üzerine çalışma yapılması, Arap dili ve bu dille ilgilenen araştırmacılar için önemli bir katkı olacaktır.

el-Îzâh'ın temel konuları, muhtevası, üslup ve metot özelliklerini inceleyen bu araştırma ile; sözkonusu esere dair her şeyin tamamlanmış olması düşünülemez. Dolayısıyla bu kitabın üzerine oluşturulabilecek müstakil araştırma önerileri şu şekilde zikredilebilir: *el-Îzâh*'ta İbnu'l-Hâcib'in reddiyeleri, *el-Îzâh*'ta İbnu'l-Hâcib'in onayladığı görüşler, *el-Îzâh*'ta istişhâd yöntemi (Bunların hepsi tek tek incelenebilir. Yalnızca İbnu'l-Hâcib'in bu eserindeki âyetler ya da yalnızca hadîslerle istişhâdı ele alınabilir. *el-Îzâh*'ın hadîslerle istişhâdını inceleyen bir makale mevcuttur, fakat bazı hataları bulunmaktadır.), *el-Îzâh*'ta müracaat edilen kırâat görüşleri, *el-Îzâh*'ta kıyâs olgusu (Şiirde zarurete dair bir çalışma mevcut.), *el-Îzâh*'ın kaynakları gibi. *el-Îzâh*, tıpkı *el-Mufaşşal* gibi ilgiyle karşılanması gereken ve üzerine yapılan incelemelerin yoğunlaşması gereken bir eserdir. Belirtilen tekliflerle bu şerh üzerine tekrar araştırmalar yapılmasının, eserin gerçek değerinin ortaya çıkmasına ve tanınmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Altıkulaç, Tayyar. “‘Alemüddîn es-Sehâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/311-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Altıkulaç, Tayyar. “Ebû Şâme Makdisî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/233-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Altun, Hilmi Kemal. *Zemahşeri'nin Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

el-Âlûsî, Şihâbudîn. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*. thk. Ali Abdalbârî 'Atıyye. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1415.

el-Âmidî, Seyfuddîn. *Ġâyetu'l-merâm fî 'ilmi'l-keîâm*. thk. Ġasen MaĤmûd Abdullatîf. Kâhire: Dâru'l-kutub, 24. Basım, 1391/1971.

Apaydın, H. Yunus. “Şehâbeddîn el-Karâfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

el-'Askalânî, İbn Ġacer. *Lisânu'l-Mizân*. thk. Dâiratu'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye. 7 Cilt. Beyrût: Muessetu'l-A'lemî li'l-maĤbû'ât, 2. Baskı, 1390/1971.

Aslan, Ahmet. “Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in Arap Dili Üzerindeki Etkileri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/42 (Temmuz-Aralık 2019), 27-55. <https://doi.org/10.30623/harranilahiyatdergisi.596862>

Aslan, Recep. “Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Üslubu ve Anlatım Tarzı”. *İlahiyat Akademi* 14 (Aralık: 2021), 219-236. <https://doi.org/10.52886/ilak.1410422>.

Ateş, Ali Osman. “Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

el-Bâbânî, İsmâîl Paşa. *Hediyyetu'l-'Arifîn Esmâu'l-muellifîn ve âsâru'l-muşannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletu'l-Me'ârif, 1901-1955.

el-BaĤdâdî, el-Ġasen b. 'Arafe. *Cuz'u'l-Ġasen b. 'Arafe el-'Abdî*. thk. Abdurrahmân b. Abdulcebbâr el-Ferîvâî. Kuveyt: Dâru'l-Akşâ, 1406/1985.

Baktır, Mustafa. “el-Burhân fî Uşûli'l-fıĤĤ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/434, 435. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

el-Bekkî, Muhammed b. Ebi'l-FaĤl Kâsım. *Tahrîru'l-meĤâlib limâ tedammenethu 'AĤidetü İbn Ġâcib*. thk. NeĤĤâr Ġamâdî. Beyrût: Muessesetu'l-Me'ârif, 1982.

el-Bekrî, Ebû 'Ubeyd Abdullâh b. Abdulazîz. *Faşlu'l-maĤâl fî şerĤi Kitâbi'l-Emsâl*. thk. İĤsân Abbâs. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1971.

Benli, Ali. *Ebû İshâk eş-Şâtîbî'de Nahiv Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Benli, Mehmet Sami. “el-Mufassal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/366, 367. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Brockelmann, Carl. *Tarîhu Edebi'l-'Arabiyy (Geschichte Der Arabischen Litteratur:GAL)*. thk. Abdulhalîm en-Neccâr – Ramağân Abduţtevvâb. 6 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1977.

el-Buğâ, Mustafâ - Mistû, Muhyiddîn. *el-Vâdîh fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Şâm: Dâru'l-Kelimi't-ţayyib – Dâru'l-'Ulûmi'l-insâniyye, 2. Baskı, 1418/1998.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Zuheyr b. Naşr. 9 Cilt. Mısır: el-Maţba'atu'l-Kubra'l-Emîriyye, 1311.

Can, Betül. “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Kitaplar”. *Turkish Studies International Periodical for the Languages* 12/34 (-2017) 487-499. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies>.

el-Cevherî, Ebû Naşr İsmâil b. Hımâd. *es-Şihâh Tâcu'l-luğa ve Sîhâhi'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr 'İtâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-'İlmi li'l-melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.

el-Cevziyye, İbnu'l-Kayyim. *Zâdu'l-me'âd fî Hedyi Hayri'l-'İbâd*. thk. Muhammed Ecmel el-İşlâhî. 6 Cilt. Beyrût: Dâru 'Atâati'l-'ilm, 3. Basım, 1440/2019.

el-Cundî, Ali. *Fî Târîhi'l-Edebi'l-Câhilî*. Kâhire: Mektebetu Dâru't-Turâs, 1412/1991.

el-Cundî, Ahmed Muhammed. *Mevkıfu Ebî Hayyân el-Endelusî mine'l-istişhâdi bi'l-hadîs fî kitâbihî Menhecu's-sâlik fi'l-keleşm 'alâ Elfiyyeti İbn-i Mâlik. Mecelletu't-Turâsi'n-Nebeviyy* 3 (Muharrem 1440), 187-206.

Çelebi, Kâtip. *Keşfu'z-zunûn 'an esmâi'l-kutub ve'l-funûn*. thk. Mehmed Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1360/1941 – 1362/1943.

Çelebi, Kâtip. *Keşfu'z-zunûn 'an esmâi'l-kutubi ve'l-funûn*. thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 10 Cilt. Beyrût: Muessesetu'l- Furkân li't-turâsi'l-İslâm, 1443/2021.

Çelebi, Kâtip. *Sullemu'l-Vuşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Şâlih Sa'dâvî Şâlih. 6 Cilt. İstanbul: Mektebetu IRCICA, 2010.

Çetin, Abdurrahman. “Şatîbi Kâsım b. Fîrruh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/366, 367. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çetin, Abdurrahman. “et-Teysîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/57. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Çollak, Fatih. “eş-Şâtıbiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/377-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çuhadar, Mustafa. “Ebu’l-Bekâ’ İbn Ya’îş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/445, 446. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Dayf, Şevkî. *el-‘Aşru’l-Câhilî*. Kâhire: Dâru’l-Me‘ârif, 11. Basım, 1960.

Dayf, Şevkî. *el-Medârisu’n-Nahviyye*. Kâhire: Dâru’l-Me‘ârif, 7. basım 1968.

Demir, Hilmi. “Tedvin Dönemi Ve Anlamın Kökeni. Hilmi Demir”. *Dini Araştırmalar* 1/2 (Haziran 1998), 137-163. <https://doi.org/10.18506/anemon.36700>

Demir, İsmail. “İbnu’l-Hâcib: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Yönü (ابن الحاجب : حياته وأثار العلمية والفكرية)”. *The Journal of Mesopotamian Studies* 6/1 (2021), 157/172. <https://doi.org/10.35859/jms.2021.861020>

Demirboğa, Selman. “Etkilediği ve Etkilendiği Usulcüler Bağlamında İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (Haziran 2023),1-17.

Dereli, Muhammet Vehbi. Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Bahar 2020), 65-87.

Dereli, Muhammet Vehbi. “İbnu’l-Muneyyir’in Zemahşerî’ye Yönelik Dil Eksenli Eleştirilerinin Değerlendirilmesi”. *Marife* 11/1 (Bahar 2011), 97-114.

ed-Duelî, Ebu’l-Esved. *Dîvânu Ebi’l-Esved ed-Duelî*. thk. Muhammed Hâsen âl Yâsîn. Bağdât: Maṭba‘atu’l-Me‘ârif, 2. Basım, 1384/1694.

Durmuş, İsmail. “Muhtasar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/63, 64. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

el-Eyyûbî, Ebu’l-Fidâ’. el-Meliku’l-Mueyyed İsmâîl b. Ali b. Mahmûd. *el-Muhtaşar fî ahbâri’l-beşer*. 4 Cilt. Mısır: el-Maṭba‘atu’l-Huseyniyyetu’l-Mışriyye, 1325.

Ebû Ğudde, Abdulfettâh. *el-‘Ulemâu’l-‘uzzâb ellezîne âseru’l-‘ılme ‘ale’z-zevâc*. Haleb: Mektebetu’n-nehḍa, 1402/1982.

Elmalı, Hüseyin. “İbnü’ş-Şecerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/219, 220. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

Ergüven, Şehabettin. “Arap Dilinde Lahn’ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Ocak 2007), 155-183.

Eroğlu, Muhammed. “Hâkim el-Cüşemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/185-187. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Ersönmez, Hüseyin. “Arap Dilinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolü-II”. *Mizânu’l-Hak İslam Dergisi* 4 (Haziran 2017), 35-61.

Ertürkoğlu, Eren. “İbnü’l Hâcib’in El-Kâfiye’sinin Manzûm Kâfiye Mefhûmu İsimli Türkçe Tercümesi”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 62/1 (-2022), 43-84. DOI: 10.26650/TUDED2022-1102280.

el-Ezdî, Ebûbekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd. *Cemheratu’l-luğa*. thk. Remzî Münîr Ba’lebekkî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru’l-‘Ilmi li’l-melâyîn, 1987.

Fayda, Mustafa. “Bedir Gazvesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 5/ 325-327. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Fazlıoğlu, Şükran. “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (-2003), 97-110.

el-Felağ, Sâlim Mubârak Sa’îd. *el-Hîlâfu’n-naḥviyy fi Şerḥi’l-Mufaṣṣali’s-şelâse: Şerḥi’l-Ḥarizmî ve Şerḥi İbni Ya’îş ve Şerḥi İbni’l-Hâcib*. Yemen: Câmî’atu ‘Aden, Kulliyetu’t-Terbiyye, Kısmu’l-Luğati’l-‘Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1431/2010.

el-Ferâhidî, el-Hâlîl b. ‘Aḥmed. *Kitâbu’l-‘Ayn*. nşr. Mehdî el-Manzûmî – İbrâhîm es-Sâmirâî. 8 Cilt. Beyrût: Dâr ve Mektebetu Hilâl, 2007.

el-Fîrûzâbâdî, Ebû Ṭâhir Muhammed b. Ya’kûb. *el-Ḳâmûsu’l-Muhîṭ*. nşr. Muhammed Na’îm el-‘Araksûsî. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 8. Basım, 1416/2005.

Geylani, Mahfuz. “Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Ocak 2020), 204-235.

Güldenoğlu, Sümeyye. “Mahmud Tâî Bin Muhammed’in (v. 1268/1851) Şerhi i Gülistân’ı”. *Akademik Bakış Dergisi* 71 (Ocak – Şubat 2019), 191-203.

Gültekin, Hasan. “Metin Şerhi”, *Söylem Filoloji Dergisi* 5/1 (Haziran 2020), 137-139.

Gürkan, Menderes. “Zerkeşî Bedreddîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/289-293. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Ḥamâd, Muhammed Muhammed Muhammed ‘Abdulvehhâb. “ed-Ḍarûratu’s-şi’riyyetu ve eṣeruhâ fî Kitâbi’l-İzâh Şerḥi’l-Mufaṣṣal”. *Mecelletu Kulliyeti’l-luğati’l-‘Arabiyye* 38 (Aralık 2023), 2117-2400. <https://doi.org/10.21608/bfam.2023.333427>

el-Ḥamevî, Yâkût. *Mu‘cemu’l-Buldân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Şâdir, 2. Basım, 1990.

el-Ḥamevî, Yâkût. *Mu‘cemu’l-Udebâ’=İrşâdu’l-erîb ilâ ma‘rifeti’l-edîb*, thk. İhsân ‘Abbâs. Mısır: Maṭba‘atu Hindiyye, 1414/1993.

el-Ḥarizmî, Şadru’l-Efâzîl. et-Tahmîr Şerḥu’l-Mufaşşal fî şın‘ati’l-i‘râb. thk. Abdurrahmân b. Suleymân el-‘Useymîn. 7 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1990.

el-Ḥaymî, Fâtıma Yûsûf. *Dîvânu’z-Zemaşşerî*. Beyrût: Dâru Şâdir, 1429/2008.

Hazer, Dursun. “Şeyh-Zâde’nin Kavâ‘idu’l-İ‘râb’ı Şerhi Penceresinden Osmanlı Arapça Şerh Çalışmalarına Bakış”. *Ekev Akademi Dergisi* 7/15 (Bahar 2003), 211- 228.

el-Humeydî, Abdulazîz b. Abdillâh. *Tefsîru İbn ‘Abbâs ve merviyâtuhû fi’-tefsîri min kutubi’s-sunne*. Mekke: Câmi‘atu Ummi’l-ḳurâ, 2006.

Huseyn, İhlâs Naşru’r-rîḥ. *Menhecu İbni’l-Ḥâcib ve Mezhebuhu’n-naḥviyyu min hilâli kitâbihi el-Ḳâfiye*. Sudan: Câmi‘atu Ummi Dermâni’l-İslâmiyye, Kulliyyetu’d-dirâsâti’l-‘ulyâ, Yüksek Lisans Tezi, 1426/2005.

el-Işfehânî, Ebu’s-Şenâ’ Şemsuddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed. *Beyânu’l-Muḥtaşar Şerḥ-i Muḥtaşar-i İbni’l-Ḥâcib*. thk. Muhammed Maḫzar Bekâ. 3 Cilt. es-Suûdiyye: Dâru’l-Medenî, 1406/1986.

İbn ‘Asâkir, Ebu’l-Ḳâsım Ali b. el-Ḥasen. *Târîhu medîneti Dimeşḳ*. thk. Muḫıbbu’d-dîn Ebû Sa‘îd Ömer b. Ġarâme el-‘Amravî. 74 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fıkr, 1415/1995.

İbnu’l-Cezerî, Şemsuddîn Ebu’l-Ḥayr. *Ġâyetu’n-nihâye fî tabakâti’l-Kurrâ’*. 3 Cilt. Ḳâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1351.

İbn Ebi’d-Dunyâ. *Hevâtifu’l-Cinân*. thk. Muhammed ez-Zaġlî. Beyrût: el-Mektebu’l-İslâmiyy, 1416/1995.

İbn Ebî Şeybe, Ebûbekr. *el-Muşannef fi’l-eḥâdiş ve’l-âsâr*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Lubnân: Dâru’t-Tâc – Riyâd: Mektebetu’r-Ruşd – Medîne: Mektebetu’l-‘Ulûm ve’l-Ḥıkem, 1409/1989.

İbnu’l-Esîr, ‘Izzeddîn. *el-Lubâb fî Tehzîbi’l-ensâb*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru Şâdir, 1400/1980.

İbn Ferḥûn, Burhâneddîn. *ed-Dîbâcu’l-Muzheb fî ma‘rifeti a’yâni ‘ulemâi’l-mezheb*. thk. Muhammed Aḫmedi Ebu’n-Nûr. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’t-Turâş, ts.

İbnu’l-Ḥâcib. *Câmi’u’l-ummehât*. thk. Ebû Abdirrahmân el-Aḫḫar el-Aḫḫarî. Beyrût: el-Yemâme, 1421/2000.

İbnu'l-Hâcib. *Emâlî İbn Hâcib*. thk. Fahr Şâlih Kadâre. 2 Cilt. Ürdün: Dâru 'Imâr – Beyrût: Dâru'l-Cîl. 1409/1989.

İbnu'l-Hâcib. *el-Kâfiye fi 'ilmi'n-nahv*. thk. Şâlih Abdulazîm eş-Şâ'ır. Kâhire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010.

İbnu'l-Hâcib. *Muntehe'l-vuşûl ve'l-emel fi 'ilmi'l-uşûli ve'l-cedel*. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1405/1985.

İbnu'l-Hâcib. *el-Mağşadu'l-celîl fi 'ilmi'l-Halîl*. “el-Mağşadu'l-celîl fi 'ilmi'l-Halîl li-Ebî 'Amr Cemaluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr el-ma'rûf bi' İbni'l-Hâcib”. el-Âmûdî, Maḥmûd Muhammed. *Mecelletu'l-Câmiati'l-İslâmiyye* 15/2 (Mart 2007), 1-21. <http://www.iugaza.edu.ps/ara/research/>

İbnu'l-Hâcib. *Şerhu'l-Vâfiye nazmu'l-Kâfiye*. thk. Mûsâ Benây el-'Alîlî. Necef: Raf'u'l-Musâhim, 1400/1980.

İbnu'l-Hâcib. *eş-Şâfiye fi 'ilmi't-taşrif*. thk. Hasen Ahmed el-Osmân. Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1415/1995.

İbnu'l-Hâcib. *el-Îzâh fi Şerhi'l-Mufaşşal*. İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 1675, 1-253. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/1675>

İbnu'l-Hâcib. *el-Îzâh fi Şerhi'l-Mufaşşal*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, 197040, 1-421. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/197040>

İbnu'l-Hâcib. *el-Îzâh fi Şerhi'l-Mufaşşal*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 356156, 1-219. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/356156>

İbn Hâlikân. *Vefeyâtu'l-a'yân*. thk. İhsân 'Abbâs. Beyrût: Dâru Şâdir, 1398/1978.

İbnu'l-Hâfîb, Lisânuddîn. *el-İhâta fi Ahbâri Ğirnata*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1424.

İbn Hişâm, Abdulmelik. *es-Sîratu'n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyy, 3. Basım, 1410/1990.

İbnu'l-Kıftî, Cemâluddîn. *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Faẓl İbrâhîm. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabiyy – Beyrût: Muessesetu'l-Kutubi's-şekaf, 1406/1986.

İbn Kudûrî, Ebû Abdillâh Ğânim. *Muḥâdarât fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. Ammân: Dâru 'Imâr, 1423/2003.

İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fidâ' Zeynuddîn Ḳâsım. *Tâcu't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Ḥayr Ramazân Yûsuf. Şâm: Dâru'l-Ḳalem, 1413/1996.

İbn Manzûr. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Şâdir, 3. Basım 1300.

Mollaibrahimoğlu, Süleyman. “İbnü'l-Müneyyir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/156, 157. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

İbn Teymiyye. *Mecmû'u 'Fetâvâ*. Cem ve tertip: Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım. Medine: Mecma'u'l-Melik Fahd li-Tıbbâ'ati'l-Muşhafî'ş-Şerîf, 1425/2004.

İbn Ya'îş, Ebu'l-Bekâ. *Şerhu'l-Mufaşşal*, thk. İmîl Bedî' Yâ'kûb. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1422/2001.

Kafes, Mahmut. “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”. *S.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/10 (-1994 – 1995), 101-115.

Kandemir, Yaşar. “Cevâmiu'l-Kelim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/440. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kara, İsmail. “‘Unuttuklarını Hatırla!’ Şerh ve Haşîye Meselesine Dair Birkaç Not”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28 (Haziran 2010), 1-67.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. “İbn Cübeyr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/400-402. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Karabudak, Muhsin. *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

el-Karâfi, Şihâbuddîn. *el-'İkdu'l-manzûm*. thk. Ahmed el-Hatm 'Abdullâh. 2 Cilt. Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1420/1999.

el-Kârî el-Herevî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Muhammed. *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*. thk. Muhammed eş-Şabbâğ. Beyrût: Dâru'l-Emâne – Muessesetu'r-Risâle, 1391/1971.

Kaya, Mesut (ed.). Engin, Sezai (ed.). *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Geleneği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.

Kaya, Mesut. “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşîye Yazıcılığı-Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri / Zemahşerî Örneği”. *Marife Dergisi* 15/1 (Haziran 2015), 9-32.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-Muellifîn*. 15 Cilt. Beyrût: Mektebetu'l-Mu'sennâ - Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabiyy, 1376/1957.

Kılıç, Hulusi. “İbnu'l-Hâcib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/55-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kılıç, Hulusi. “eş-Şâfiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/247, 248. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kılıç, Hulusi. “Kûfiyyûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/345, 346. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Kılıç, Hulusi. “Basriyyûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/117, 118. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

el-Ğudâ’î, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca’fer. *Musnedu’s-şihâb*. thk. Ħamdî b. Abdilmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1407/1986.

Kur’an-ı Kerim Meâli. çev. Talat Koçyiğit. Konya: Nükte Yayınevi, 2005.

Kur’an Meâli. çev. Yusuf Işıcık. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2010.

Kur’ân Yolu. Erişim 17 Kasım 2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr>

el-Ğuraşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulğâdir b. Muhammed. *el-Cevâhiru’l-muğıyye fî tabakâti’l-Ħanefiyye*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Ħulv. 5 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr li’t-ıbbâ’a ve’n-neşr, 2. Baskı, 1413/1993.

el-Kuşeyrî, Ebu’l-Ħuseyn Muslim b. el-Ħaccâc. *Şahîh-u Muslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 5 Cilt. Kâhire: Maţba’atu ‘İsâ el-Bâbî el-Ħalebî ve Şurakâh, 1374/1955.

el-Kutubî, Muhammed b. Şâkir. *Fevâtu’l-Vefeyât*. thk. İhsân Abbâs. 4 Cilt. Beyrût: Dâru Şâdir, 1973-1974.

el-Luğavî, Ebu’t-Ṭayyip. *Merâtibu’n-naĥviyyîn*. thk. Muhammed Ebu’l-Fağl İbrâhîm. Beyrût: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1430/2009.

Mağmûd, Muhammed et-Ṭâhir Ahmed. “el-İstişhâd bi’l-ĥadîsi’s-şerîf ‘inde İbni’l-Ħâcib”. *Mecelletu Kulliyeti’l-Âdâb* 1/33 (Mısır 2012), 171-204.

Mağdisî, Ebû Şâme. *ez-Zeyl ‘ale’r-ravzateyn*. Beyrût: Dâru’l-Cîl, 2. basım, 1974.

Mağdisî, Ebû Şâme. *er-Ravzateyn fî Ahbâri’d-Devleteyni’n-Nûriyye ve’s-Şalâhiyye*. thk. İbrahim ez-Zeybek. Beyrût: Muessetu’r-Risâle, 1418/1997.

el-Merâğî, Mustafa. *el-Fethu’l-mubîn fî tabakâti’l-uşûliyyîn*. nşr. Muhammed Ali Osmân. 5 Cilt. Kâhire: Maţba’atu Enşâri’s-Sunneti’l-Muhammediyye, 1366/1947.

el-Meydânî, Ebu’l-Fağl Ahmed b. Muhammed. *Mecme’u’l-Emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulğamîd. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1961-1962.

Mollaibrahimoğlu, Süleyman. “İbnu’l-Müneyyir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/156, 157. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

el-Munzirî, Abdulazîm. *et-Tekmile li vefeyâti’n-nağale*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf. 4 Cilt. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 2. Basım, 1401/1981.

en-Nahvî el-Kûfî, Ebû Tâlib el-Mufađđal b. Seleme b. ‘Âsım. *el-Fâhır*. thk. Abdulalîm eş-Taĥâvî. Haleb: Dâru İhyâ-i kutubî'l-‘Arabiyye, 1380.

en-Nesâî, Ebû Abdırahmân Ahmed b. Şuayb. *Sunenu'n-Nesâî*, thk. Muhammed Rığvân ‘Araksûsî vd. Lubnân: Dâru'r-Risâleti'l-‘âlemiyye, 1439/2018.

en-Neysâbûrî, Ebû ‘Abdillâh Hâkim. *el-Mustedrek ‘ale’s-Őaĥîhayn*. nşr. Mustafa Abdulkâdir Ata. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-‘ilmiyye, 1411/1990.

en-Numeyrî el-Başrî, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe. *Târîhu'l-Medîne li-İbn Şebbe*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. Cidde: es-Seyyid Habîb Maĥmûd Ahmed, 1399.

Özcan, Murat. “Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Şiir Sanatı”. *Eskiye ni Dergisi* 5 (Mayıs 2007), 107-111.

Özdemir, Sevim. “Gramer Ekollerinin Doğuşu ve Basra ve Kûfe Ekollerinin Temel Prensibi”. *Nüşa* 2/39, (-2014), 47–60.

Özel, Harun. “Zemaĥşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri”. *Route Educational and Social Science Journal* 2/4 (Ekim 2015), 276-307.

Öztürk, Mustafa- Mertoğlu, M. Suat. “ez-Zemaĥşerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 44/235-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Râfi‘î, Mustafa Şâdık. *Târîhu âdâbi'l-‘Arab*. Beyrût: Muessesetu Hindâvî, 1974.

er-Ru‘aynî, Muhammed b. Muhammed. *Mevâhibu'l-celîl fi Őerĥi Muĥtaşar-i Ĥalîl*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 2. Basım, 1412/1992.

eş-Őâlîhî el-Ĥanbelî, Ebu'l-Felâĥ Abdulĥayy b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtu'z-zehab fi aĥbâri men zehab*, thk. Maĥmûd el-Arnâvût. 2 cilt. Şâm – Beyrût: Dâr İbn Keşir, 1406/1987.

Samancı, Hüseyin. *ez-Zemaĥşerî'nin Hayatı ve Arap Edebiyeti Alanındaki Çalışmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Saraç, M.A. Yekta. “Őerĥ”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. M.A. Yekta Saraç. 23 Mayıs 2024. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/serh>.

Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 5. Basım, 2015.

eş-Şaydâvî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ĝassânî. *Mu‘cemu’s-Őuyûĥ*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle – Trablus: Dâru'l-İmân, 1405.

es-Sehâvî, ‘Alemuddîn. *Cemâlu’l-Kurrâ’ ve Kemâlu’l-İkrâ’*. thk. ‘Abdulahak Abduddayim Seyfulkâdî. 2 Cilt. Beyrût: Muessesetu’l-Kutubi’s-şekâfiyye, 1419/1999.

es-Sehâvî, ‘Alemuddîn. *el-Mufaḍḍal fî Şerhi’l-Mufaḣᣣsal (Bâbu’l-hurûf)*. thk. Yûsuf el-Haşkî. ‘Ammân: el-Mektebetu’l-Vaᣣaniyye, 2002.

es-Selâmât, Âtîf Abdulkerîm Muhammed. *el-Mukemmel fî Şerhi’l-Mufaᣣsal Kısme’l-ef’âl ve’l-hurûf li-Muᣣhiriddîn ez-Zeydânî*. ‘Ammân: Câmi’atu’l-‘Ulûmi’l-İslâmiyyeti’l-‘Âlemiyye, Kulliyyetu’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Doktora Tezi, 2011.

es-Subkî, Tâcuddîn. *Ref’u’l-Hâcib ‘an Muᣣtaşar-i İbni’l-Hâcib*, thk. Ali Muhammed Mu’avvıd – Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 4 Cilt. Beyrût: ‘Âlemu’l-kutub, 1419/1999.

es-Subkî, Tâcuddîn. *et-ᣤabaᣣâtu’s-Şâfi’iyyetu’l-Kubrâ*. thk. ‘Abdulfettâh Muhammed el-Hulv - Maᣣmûd Muhammed eᣤ-ᣤanâhî. 10 Cilt. Halep: Dâru İhyâ-i kutubi’l-‘Arabiyye, 1236/1918.

Suleymân Ahmed, eᣤ-ᣤâhir İbrâhîm. *Te’akᣣubâtu Ebî ᣤayyân el-Endelusî ‘ale’z-Zemaᣣşerî fî tefsîrihi’l-Keşşâf fî’n-nişfi’s-sânî mine’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Sudan: Câmi’atu Ummu Dermân, Kulliyyetu’d-Dirâsâti’l-‘Ulyâ, Yüksek Lisans Tezi, 1430/2009.

es-Suyûtî, Celâluddîn. *ᣤabaᣣâtu’l-Mufessirîne’l-‘işrîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1396.

es-Suyûtî, Celâluddîn. *Buᣣyetu’l-vu’ât fî ᣤabaᣣâti’l-luᣣaviyyîne ve’n-nuᣣât*. thk. Muhammed Ebu’l-Faᣣl İbrâhîm. 2 Cilt. Lubnân: el-Mektebetu’l-‘Aşriyye, 1384/1964.

es-Suyûtî, Celâluddîn. *Husnu’l-muᣣâzara fî tarîhi Mişr ve’l-Kâhira*. thk. Muhammed Ebu’l-Faᣣl İbrahim. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ-i kutubi’l-‘Arabiyye, 1387/1967.

eş-Şâtîbî, Ebû İshâᣣ İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Meᣣâşıdu’s-Şâfiyye fî Şerhi hulâşati’l-ᣤâfiyye (Şerhi Elfiyyeti İbn-i Mâlik)*. thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ – Abdulmecîd Kutâmış. 10 Cilt. Mekke: Ma’hedu’l-Buᣣûsi’l-‘ilmiyye ve ihyâi’t-turâsi’l-İslâmiyye, 1428/2007.

eş-Şâyᣣî, ᣤasen Ali. “Menhecu tedvîni’l-‘ulûmi’l-İslâmiyye”. *Mecelletu’s-Şerî’a ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye* 20 (Aᣣustos 1433/2012), 1-45.

Şensoy, Sedat “Şerh”, *Türkiye Diyanet vakfi İslâm Ansiklopedisi* 38/558, 559. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Şulul, Kasım. “Cem’ül-Kur’ân (Kur’ân-ı Kerîm’in Mushaf Haline Getirilmesi)”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 1 (Ocak – Haziran 2017), 12-55.

et-Ṭâî, İbn Mâlik. *Şevâhidü'd-Tavdîh ve't-Taşhîh li Muşkilâti'l-Câmi's-Şaḥîh*. thk. Ṭâhâ Muhsin. Bağdât: Mektebetu İbn Teymiyye, 1413.

Tala, Murat. *Söz Yazı Kitap İslâm Telif Geleneğinde İmlâ ve Zeccâci*. Konya: Palet Yayınları, 2018.

Tala, Murat. “Zemahşeri'nin el-Mufassal'ının Şerh ve Hâşiye Literatürü: Dil Bilimi ve Dil Öğretiminde Yenilik Teklifinin Yansımaları”. *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Şerh Geleneği*. ed. Mesut Kaya – Sezai Engin. 435-483. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.

Taneri, Aydın. “Hâcib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/508-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. “Hâşiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/419-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Toprak, İbrahim. *Zemahşeri'nin el-Mufassal fî Sinâ'ati'l-İ'râb İsimli Eserinde Kur'ân-ı Kerîm Ayetleriyle İstişhâd Yöntemi*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Turan, Abdülbaki. “İbn Mâlik et-Tai”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/169-171. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Türkmen, Mehmet. “İbn-i Hacib”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (- 1989), 333-346.

Uçar, Hasan. *Kur'ân-ı Kerîm'deki Anlamsal Bedî' Sanatları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Udfuvî, Ca'fer b. Şa'leb. *et-Ṭâli'u's-sa'idu'l-câmi' esmâe nucabâi's-sa'id*. thk. Sa'd Muhammed Ḥâsen. Kâhire: ed-Dâru'l-Mışriyye, 1966.

el-'Umerî, Ahmed b. Yahyâ b. Fażlullâh. *Mesâliku'l-ebşâr fî memâliki'l-emşâr*. 27 Cilt. Ebû Zâbî: el-Mecme'u's-Şekâfî, 1423.

Ülker, Şehmus. “Suyûtî'nin el-Behcetü'l-Merdiyye 'ala Elfiyyeti İbn Mâlik Adlı Eserindeki Şerh Metodu”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (Aralık 2021), 19-28. <https://doi.org/10.34085/buifd.982086>.

Yaşar, Kasım. *Zemahşeri'nin “el-Mufassal fî San'ati'l-İ'râb Adlı Eserinde İstişhâd Ettiği Ayetler*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Akîdetü İbni'l-Hâcib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/257, 258. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yazar, Sadık. “İslâm Düşünce Geleneğinde Metin Üretim Türleri”. *İslâm Düşünce Atlası* (Erişim 30 Mayıs 2024).

Yerinde, Adem. “Zevâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/305, 306. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yılmaz, Ferhat. “IX-XV. Yüzyıl Arasında Mâverâunnehir’de Yetişen Bazı Arap Dili Alimleri”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 3/2 (Haziran 2003), 254-284.

Yûnînî, Ebu’l-Feth. *Zeylu Mir’âti’z-zemân*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru’l-Kutubi’l-İslâmî, 2. Basım, 1413/1992.

Yüce, Nuri. “Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 26 (Eylül 2012), 289-316.

ez-Zehrânî, Muhammed b. Maţar. *Tedvînu’s-Sunneti’n-Nebeviyyeti Neş’etuhû ve teţavvuruhû mine’l-ķarni’l-evvel ilâ nihâyeti’l-ķarni’t-tâsi’i’l-hicrîyy*. Riyâd: Dâru’l-Hicra, 1417/1996.

ez-Zehebî, Şemsuddîn. *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*. thk. Beşşâr ‘Avvâd. 25 Cilt. Muessesetu’r-Risâle, 1422/2001.

ez-Zemahşerî, Ebu’l-Ķâsim. *Esâsu’l-Belâġa*. thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘ilmiyye, 1419/1998.

ez-Zemahşerî, Ebu’l-Ķâsim. *el-Mufaşşal fî ‘ulmi’l-‘Arabiyye*. thk. Faġr Şâlih Ķadâre. ‘Ammân: Dâru ‘Imâr – el-Mektebetu’l-Vaţaniyye, 1425/2004.

ez-Zemahşerî, Ebu’l-Ķâsim. *el-Mufaşşal fî sinâ’âti’l-i’râb*. thk. ‘Ali Bû Melham. Beyrût: Mektebetu Hilâl, 1993.

ez-Zemahşerî, Ebu’l-Ķâsim. *Ruûsu’l-mesâil*. thk. Abdullâh Nezîr Ahmed. Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1407/1987.

ez-Zemahşerî, Ebu’l-Ķâsim. *El-Keşşâf ‘an Hakâi’ki Ğavâmidî’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl Fî Vucûhi’-Te’vîl*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

ez-Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Ķur’ân*. nşr: Ebu’l-Faţl İbrâhîm. Kâhire: Dâru İhyâi’l-kutubi’l-‘Arabiyye, 1376/1957.

ez-Ziriklî, Ħayruddîn. *el-A’lâm*. Beyrût: Dâru’l-‘ilmi li’l-melâyîn, 15. Basım, 2002.

ez-Zeyyât, Ahmed Ħasen. *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabiyy*. Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1413/1993.

